

સ્વાધ્યાય

સ્વાધ્યાય અને સંશોધનનું ત્રૈમાસિક

પુસ્તક ૩૮ : અંક ૧ - ૨

વસંતપંચમી અને અક્ષયતૃતીયા અંક, વિ. સં. ૨૦૫૭

સંપાદક
મુકુંદ લાલજી વાડેકર

પ્રાકૃત/ગુજરાતી (જૈન) કલ્પસૂત્ર

[પ્રાચ્યવિદ્યામંદિરની હસ્તપ્રત, ક્રમાંક ૧૫૦૬૨ના મુખપૃષ્ઠ ઉપરનું નકશીદાર ચિત્ર]

પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર, મહારાજા સયાજીરાવ વિશ્વવિદ્યાલય, વડોદરા

સ્વાધ્યાય

(વસંતપંચમી - અક્ષયતૃતીયા અંક)

વિ. સં. ૨૦૫૭

પુસ્તક ૩૮ : અંક ૧ - ૨

જાન્યુઆરી - એપ્રિલ ૨૦૦૧

અ નુ ક મ

૧. શ્રીકૃષ્ણની ઐતિહાસિકતાના સંદર્ભમાં સ્યમન્તકોપાખ્યાનની સમીક્ષા - મનસુખ કે. મોલિયા ૧-૧૧
૨. ભાસો હાસ:-પુનર્મૂલ્યાંકન - કાલિન્દી પરીખ ૧૩-૧૬
૩. ન્યાયભૂષણમાં ચિત્રરૂપનિરૂપણ - નિરંજન પી. પટેલ ૧૭-૨૫
૪. દધિપુરનગર(દાહોદ)ની સલેખ નિષિધિકા - રવિ હજરનીસ, મુનીન્દ્ર જોશી ૨૭-૨૮
૫. આધુનિક સંસ્કૃત સાહિત્યમાં અંગ્રેજપ્રશસ્તિ - કાન્તિલાલ રા. દવે ૨૯-૩૫
૬. હોળીનો હલવો, રોળા અને હોળીમાતા પરદેશી - શંકરભાઈ સો. તડવી ૩૭-૬૯
૭. નગર-સ્થળનામોની ભીતરમાં - ધર્મેન્દ્ર મ. માસ્તર ૭૧-૭૫
૮. સંસ્કૃત નાટકોમાં વાસ્તુશાસ્ત્ર - પ્રફુલ્લ એમ. પુરોહિત ૭૭-૮૨
૯. જગન્નાથકવિકૃત ડાકુરેશસ્તોત્ર - એક અપ્રકાશિત સ્તોત્ર - મિલિન્દ એસ. જોષી ૮૩-૮૭
૧૦. 'જીવદયાનો છંદ' એક અનોખી જૈન કૃતિ - ઉષા બ્રહ્મચારી ૮૯-૯૩
૧૧. પોરબંદર - નરોત્તમ પલાણ ૯૫-૯૯
૧૨. નિવાપાંજલિ ૧૦૧-૧૦૨
૧૩. ગ્રંથાવલોકન અને સાભાર-સ્વીકાર ૧૦૩-૧૧૧

સ્વાધ્યાય

વસંતપંચમી અને અક્ષયતૃતીયા અંક, વિ. સં. ૨૦૫૭
જન્યુઆરી-એપ્રિલ ૨૦૦૧

પુસ્તક ૩૮
અંક ૧ - ૨

શ્રીકૃષ્ણની ઐતિહાસિકતાના સંદર્ભમાં સ્યમન્તકોપાખ્યાનની સમીક્ષા*

મનસુખ કે. મોલિયા*

શ્રીમદ્ભાગવતપુરાણ ભક્તિરસનો મહાર્ણવ છે. અન્ય પુરાણોની માફક તેમાં પણ પુરાણના વિવિધ વર્ણવિષયો પ્રાપ્ત થાય છે, છતાં તેનો મુખ્ય પ્રતિપાદ્ય વિષય તો ભગવદ્ભક્તિનું પ્રતિષ્ઠાપન જ છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનાં ગુણકીર્તન દ્વારા તેમનાં દિવ્ય કર્મોનું નિરૂપણ કરવાનો ભાગવતકારનો ઉદ્દેશ આદિથી અન્ત સુધી જોવા મળે છે. અન્ય પુરાણો શ્રીકૃષ્ણને વિષ્ણુના દશ અવતારોમાં સ્થાન આપે છે, જ્યારે ભાગવતપુરાણ અનુસાર શ્રીકૃષ્ણ વિષ્ણુના અવતાર નહિ, પરંતુ સાક્ષાત્ નારાયણ જ છે. ‘કૃષ્ણસ્તુ મગવાન્સ્વયમ્’ એ ભાગવતપુરાણનો પ્રતિધોષ છે. તેના દશમા સ્કન્ધમાં નેવું અધ્યાયોમાં શ્રીકૃષ્ણચરિત્ર વર્ણવાયું છે. પરવર્તી સંસ્કૃત સાહિત્ય અને અન્ય ભારતીય ભાષાઓ પર દશમસ્કન્ધનો પ્રગાઢ પ્રભાવ રહ્યો છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની દિવ્યલીલાઓ અત્યન્ત સુમધુર અને આકર્ષક છે, પરંતુ તેમના જીવનના વિવિધ પ્રસંગોમાં સ્યમન્તક મણિનો પ્રસંગ અત્યન્ત વિશિષ્ટ પ્રકારનો જણાય છે. આ અભ્યાસલેખમાં સ્યમન્તકોપાખ્યાનની સમીક્ષા કરવામાં આવી છે. અહીં ભાગવતપુરાણ^૧ ઉપરાંત વાયુપુરાણ^૨, વિષ્ણુપુરાણ^૩,

‘સ્વાધ્યાય’ - પુ. ૩૮, અંક ૧-૨, વસંતપંચમી-અક્ષયતૃતીયા અંક, જન્યુઆરી-એપ્રિલ ૨૦૦૧, પૃ. ૧ થી ૧૧

* ગુજરાત રાજ્ય યુનિવર્સિટી અને કોલેજ સંસ્કૃત અધ્યાપક મંડળના શ્રીદ્વારકાધીશ સંસ્કૃત અકાદમી, દ્વારકા ખાતે તા. ૧૪-૧૬ માર્ચ ૨૦૦૩ના રોજ યોજાયેલ ૨૭મા અધિવેશનમાં રજૂ કરેલ શોધપત્ર

● સંસ્કૃત ભવન, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ.

૧. ભાગવતપુરાણ, ૧૦.૫૬.૧ થી ૧૦.૫૭.૪૨, સં.પ્રો.જે.એલ. શાસ્ત્રી, મોતીલાલ બનારસીદાસ, દિલ્લી, ઈ.સ. ૧૯૮૮
૨. વાયુપુરાણ, ૯૬.૧૯-૯૮, અનુ. રામપ્રતાપ ત્રિપાઠી, હિન્દી સાહિત્ય સંમેલન, પ્રયાગ, ઈલાહાબાદ, દ્વિતીય સંસ્કરણ, ઈ.સ. ૧૯૮૭
૩. વિષ્ણુપુરાણ, ૪.૧૩.૯-૧૬૨, અનુ. મુનિલાલ ગુપ્ત, ગોવિન્દ ભવન કાર્યાલય, ગીતાપ્રેસ, ગોરખપુર, ૧૯મું સંસ્કરણ, વિ.સં. ૨૦૫૫

મત્સ્યપુરાણ^૪, બ્રહ્મપુરાણ^૫, હરિવંશ^૬, પદ્મપુરાણ^૭ અને અગ્નિપુરાણ^૮ ગ્રંથોમાં પ્રામ આ કથાનકનો અભ્યાસ કર્યો છે.

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે હજારો વર્ષોથી સમગ્ર ભારતવર્ષની પ્રજા પર એવું આકર્ષણ જન્માવ્યું છે કે સામાન્ય માણસને તેમની પ્રત્યેક અલૌકિક લીલાઓમાં અપાર શ્રદ્ધા છે અને છતાં પણ તેમની ઐતિહાસિકતા અંગે લેશ પણ શંકા નથી. જ્યારે ઇતિહાસકારો, સંશોધકો અને વિદ્વાનો પર્યાપ્ત પ્રમાણોના અભાવે તેમની ઐતિહાસિકતા અંગે સાશંક છે અને આ અંગે તેમનામાં એકમતીનો અભાવ છે. શ્રીકૃષ્ણ ખરેખર ઐતિહાસિક પુરુષ છે કે માત્ર કવિકલ્પનાનું એક પાત્ર છે તેનું સમાધાન શોધવાનો આ પ્રયાસ છે. વિવિધ પુરાણોમાં મળતા સ્થમન્તકોપાખ્યાનનો અભ્યાસ કરતાં સતત લાગ્યા કરે છે કે શ્રીકૃષ્ણ એક ઐતિહાસિક વ્યક્તિ હતા. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની અલૌકિક દિવ્યલીલાઓ તેમને અવતારી પુરુષ સિદ્ધ કરતી હોવાથી તેમની ઐતિહાસિકતાની સિદ્ધિમાં તે બાધક બને છે. પરંતુ સ્થમન્તકોપાખ્યાનમાં શ્રીકૃષ્ણ અને તેમની સાથેનાં અન્ય પાત્રો જેમ કે અકૂર, બલરામ, સત્યભામા, શતધન્વા, કૃતવર્મા, યાદવો વગેરે પૂર્ણ રીતે માનવભાવોથી યુક્ત જણાય છે. આ પ્રસંગે શ્રીકૃષ્ણ પર મિથ્યા આરોપ લગાડવામાં આવે છે અને તેમાંથી મુક્ત થવા માટે તેમને એક સામાન્ય વ્યક્તિની માફક સતત સંઘર્ષ અને પુરુષાર્થ કરવો પડે છે.

શ્રીકૃષ્ણના ચરિત્રમાં તેમના દિવ્યજન્મથી દેહોત્સર્ગ સુધીના પ્રસંગોમાં સ્થમન્તક મણિનો પ્રસંગ એ તેમના જીવનની એવી ઘટના છે કે જે સૌથી પ્રાચીન પૌરાણિક અંશ તરીકે મળે છે. સ્થમન્તકોપાખ્યાનનું સ્થાન આ બાબતે વિશેષ ગવેષણીય છે. જે પુરાણોમાં શ્રીકૃષ્ણની દિવ્યલીલાઓ વર્ણવવામાં આવી નથી તેવાં પુરાણોમાં પણ આ વૃત્તાન્ત પ્રાપ્ત થાય છે. પુરાણોના અભ્યાસુઓ જાણે છે કે વાયુપુરાણ, મત્સ્યપુરાણ અને બ્રહ્મપુરાણ વંશાવલીઓની પ્રાચીન પૌરાણિક પરમ્પરાનું પ્રતિનિધિત્વ કરતાં પુરાણો છે. આ પુરાણોમાં યદુવંશના વર્ણનપ્રસંગે સ્થમન્તક મણિનું વૃત્તાન્ત મળે છે. વંશવર્ણન દરમ્યાન જે તે વંશના મહાપુરુષોનાં વિશિષ્ટ કાર્યોનો ઉલ્લેખ કરવો એ પ્રાચીન પરમ્પરા છે. અગ્નિપુરાણ યદુવંશનું વર્ણન અતિ સંક્ષેપમાં આપતું હોવા છતાં ચાર શ્લોકોમાં સ્થમન્તક મણિનો પ્રસંગ નોંધે છે. હરિવંશ, વિષ્ણુપુરાણ અને પદ્મપુરાણમાં અમુક સ્વતન્ત્ર અધ્યાયોમાં શ્રીકૃષ્ણચરિત્ર વર્ણવાયું છે છતાં સ્થમન્તક મણિના પ્રસંગને તેમાં સ્થાન આપવાને બદલે યદુવંશવર્ણનમાં મૂકવામાં આવેલ છે. આ બધા પરથી એ સિદ્ધ થાય છે કે યદુવંશના એક મહાપુરુષના રૂપમાં શ્રીકૃષ્ણની સાથે આ ઘટના ઘણા જ પ્રાચીન સમયથી જોડાયેલ હશે. તેથી પુરાણોએ આ પ્રસંગને તેમના જીવનની વિવિધ ઘટનાઓ સાથે મૂકવાને બદલે યદુવંશવર્ણનના પ્રસંગે જાળવી રાખેલ છે. એટ માત્ર ભાગવતપુરાણ આ ઘટનાને શ્રીકૃષ્ણચરિત્રના મધ્યમાં દશમસ્કન્ધમાં મૂકે છે. ભાગવતપુરાણ પરવર્તી કાળની રચના છે એ સર્વસ્વીકૃત છે. વળી, આ પુરાણની શૈલી અન્ય પુરાણો કરતાં ઘણી

૪. મત્સ્યપુરાણ, ૪૫.૩-૨૧, કલ્યાણ વિશેષાંક, સંખ્યા-૧, વર્ષ : ૫૮, ગીતાપ્રેસ, ગોરખપુર, ઈ.સ. ૧૯૮૪

૫. બ્રહ્મપુરાણ, અ. ૧૬ અને ૧૭, સં. મનસુખરાય મોર, ગુરુમંડલ ગ્રંથમાલા, પૃષ્ઠ-૧૧, કલકત્તા, પ્રથમ સંસ્કરણ, ઈ.સ. ૧૯૫૪

૬. હરિવંશ, ૧.૩૮.૧૨ થી ૧.૩૯.૪૨, સં. પંડિત રામચન્દ્ર કિંજવડેકર, ચિત્રશાળા મુદ્રણાલય, પૂના, પ્રથમ સંસ્કરણ, ઈ.સ. ૧૯૩૬

૭. પદ્મપુરાણ, ૧.૧૩.૭૨-૮૨, સં. ખેમરાજ શ્રીકૃષ્ણદાસ, નાગ પબ્લિકેશન્સ, દિલ્હી, દ્વિતીયાવૃત્તિ, ઈ.સ. ૧૯૯૬

૮. અગ્નિપુરાણ, ૨૭૫.૪૦-૪૪, સં. હરિનારાયણ આપ્ટે, આનન્દાશ્રમ સંસ્કૃત ગ્રન્થાવલિ, ક્રમ-૪૧, આનન્દાશ્રમ મુદ્રણાલય, પૂના, ઈ.સ. ૧૯૦૦

શ્રીકૃષ્ણની ઐતિહાસિકતાના સંદર્ભમાં સ્યમન્તકોપાખ્યાનની સમીક્ષા

૩

જ પરિષ્કૃત છે. તેના કર્તા સામાન્ય પુરાણની રચનાને બદલે અત્યન્ત પ્રશિષ્ટ સાહિત્યનો કાવ્યગ્રંથ રચતાં હોય એમ આ પુરાણની રચના કરે છે. તેમણે સ્યમન્તકોપાખ્યાનને યદુવંશની વંશાવલીમાં સ્થાન આપવાને બદલે શ્રીકૃષ્ણના ચરિત્રવર્ણનમાં મૂકેલ છે. શ્રીકૃષ્ણને પૂર્ણ પરમાત્મા તરીકે આલેખવાનો તેમને ઉદ્દેશ હોઈ આ કથાનકમાં તેમણે કેટલાક ફેરફારો કરવાનો સભાન પ્રયાસ કર્યાનું સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે. આમ છતાં પણ આ કથાનક સાથે જોડાયેલી પ્રાચીન પૌરાણિક ઘટનાઓ અને તેમાંથી પ્રગટ થતું શ્રીકૃષ્ણનું માનવીય વ્યક્તિત્વ પૂર્ણ રીતે દૂર કરી શક્યા નથી.

મહર્ષિ કૃષ્ણ દ્વૈપાયન વ્યાસે પુરાણવિદ્યાને એકસૂત્રિત કરીને પુરાણસંહિતાની રચના કરી તેમાં આખ્યાન, ઉપાખ્યાન, ગાથા અને કલ્પોબ્ધિ એમ કુલ ચાર ઉપકરણોનો આધાર લીધો હતો. વાયુપુરાણમાં તેનો નિર્દેશ આ પ્રમાણે થયો છે.

આખ્યાનૈશ્ચાપ્યુપાખ્યાનૈર્ગાથામિઃ કલ્પજોક્તિમિઃ ।

પુરાણસંહિતાં ચક્રે પુરાણાર્થવિશારદઃ ॥ વાયુપુરાણ, ૬૦.૨૧

ઉપરનો શ્લોક વિષ્ણુપુરાણ ૩.૬.૧૫માં પણ મળે છે, પરંતુ તેમાં કલ્પજોક્તિમિઃ ના સ્થાને કલ્પશુદ્ધિમિઃ પાઠ વાંચવા મળે છે. વિવિધ વંશોમાં થયેલ પુરુષોના ચરિત્રને વર્ણવતો એક કે બે શ્લોક જેટલો અંશ કમશઃ વિકાસ પામીને બૃહદાકાર કથાનકમાં પરિણમવાની પ્રક્રિયા પુરાણગ્રંથોમાં જોવા મળે છે. આ પ્રક્રિયા દરમ્યાન અતિશયોક્તિરંજિત બાબતો ઉમેરાતી હોય છે તો પણ કોઈક જગ્યાએ તેનાં મૂળતત્ત્વોનો પ્રતિધ્વનિ પણ સચવાઈ રહેતો હોય છે. ભાગવતપુરાણ સિવાયના અન્ય પુરાણગ્રંથોમાં સ્યમન્તકોપાખ્યાનમાં શ્રીકૃષ્ણનું માનવીય વ્યક્તિત્વ સ્પષ્ટ રીતે જળવાઈ રહ્યું છે. ભાગવતપુરાણમાં પણ શ્રીકૃષ્ણની ઐતિહાસિકતાનો પ્રતિધ્વનિ બુલંદ નથી તો પણ તેનો અણસાર તો સ્પષ્ટ રીતે મળે છે. શ્રીકૃષ્ણ પૂર્ણ અવતારી હોવા છતાં આ કથાનકના મૂળમાં રહેલા માનવીય ભાવોની રેખાઓને સાવ ભૂંસી શકાઈ નથી. ભાગવતપુરાણમાં બે અધ્યાયોમાં નિરૂપિત આ પ્રસંગનો ટૂંકસાર આ પ્રમાણે છે.

યદુવંશમાં અનમિત્રના પુત્ર નિઘ્નને સત્રાજિત અને પ્રસેન નામના બે પુત્રો હતા. સત્રાજિત સૂર્યનો પરમ ભક્ત અને મિત્ર હતો. સૂર્ય દ્વારા તેને મૂલ્યવાન સ્યમન્તક રત્નની પ્રાપ્તિ થઈ હતી. યદુરાજ ઉગ્રસેન માટે શ્રીકૃષ્ણે મણિની માગણી કરી હતી, પરંતુ સત્રાજિતે મણિ આપવાની ના પાડી દીધી હતી. એક વાર સત્રાજિતનો ભાઈ પ્રસેન મણિ ધારણ કરીને વનમાં ગયો ત્યારે એક સિંહે તેની હત્યા કરી નાખી. પછી જન્મવાન નામના રીંછે સિંહની હત્યા કરીને મણિ લઈ લીધો. પ્રસેન પાછો ફર્યો નહિ. તેથી સત્રાજિતે શ્રીકૃષ્ણ પર પ્રસેનની હત્યા અને મણિની ચોરીનો આરોપ મૂક્યો. દ્વારકાવાસીઓ પણ કણોંપકણ વાતો કરવા લાગ્યા. પોતાના પરનું આ મિથ્યા કલંક દૂર કરવા માટે શ્રીકૃષ્ણ કેટલાક લોકોને પોતાની સાથે લઈને મણિની શોધમાં નીકળી પડ્યા. પછી જન્મવાનની ગુફા પાસે આવી પહોંચ્યા અને પોતાની સાથેના માણસોને ગુફાની બહાર બેસાડી તેઓ ગુફામાં ગયા. જન્મવાન સાથેના અઘાવીશ દિવસના યુદ્ધના અંતે તેને હાર આપીને શ્રીકૃષ્ણ સ્યમન્તક અને જન્મવતીને મેળવી બહાર આવ્યા. ગુફાની બહાર રહેલા લોકો તો બાર દિવસો વીત્યા ત્યારે જ શ્રીકૃષ્ણનું અમંગળ થયાનું માનીને દ્વારકામાં ચાલ્યા ગયા હતા. પરંતુ શ્રીકૃષ્ણ હેમખેમ પાછા આવ્યા. તેમણે સાત્વતોની સભામાં સઘળી હકીકત વર્ણવી અને સત્રાજિતને મણિ પરત કર્યો. આમ, શ્રીકૃષ્ણ પોતાની પર લાગેલા મિથ્યા આરોપમાંથી મુક્ત થયા.

શ્રીકૃષ્ણ પર મિથ્યા દોષારોપણ કરવા બદલ સત્રાજિત લજ્જિત થયો. તેમની પ્રસન્નતા માટે તેણે પોતાની ઉત્તમ

કન્યા સત્યભામા શ્રીકૃષ્ણને પરણાવી. અકૂર સત્યભામાને પરણવા માગતો હતો અને સત્રાજિતે આ અંગે વચન પણ આપ્યું હતું. પરિણામે સત્રાજિત અને શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યેની દુષ્ટવૃત્તિથી અકૂર અને કૃતવર્માએ શતધન્વાની મદદથી સયમન્તકની ચોરી કરાવવાનું ષડ્યંત્ર ગોઠવ્યું. શ્રીકૃષ્ણ અને બલરામ દ્વારકાની બહાર હતા ત્યારે શતધન્વાએ સત્રાજિતને મારી નાખ્યો અને સયમન્તક મણિ લઈ ગયો. પિતાની હત્યાથી વ્યથિત સત્યભામાએ વેરનો બદલો લેવા શ્રીકૃષ્ણને ખૂબ જ આગ્રહ કર્યો. શ્રીકૃષ્ણ અને બલરામે શતધન્વા સાથે સંઘર્ષ શરૂ કર્યો ત્યારે અકૂરે અગાઉ મદદ કરવાનું વચન આપ્યું હોવા છતાં મદદ કરી નહિ. શતધન્વા અકૂરને મણિની સોંપણી કરીને મિથિલા તરફ નાસી ગયો. બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણે તેનો પીછો કર્યો. માર્ગમાં શતધન્વાની ઘોડી મૃત્યુ પામી અને તે પગપાળા ભાગવા લાગ્યો. બલરામને રથમાં જ એક સ્થળે ઊભા રાખીને શ્રીકૃષ્ણ એકલા જ તેની પાછળ ગયા અને તેનો વધ કર્યો. શ્રીકૃષ્ણે ખૂબ તપાસ કરી પરંતુ શતધન્વા પાસેથી સયમન્તક મળ્યો નહિ. તેથી તેઓ ખાલી હાથે પાછા ફર્યા. બલરામે શ્રીકૃષ્ણને મણિ શોધી કાઢવાનું કહ્યું અને પોતે મિથિલાનગરીમાં જતા રહ્યા.

શ્રીકૃષ્ણના ભયથી અકૂર દ્વારકા છોડીને અન્યત્ર જતો રહ્યો તથા દરરોજ પુષ્કળ દક્ષિણાવાળા યજ્ઞો કરવા લાગ્યો. અકૂરના ચાલ્યા જવાથી દ્વારકામાં દુર્ભિક્ષ વગેરે અનિષ્ઠો આવ્યાં છે એવું માનતા નગરજનોના આગ્રહથી શ્રીકૃષ્ણ અકૂરને દ્વારકા તેડી લાવ્યા. તેમણે મણિ જાહેર કરીને પોતાને મિથ્યારોપમાંથી મુક્ત કરવા સમજાવ્યા. અકૂરે પોતાની પાસેનો મણિ જાહેર કર્યો અને શ્રીકૃષ્ણ પરનું બીજી વખતનું મિથ્યા કલંક દૂર થયું. આ ઉપાખ્યાનના અંતે એવી ફલશ્રુતિ છે કે તેનું શ્રવણ, પઠન કે સ્મરણ કરનાર વ્યક્તિ દુષ્કીર્તિ અને પાપોમાંથી મુક્ત થાય છે.

ભાગવતપુરાણ અને અન્ય પુરાણોમાં સયમન્તકોપાખ્યાનમાં મળતી કેટલીક બાબતો વિશેષ ધ્યાનાર્હ છે, જે શ્રીકૃષ્ણની ઐતિહાસિકતા તરફ નિર્દેશ કરે છે. જેમ કે,

(૧) સત્રાજિતે પ્રસેનના વધ અને સયમન્તકની ચોરી અંગે શ્રીકૃષ્ણ પર આરોપ મૂક્યો ત્યારે શ્રીકૃષ્ણનો પક્ષ લેનાર સમગ્ર દ્વારકામાં કોઈ નથી. ભાગવતપુરાણમાં ઉપાખ્યાનના આરંભે આ જ દ્વારકાવાસીઓ તેમને નારાયણ માનતા જોવા મળે છે. સૂર્યદેવ પાસેથી સયમન્તક મેળવીને સત્રાજિત દ્વારકામાં આવી રહ્યો હતો ત્યારે નગરજનો શ્રીકૃષ્ણને આ સમાચાર આપતી વખતે કહે છે, “હે ભગવાન, યદુવંશમાં અવતીર્ણ એવા આપને શોધવા દેવો સદા પ્રયત્નશીલ છે અને આજે સૂર્યદેવે તમને શોધી કાઢ્યા છે. તેઓ તમને મળવા આવી રહ્યા છે.”

નારાયણ નમસ્તેઽસ્તુ શઙ્ખચક્રગદાધર ।

દામોદરાવિન્દાક્ષ ગોવિન્દ યદુનન્દન ॥

एष आयाति सविता त्वां दिदृक्षुर्जगत्पते ।

मुष्णन् गमस्तिचक्रेण नृणां चक्षुषि तिग्मगुः ॥

नन्वन्विच्छन्ति ते मार्गं नैલोक्यां विबुधर्षभाः ।

જાત્વાઘ ગૂઢં યદુષુ દ્રઘું ત્વાં યાત્યજઃ પ્રમો ॥ ભાગવત. ૧૦.૫૬.૬-૮

ઉપર્યુક્ત શબ્દોમાં શ્રીકૃષ્ણના મહિમાનું ગાન કરનાર લોકો તેમના પર મિથ્યા દોષારોપણના કાર્યમાં પણ સામેલ થાય અને કાનાફૂસી કરીને આ વાતને ફેલાવે તે પરસ્પર વિરોધી લાગે છે. લોકોના વ્યવહારમાં જોવા મળતો આ આંતરવિરોધ એવું અનુમાન કરવા પ્રેરે છે કે આ ઘટનામાં શ્રીકૃષ્ણ પર એક સામાન્ય માનવીની જેમ લોકોએ શંકા કરી હશે. પછીથી તેઓ પરમાત્માની પદવી પામતાં તેમના જીવનની આસપાસ અનેક અલૌકિક વાતો જોડાઈ હશે. સયમન્તક

શ્રીકૃષ્ણની ઐતિહાસિકતાના સંદર્ભમાં સ્યમન્તકોપાખ્યાનની સમીક્ષા

૫

મણિના કથાનકમાં આવી અલૌકિકતાનો સંસ્પર્શ થયો હોવા છતાં તેમાં રહેલ લોકનિર્દાવાળો આ અંશ દૂર કરી શકાયો નથી કારણ કે તેમ કરવાથી આ ઉપાખ્યાનનું અસ્તિત્વ જ નાશ પામે તેમ છે. પરિણામે ભાગવતપુરાણમાં એક તરફ લોકોના મુખમાં તેમને નારાયણ કહ્યા છે તો બીજી તરફ એ લોકો જ તેમના પ્રત્યે અવિશ્વાસ પણ ધરાવે છે. વાયુપુરાણમાં પણ દર્શાવ્યું છે કે મણિની લાલચે સત્રાજિતની હત્યા જેવું અધમ કાર્ય કરવાનો શ્રીકૃષ્ણ પર આરોપ મૂકવામાં સમગ્ર વૃષ્ણિ અને અંધક વંશના ગણમાન્ય લોકો સામેલ હતા.

તત્કર્મ કૃષ્ણસ્ય તતો વૃષ્ણયન્ધકમહત્તરાઃ ।

મળૌ ગૃધ્રું તુ મન્વાનાસ્તમેવ વિશ્વાક્ષિરે ॥ વાયુપુરાણ, ૯૬.૩૫

(૨) ભાગવતપુરાણ મુજબ જામ્બવાન સાથેના અઠાવીશ દિવસના યુદ્ધ દરમ્યાન ગુફાની બહાર રહેલા લોકો શ્રીકૃષ્ણનું અમંગળ થયાનું માની લઈને દ્વારકા જતા રહે છે. આ સમાચારથી વસુદેવ, દેવકી, રુકિમણી અને અન્ય સ્વજનો દુઃખી થઈને શ્રીકૃષ્ણના મંગળ માટે પ્રાર્થના કરે છે. વિષ્ણુપુરાણ મુજબ આ યુદ્ધ એકવીશ દિવસનું હતું અને સાત-આઠ દિવસો બાદ ગુફાની બહાર રહેલા યદુસૈનિકો શ્રીકૃષ્ણને મરેલા માનીને જતા રહ્યા. દ્વારકામાં તેમના સ્વજનોએ તેમની ઉત્તરક્રિયા પણ કરી. વિષ્ણુપુરાણ નોંધે છે કે શ્રદ્ધાપૂર્વક આપવામાં આવેલા અન્ન અને જળથી શ્રીકૃષ્ણને પુષ્ટિ મળી અને તેઓ જામ્બવાનને હરાવવા સમર્થ બન્યા. હરિવંશ અને બ્રહ્મપુરાણ અનુસાર તો શ્રીકૃષ્ણને મૃત માનીને પાછા ફરનાર લોકોમાં બલરામ પણ છે.

આમ, જામ્બવાન સાથેના શ્રીકૃષ્ણના યુદ્ધને લગતા ઉપર્યુક્ત પૌરાણિક સંદર્ભો તપાસતાં જણાય છે કે આ યુદ્ધમાં તેમણે મેળવેલો વિજય એ તેમનું દિવ્ય કે અલૌકિક લીલાકર્મ નહિ પરંતુ એક પ્રકારનું વીરકૃત્ય છે. ભાગવતકારે બલરામને શેષાવતાર માન્યા હોઈ શ્રીકૃષ્ણ અને જામ્બવાનના યુદ્ધપ્રસંગે તેમના મૃત્યુની શંકા સેવનાર લોકોમાં બલરામનો સમાવેશ કર્યો નથી. પરંતુ તેમને મૃત માનીને તેમની પાછળ ઉત્તરક્રિયા વગેરેના નિર્દેશમાં આ કથાનકના મૂળમાં રહેલા ઐતિહાસિક તથ્યનો સંકેત જરૂર થઈ જાય છે.

(૩) જામ્બવાન પાસેથી સ્યમન્તક મેળવીને સમગ્ર યદુવંશીઓની સભા મધ્યે જાહેર કરીને શ્રીકૃષ્ણે પોતાના પરના મિથ્યારોપને દૂર કર્યો ત્યારે તેમના પર આઘોષારોપણ કરવા બદલ સત્રાજિત લજ્જિત થયો. તેમની પ્રસન્નતા માટે તેણે પોતાની પુત્રી સત્યભામા શ્રીકૃષ્ણને આપી. આ ઘટનામાં તેમની પર લાગેલા બીજી વારના આરોપનાં બીજા રોપાય છે. અકૂર સત્યભામાને મેળવવા માગતા હતા. તેમની આ ઇચ્છા રોળાઈ જવાથી કૃતવર્મા સાથે મળીને તેના ભાઈ શતધન્વા દ્વારા સત્રાજિતની હત્યા અને મણિની ચોરી કરાવી.

ભાગવતપુરાણ સ્યમન્તકોપાખ્યાન સિવાય સર્વત્ર અકૂરને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના પરમ ભક્ત અને હિતૈષી તરીકે વર્ણવે છે. જ્યારે સ્યમન્તક પ્રસંગમાં તેમની ભૂમિકા નકારાત્મક છે. અકૂરનું આ પ્રકારનું દ્વિવિધ વ્યક્તિત્વ જોતાં જણાય છે કે સ્યમન્તક પ્રસંગમાં તેણે ભજવેલી ભૂમિકા તેના વાસ્તવિક વ્યક્તિત્વની પરિચાયક છે. અકૂરને ભગવદ્ભક્ત તરીકે પ્રસ્થાપિત કરનાર ભાગવતકાર તેની આ નકારાત્મક ભૂમિકાને દૂર કરી શક્યા નથી, તેમાં જ તેની વાસ્તવિકતા તરફનો સંકેત છે. અહીં અકૂરને તેમના આ પ્રકારના અશોભનીય વ્યવહારથી મુક્ત રાખવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો હોત તો આ બીજી વખતના મિથ્યા દોષારોપણની ઘટના જ અસ્તિત્વમાં ન આવી હોત. રાજપુરુષોમાં કન્યાપ્રાપ્તિ માટે આ પ્રકારે શત્રુતા ઊભી થવાની ઘટનાઓ સહજ હતી. અકૂરની ઈર્ષાવૃત્તિ અને પ્રતિશોધની ભાવના નીચેના શબ્દોમાં પ્રગટ થયાં છે.

યોઽસ્મભ્યં સમ્પ્રતિશ્રુત્ય કન્યારત્નં વિગર્હ્ય નઃ ।

કૃષ્ણાયાદાત્ર સત્રાજિત્ કસ્માદ્ ભ્રાતરમન્વિયાત્ ॥ ભાગવત. ૧૦.૫૭.૪

સત્રાજિતની હત્યા અને મણિની ચોરી કરાવતી વખતે અકૂરે શતધન્વાને વચન આપ્યું હતું કે શ્રીકૃષ્ણ સાથેના વિગ્રહ વખતે તે મદદ કરશે. પરંતુ જ્યારે શતધન્વાએ મદદની માગણી કરી ત્યારે અકૂર કે કૃતવર્મા કોઈ મદદે આવ્યા નહિ. ઊલટાનું બન્ને જણા શ્રીકૃષ્ણના મહિમાનું ગાન કરવા લાગ્યા, જે તે બન્નેના આ કથાનકના વ્યવહાર સાથે જરાય સુસંગત નથી. કૃતવર્માએ શતધન્વાને કહ્યું, “ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અને બલરામનો સામનો કરવા હું શક્તિમાન નથી. તેમની સાથે વેર બાંધનાર કોણ સુખે સૂઈ શકે ? તેમની સાથેના દ્વેષથી કંસ પોતાના અનુયાયીઓ સાથે માર્યો ગયો હતો અને જરાસંઘ સત્તર વખત તેમનાથી હારીને રથ વગરનો બનીને પાછો ફર્યો હતો.”^૯ અકૂર પણ અનન્ત, અનાદિ, આત્મસ્વરૂપ અને અદ્ભુત કર્મો કરનાર ભગવાનના ગુણોનું સંકીર્તન કરે છે અને શતધન્વાને મદદ કરતો નથી. તે વિશ્વના સર્જન, રક્ષણ અને સંહાર કરવાનું ઈશ્વરનું ત્રિવિધ કર્મ, માયા, ગોવર્ધનધારણ વગેરે લીલાઓ ઇત્યાદિ અલૌકિક કર્મોને યાદ કરીને તેમને નમસ્કાર કરે છે.

ય इदं लीलया विश्वं सृजत्यवति हन्ति च ।

चेष्टां विश्वसृजो यस्य न विदुर्मोहिताजया ॥

यः सप्तहायनः शैलमुत्पाट्यैकेन पाणिना ।

दधार लीलया बाल उच्छिलीन्ध्रमिवार्भकः ॥

नमस्तस्मै भगवते कृष्णायादभुतकर्मणे ।

अनन्तायादिभूताय कूटस्थायात्मने नमः ॥ ભાગવત. ૧૦.૫૭.૧૫-૧૭

શતધન્વા દ્વારકા છોડીને મિથિલા તરફ નાસી જાય છે ત્યારે અકૂર જ મણિને સંતાડવામાં મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. શતધન્વાના મૃત્યુ પછી તે દ્વારકા છોડીને જતો રહે છે અને મણિના પ્રતાપે પ્રામ થતી સંપત્તિથી પુષ્કળ યશો કરીને સુરક્ષાનું કવચ ઊભું કરે છે. કથાનકના અંતે શ્રીકૃષ્ણ તેને ખૂબ સમજાવે છે ત્યારે માંડ માંડ તે મણિને જાહેર કરે છે.

અકૂરના પાત્રની આ બધી લાક્ષણિકતાઓમાં તેનું લાલચુ, ધૂર્ત, વિશ્વાસઘાતક, કાયર, સ્વાર્થી અને કૃષ્ણદ્રોહી વ્યક્તિત્વ છતું થાય છે. તેના મુખમાં મૂકવામાં આવેલા શ્રીકૃષ્ણ મહિમાના ઉપર્યુક્ત શબ્દો કૃત્રિમ બની રહે છે. આ શબ્દો અકૂરના નહિ પરંતુ ભાગવતકારના પોતાના છે, કારણ કે સમગ્ર વૃત્તાંત દરમ્યાન અકૂર જે પ્રકારે વર્તન કરે છે તેની સાથે તેઓ ક્યાંય પણ સુસંગત નથી. વિશ્વના સૃષ્ટિ, રક્ષણ અને સંહાર કરનાર પરબ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણના સાચા સ્વરૂપને ઓળખવા છતાં તેમના પર અતિશય હીન કક્ષાનો આરોપ મૂકવામાં અકૂરની કોઈ અગમ્ય લીલા છે એવો બચાવ કરી શકાય તેમ નથી. પોતાના આરાધ્ય દેવને કલંકિત કરવામાં તેનો કોઈ સદ્દેહતુ શોધી કાઢવો અશક્ય છે. શ્રીકૃષ્ણને થયેલી સત્યભામાની પ્રાપ્તિને સહન નહિ કરીને તેઓ આજીવન લોકનિંદાના શિકાર બને તેવું ષડ્યન્ત્ર ઘડવામાં તેનું કયું ભક્તકર્મ હોઈ શકે ? આમ, સ્યમન્તકોપાખ્યાનમાં અકૂરના પાત્રની અસલિયત તેના અનાવૃત્ત સ્વરૂપમાં પ્રગટ થઈ ગઈ છે. ભાગવતકારે તેનું વ્યક્તિત્વ બેવડા પ્રકારે એટલા માટે નિરૂપ્યું છે કે એક તરફ તેઓ અકૂરને પરમ ભાગવત માને છે, તો બીજી તરફ આ ઉપાખ્યાનના મૂળમાં ધરબાયેલા પ્રાચીનતમ

શ્રીકૃષ્ણની ઐતિહાસિકતાના સંદર્ભમાં સ્યમન્તકોપાખ્યાનની સમીક્ષા

૭

અંશોને સર્વાંશો બદલી શકે તેમ નથી.

વાયુપુરાણમાં અકૂરની ખંધાઈ વધારે વાસ્તવિક રીતે વર્ણવાઈ છે. શતધન્વાને મદદ નહિ કરવા પાછળ ભાગવતપુરાણમાં અકૂરનું શ્રીકૃષ્ણ પરત્વેનું પરમાત્મા તરીકેનું જ્ઞાન કારણભૂત કહ્યું છે, જે અકૂરના વર્તનથી તદ્દન વિરોધી જણાય છે. પરંતુ વાયુપુરાણમાં તેની સ્વાર્થી મનોવૃત્તિને સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવવામાં આવી છે.^{૧૦}

અકૂરની દૃષ્ટવૃત્તિનો પર્યાપ્ત પરિચય વિષ્ણુપુરાણમાં પણ મળે છે. તે અનુસાર શતધન્વાએ જ્યારે અકૂરને સ્યમન્તક સોંપ્યો ત્યારે તેણે શતધન્વા પાસે પ્રતિજ્ઞા લેવડાવી હતી કે તે પ્રાણાન્તે પણ કોઈને આ સોંપણી વિશે વાત કરશે નહીં, ત્યારપછી જ તેણે મણિ સ્વીકાર્યો હતો. આમ, શતધન્વાને પોતાની રમતનું એક હથિયાર બનાવીને પોતાનું કાર્ય સાધી લીધું હતું. શ્રીકૃષ્ણ આજીવન આ કલંકના ભોગ બનીને પીડાતા રહે તે માટે તેણે કાંઈ બાકી રાખ્યું નહોતું. અનેક વર્ષો પછી જ્યારે મણિ જાહેર કરવાની અનિવાર્ય સ્થિતિ આવી પડી ત્યારે તેણે જે ખુલાસો કર્યો તેમાં કુટિલતાની ચરમસીમા જોવા મળે છે. તેણે શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું, “હે ભગવાન, શતધન્વાએ આ મણિ મને જ સોંપ્યો હતો. તે મૃત્યુ પામ્યો ત્યારે હું વિચારતો જ હતો કે શ્રીકૃષ્ણ આજકાલમાં જ એ મણિ મારી પાસેથી માગશે. તેની ચિંતામાં આટલા સમય મુઠી ઘણી જ મુશ્કેલીએ મેં આ મણિને સાચવ્યો છે. તેને ધારણ કરવાના કષ્ટને લીધે મારું મન સમગ્ર ભોગોમાં વિરક્ત બન્યું હતું અને મેં સુખની જરાય પરવા કરી નથી. સમગ્ર રાષ્ટ્રને ઉપકારક આવડા નાનકડા મણિને પણ સાચવી રાખવા હું સમર્થ નથી એવું આપ માની લેશો એવા વિચારથી મેં તમને આ વાત જણાવેલ ન હતી. તો હવે આપ આ સ્યમન્તક મણિને ઇચ્છા પ્રમાણે ધારણ કરો અને જેને આપવો હોય તેને આપી દો.”^{૧૧} અકૂરના આ શબ્દોમાં સ્પષ્ટતાઈનો રણકો નથી, પરંતુ કપટીવૃત્તિની ચાલ છે. તે કટિવસ્ત્રમાં મણિને સંતાડીને સભામાં બેઠો હતો. શ્રીકૃષ્ણ વગેરે તપાસ કરે તો પકડાઈ જવાનો પૂરેપૂરો ભય હતો. તેથી મણિને જાહેર કર્યા સિવાય અન્ય કોઈ માર્ગ બચ્યો ન હતો. ઉપર્યુક્ત શબ્દોમાં રહેલી તેની ધૂર્તતા તેણે આ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા પહેલા કરેલ સ્વગતોક્તિમાં સારી રીતે વ્યક્ત થયેલ છે.^{૧૨} શ્રીકૃષ્ણના ક્રોધથી બચવા અકૂરે યજ્ઞરૂપી કવચ ધારણ કરવા અંગે વિષ્ણુપુરાણ સ્પષ્ટ જણાવે છે કે યજ્ઞદીક્ષિત ક્ષત્રિય કે વૈશ્યને મારવાથી બ્રહ્મહત્યાનું પાપ લાગે છે. આથી અકૂર હંમેશા યજ્ઞદીક્ષાનું કવચ ધારણ કરી રહ્યા હતા.^{૧૩}

(૪) ભાગવતપુરાણ સિવાયનાં અન્ય પુરાણો જણાવે છે કે અકૂર દ્વારકા છોડીને કાશીમાં જતા રહ્યા પછી દ્વારકામાં વરસાદ પડવાનું બંધ થયું અને જાતજાતનાં અનિષ્ટો ઉત્પન્ન થવાં લાગ્યાં. લોકો એકબીજાને મારવા લાગ્યા.

૧૦. વાયુપુરાણ, ૯૬.૬૮

૧૧. મગવાન્મમૈતત્સ્યમન્તકરત્નં શતધનુયા સમર્પિતમપગતે ચ તસ્મિન્નથ શ્વઃ પરશ્વો વા મગવાન્ યાચયિષ્યતીતિ કૃતમતિરતિકૃચ્છેઞૈતાવન્તં કાલમધારયમ્ ॥ તસ્ય ચ ધારણક્લેશેનાહમશોષોપભોગેષ્વસન્નિમાનસો ન વેદિ સ્વસુખકલામપિ ॥ ઇતાવન્માત્રમપ્યશોષરાટ્ટ્રોપકારિ ધારયિતું ન શક્નોતિ મવાન્મન્યત્ ઇત્યાત્મના ન ચોદિતવાન્ ॥ તદિદં સ્યમન્તકરત્નં ગૃહ્યતામિચ્છ્યા યસ્યામિમતં તસ્ય સમર્પ્યતામ્ ॥ વિષ્ણુપુરાણ, ૪.૧૩.૧૪૧-૧૪૪

૧૨. કિમત્રાનુષ્ટંભમન્યથા ચેદ્ બ્રવીમ્યહં તત્કેવલામ્બરતિરોધાનમન્વિષ્યન્તો રત્નમેતે દ્રક્ષ્યન્તિ અતિવિરોધો ન ક્ષેમ ઇતિ સન્નિવૃત્ય તમસ્તિલજગત્કારણભૂતં નારાયણમાહાકૂરઃ ॥ વિષ્ણુપુરાણ, ૪.૧૩.૧૪૦

૧૩. અકૂરોડ્યુત્તમમણિસમુદ્ભૂતસુવર્ણેન મગવદ્ધ્યાનપરોડનવરતં યજ્ઞાનિયાજ ॥ સવનગતૌ હિ ક્ષત્રિયવૈશ્યૌ નિમ્નન્ન્રહ્યા ભવતીત્યેવંપ્રકારં દીક્ષાકવચં પ્રવિષ્ટ એવ તસ્યૌ ॥ વિષ્ણુપુરાણ, ૪.૧૩.૧૦૮-૧૦૯

૮

મનસુખ કે. મોલિયા

કેટલાક લોકો કહેવા લાગ્યા કે અકૂર દ્વારકા છોડીને ગયા છે તેથી આ ધોર આપત્તિઓ આવી પડી છે. અકૂરના પિતા શ્વેલક અંગે પણ એવી માન્યતા જોડાયેલી હતી કે તેઓ જ્યાં જ્યાં જતા હતા ત્યાં વરસાદ પડતો હતો અને અનિષ્ટો શમી જતાં હતાં. દ્વારકાના કુકુર અને અંધક વંશના લોકો અકૂરને પ્રસન્ન કરીને કાશીમાંથી દ્વારકા તેડી લાવ્યા. અકૂરના આગમનથી દ્વારકામાં વરસાદ પડ્યો અને અનિષ્ટો શમી ગયાં.

દ્વારકામાં અકૂરની અનુપસ્થિતિને લીધે અનિષ્ટો આવવા અંગેની આ માન્યતા ધરાવનાર લોકોની ભાગવતકારે હાંસી ઉડાવી છે. તેઓ કહે છે, “આવું કહેનારા લોકો અગાઉ કહેલી વાતને વિસરી જઈ રહ્યા છે. જેમના દેહમાં બધા મુનિઓનો નિવાસ છે એવા પરમાત્માની જ્યાં હાજરી હોય ત્યાં અનિષ્ટો કઈ રીતે આવી શકે ?

અકૂરે પ્રોષિતેઽરિષ્ટાન્યાસન્નૈ દ્વારકૌકસામ્ ।

શારીરા માનસાસ્તાપા મુદુર્દૈવિકમૌતિકાઃ ॥

ઇત્યજ્ઞોપવિશન્ત્યેકે વિસ્મૃત્ય પ્રાગુદાહતમ્ ।

મુનિવાસનિવાસે કિં ઘટેતારિષ્ટદર્શનમ્ ॥ ભાગવત.૧૦.૫૭.૩૦-૩૧

ભાગવતપુરાણમાં શ્રીકૃષ્ણ સાક્ષાત્ નારાયણ છે. અકૂરના ચાલ્યા જવાથી દ્વારકામાં વિઘ્નો આવે અને તેના નિવારણ માટે અકૂરને તેડી લાવવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવે તે વાત વિસંગત બની રહે છે. તેથી ભાગવતકાર લોકોની આ પ્રકારની માન્યતા વ્યર્થ છે એમ નોંધે છે. આમ છતાં લોકોના આગ્રહને વશ થઈને શ્રીકૃષ્ણ અકૂરને તેડી લાવ્યા તે વાત પણ નોંધે છે. મૂળ કથાનક સાથે જોડાયેલી આ વાતને તેઓ છોડી શક્યા નથી. આ ઉપાખ્યાનમાં પોતાની માન્યતાનો રંગ ચઢાવવાનો પ્રયાસ કર્યો હોવા છતાં તેમાંની કેટલીક બાબતોને સર્વાંશે છોડી ન શકાય તેવી છે એવું ભાગવતકારના પ્રયાસથી જણાય છે. આ અપરિહાર્ય વિગતોમાંથી આ પ્રસંગની ઐતિહાસિકતા ધોતિત થાય છે.

વિષ્ણુપુરાણમાં અકૂરને તેડી લાવવાનો મત ધરાવતા લોકો તો ત્યાં સુધી જણાવે છે કે અપરાધી વ્યક્તિ ગુણવાન હોય તો તેની બહુ તપાસ કરવી જોઈએ નહિ. અકૂરના અપરાધોને ભૂલીને પણ તેને અભયવચન આપી દ્વારકામાં લાવવા જોઈએ એવો લોકમત ઊભો થયો હતો. અકૂરની પાસેના મણિને લીધે તેની પાસેથી અઢળક સંપત્તિ અને તેણે કરેલા દાન-દક્ષિણાથી ભરપૂર યજ્ઞોને લીધે લોકોએ તેનો પક્ષ લીધો જણાય છે. દ્વારકામાં રહેલા શ્રીકૃષ્ણવિરોધી અને અકૂરપક્ષપાતી લોકોએ અનિષ્ટોની આપત્તિ દૂર કરવા અકૂરનો પક્ષ સબળ બને તેવા પ્રયાસો કર્યાનું પણ જોવા મળે છે.

વાયુપુરાણમાં સ્પષ્ટ નિર્દેશ સાંપડે છે કે શ્રીકૃષ્ણ સામેના પોતાના સંઘર્ષમાં અકૂર લોકોનો ઉપયોગ કરી રહ્યા હતા. અકૂરે શતઘન્યાને વચન આપતી વખતે કહ્યું હતું. “શ્રીકૃષ્ણ સામે સંઘર્ષ કરવાનો પ્રસંગ આવ્યે હું તારા પક્ષે રહીને મદદ કરીશ. તેમાં દ્વારકાવાસીઓ મારા પડખે ઊભા રહેશે.”

વયમમ્યુપપત્સ્યામઃ કૃષ્ણેન ત્વં પ્રધર્ષિતઃ ।

મમ ચ દ્વારકાઃ સર્વાં વક્ષો તિષ્ઠન્ત્યસંશયમ્ ॥ વાયુપુરાણ, ૯૬.૧૬

આ મુદ્દાની સમીક્ષા કરતાં કહી શકાય કે શ્રીકૃષ્ણનો પ્રભાવ સમગ્ર યદુવંશમાં જે રીતે વધતો જતો હતો તેનાથી અસહિષ્ણુ લોકોએ તેમને કલંકિત કરવા પુષ્કળ પ્રયત્નો કર્યા હતા, જેનું નેતૃત્વ અકૂર કરી રહ્યા હતા.

શ્રીકૃષ્ણની ઐતિહાસિકતાના સંદર્ભમાં સ્થમન્તકોપાખ્યાનની સમીક્ષા

૯

રાજપરિવારોમાં આવી ઘટનાઓ ઘણી સહજ હોય છે. પોતાના જ્ઞાતિજનો વચ્ચે ભેદ પડવાના ભયે શ્રીકૃષ્ણ આ બધું સહન કરતા રહ્યા હતા.

(૫) સ્થમન્તકોપાખ્યાનમાં બલરામે બજવેલી ભૂમિકા પણ વિશેષ સમીક્ષણીય છે. ભાગવતપુરાણમાં બલરામની ભૂમિકાને બહુ મહત્ત્વ આપ્યું નથી પરંતુ અન્ય પુરાણોમાં તેમનું સમગ્ર વર્તન બહુ જ નકારાત્મક છે. ભાગવતકારે બલરામના વ્યક્તિત્વનું નકારાત્મક પાસું પ્રગટ ન થઈ જાય તે માટેનો સભાન પ્રયાસ કર્યો છે. તે મુજબ શતધન્વાને મારીને શ્રીકૃષ્ણ ખાલી હાથે પાછા ફર્યા ત્યારે બલરામ કહે છે, “એમાં સદેહ નથી કે શતધન્વાએ અન્ય કોઈને મણિ આપ્યો હશે. તું દ્વારકામાં જ અને મણિની તપાસ કર. હું મારા પ્રિય મિત્ર વિદેહરાજને મળવા મિથિલા જઈ છું.”

તત આહ્ બલો નૂનં સ મણિઃ શતધન્વના ।

કસ્મિંશ્ચિત્ પુરુષે ન્યસ્તસ્તમન્વેષ પુરં વ્રજ ॥ ભાગવત. ૧૦.૫૭.૨૩

ત્યારબાદ બલરામ ઘણો સમય મિથિલામાં રહ્યા અને દુર્યોધનને ગદાનું શિક્ષણ આપ્યું. મણિ વિના ખાલી હાથે પાછા ફરેલા શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યેની બલરામની ઉક્તિમાં સૌમ્ય શબ્દપ્રયોગ દ્વારા ભાગવતકારે તેમના પાત્રને શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યેના મિથ્યા દોષારોપણના કર્મમાંથી અચાવી તો લીધું છે પરંતુ તેમની શંકાવૃત્તિ ભાગવતપુરાણમાં જ અન્યત્ર સુપેરે પ્રગટ થઈ ગઈ છે. કથાનકના અંતિમ ભાગમાં શ્રીકૃષ્ણ અફૂરને મણિ જાહેર કરવા સમજાવે છે ત્યારે તેઓ સ્પષ્ટ રીતે કહે છે કે મારા મોટાભાઈને મારા ઉપર વિશ્વાસ નથી.

તથાપિ દુર્ધરસ્ત્વન્યૈસ્ત્વવ્યાસ્તાં મુવ્રતે મણિઃ ।

કિન્તુ મામગ્રજઃ સમ્યક્ ન પ્રત્યેતિ મણિં પ્રતિ ॥ ભાગવત. ૧૦.૫૭.૩૮

વાયુપુરાણ વગેરે ગ્રંથોમાં બલરામનું વ્યક્તિત્વ ભાગવતપુરાણ કરતાં તદ્દન ભિન્ન સ્વરૂપનું છે. શ્રીકૃષ્ણ પર લાગેલ બીજી વારના મિથ્યા આક્ષેપમાં બલરામ જ સૌથી વધારે જવાબદાર છે. વાયુપુરાણ કહે છે કે શ્રીકૃષ્ણ શતધન્વાને હણીને આવ્યા કે તરત જ બલરામે ‘રત્નં દેહિ’ કહી મણિની માગણી કરી. શ્રીકૃષ્ણે પોતાને મણિ મળ્યો નથી એવું કહ્યું ત્યારે તેઓ અત્યન્ત ગુસ્સે થઈને વારંવાર તેમનો તિરસ્કાર કરવા લાગ્યા. શ્રીકૃષ્ણને ધિક્કારતા બલરામ કહે છે, “તું મારો ભાઈ છે તેથી આ બધું સહન કરું છું. તારું કલ્યાણ થાઓ. હવે મારે દ્વારકાથી, તારાથી કે યદુવંશીઓથી કાંઈ જ પ્રયોજન નથી.”

ભ્રાતૃત્વાન્મર્ષયામ્યેષ સ્વસ્તિ તેઽસ્તુ વ્રજામ્યહમ્ ।

કૃત્યં ન મે દ્વારકયા ન ત્વયા ન ચ વૃષ્ણિભિઃ ॥ વાયુપુરાણ, ૯૬.૭૭

વિષ્ણુપુરાણમાં પણ શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યેનો દુર્ભાવ વ્યક્ત થયો છે. તેઓ શ્રીકૃષ્ણને અર્થલોલુપ કહી નિંદા કરે છે. શ્રીકૃષ્ણે ખાધેલાં શપથવચનોને પણ તેઓ જૂઠાં ગણાવે છે. તેમને રાજી કરવાના શ્રીકૃષ્ણના એકેય પ્રયત્ન સફળ થતા નથી.^{૧૪} ઉપાખ્યાનના અંતે અફૂર સાત્વતોની સભામાં મણિ જાહેર કરે છે ત્યારે તેને મેળવી લેવાની બલરામની તીવ્ર લાલસા વિષ્ણુપુરાણમાં જોવા મળે છે. શ્રીકૃષ્ણ મહામુશ્કેલીએ બલરામને મણિ માટે અનધિકારી હોવાનું સમજાવીને તે ફરીથી અફૂરને જ સોંપે છે.

૧૪. ધિત્ત્વાં યસ્ત્વમેવમર્થલિપુરેતચ્ચ તે ભ્રાતૃત્વાન્મયા ક્ષાન્તં તદયં પન્થાસ્સ્વેચ્છયા ગમ્યતાં ન મે દ્વારકયા ન ત્વયા ન ચાશેષબન્ધુભિઃ કાર્યમ્લમલમેભિર્મમાગ્રતોઽલીકશપથૈરિત્યાક્ષિપ્ય ॥ વિષ્ણુ. ૪.૧૩.૧૦૧

ભાગવતપુરાણમાં બલરામના મિથિલાગમનના સાચા કારણને ધૂપાવવાનો પ્રયાસ થયો છે જ્યારે હરિવંશ, વાયુપુરાણ, બ્રહ્મપુરાણ વગેરેમાં તેમની મણિ મેળવવાની અભીપ્સા અને શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યેનો અવિશ્વાસ કોઈ પણ જાતના બહાના વિના સ્વાભાવિક રીતે જ વર્ણવ્યાં છે. બલરામને મનાવીને ફરીથી દ્વારકામાં તેડી લાવવા માટે શ્રીકૃષ્ણે કરવા પડેલા પ્રયાસો અંગે પણ પુરાણો નોંધ લે છે.

આમ, ભાગવતપુરાણ અને અન્ય પુરાણોમાં પ્રાપ્ત સ્થમન્તકોપાખ્યાનનું ઉપરના પાંચ મુદ્દાઓની દૃષ્ટિએ અધ્યયન કરતાં જણાય છે કે તેમાં શ્રીકૃષ્ણના જીવનમાં તેમના જ સ્વજનો દ્વારા કરવામાં આવેલ મિથ્યારોપ અને તેમાંથી નિષ્કલંક બની બહાર આવવા માટે સતત પ્રયત્નશીલ એક માનવીની સંઘર્ષગાથા નિરૂપિત થઈ છે. શ્રીકૃષ્ણ માનવમાંથી પરમાત્માની પદવી પામ્યા છતાં પણ તેમની આ સંઘર્ષગાથા પુરાણોએ જાળવી રાખી છે. તેમાં ઘણા ફેરફારો થતા રહ્યા છે. આમ છતાં આ ઉપાખ્યાનનાં વિવિધ પાત્રોના માનવીય ભાવો વત્તા-ઓછા અંશે ટકી રહ્યા છે. વાયુપુરાણ મુજબ શ્રીકૃષ્ણ સાઠ વર્ષના લાંબા સમય સુધી આ આરોપ નીચે રહ્યા હતા. આ આંકડો પુરાણોની સહજ શૈલી અનુસાર અતિશયોક્તિરંજિત હોય તો પણ આ યુગપુરુષે પોતાના જીવનનાં કેટલાં બધાં વર્ષો મિથ્યારોપણના દોષ નીચે લોકનિંદાનો સામનો કરીને વીતાવ્યાં હશે તેની કલ્પના પણ કંપાવી મૂકે તેવી છે. અને આમ છતાં તેઓ પોતાના જીવનનાં રાજનૈતિક, સામાજિક, પારિવારિક, ધાર્મિક વગેરે ક્ષેત્રોમાં યુગનિર્માતાને છાજે તેવાં કાર્યો સતત કરતા રહ્યા છે તેનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે જ શ્રીકૃષ્ણનું કૃષ્ણત્વ એટલે શું તેની કંઈક સમજ પડે એમ છે. શ્રીકૃષ્ણનાં યુગસર્જક અને યુગપરિવર્તક કાર્યોએ જ તેમને માનવમાંથી મહામાનવ, દેવ, અવતાર, અવતારી પુરુષ, ભગવાન કે પરબ્રહ્મ તરીકે પ્રસ્થાપિત કર્યા છે. સ્થમન્તક મણિના પ્રસંગમાં એ વાતની સતત પ્રતીતિ થયા કરે છે કે શ્રીકૃષ્ણ એક ઇતિહાસપુરુષ હતા. યાદવોની વેરવૃત્તિ અને ગળાકાપ સત્તાલાલસાના કારણે તેમને ઘણું સહન કરવું પડ્યું હતું. તેમને શિશુપાલ, પૌંડ્ર કે જરાસન્ધ જેવા બાહ્યશત્રુઓ જ નહિ પરંતુ અકૂર, સત્રાજિત, બલરામ જેવા સ્વજનોનો પણ વિરોધ સહન કરવો પડ્યો હતો.

સ્થમન્તક મણિને લગતો સૌથી પ્રાચીન ઉલ્લેખ યાસ્કના નિરુક્તમાં મળે છે.^{૧૫} તેમાં દળ્ઢઃ શબ્દને ધારણાર્થક દદ્ (મ્વા.આ.) ધાતુમાંથી નિષ્પન્ન માન્યો છે. દળ્ઢો દદતેર્ધારયતિકર્મણઃ । દદ્ ધાતુ ધારણાર્થક હોવા બાબતે યાસ્ક લોકપ્રમાણ આપતાં ‘અકૂરો દદતે મણિમ્ ।’ (અકૂર મણિને ધારણ કરે છે.) એ ઉક્તિ ટાંકે છે. અહીં સ્થમન્તક મણિનો જ નિર્દેશ છે. નિરુક્તના ટીકાકાર દુર્ગાચાર્યની ટીકામાં આનું વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ મળે છે.^{૧૬} યાસ્કાચાર્યનો આ નિર્દેશ એ વાતને સિદ્ધ કરે છે કે તેમના સમયે લોકો અકૂર અને મણિ અંગેની વાત જાણતા હતા.

સ્થમન્તકોપાખ્યાનનું અધ્યયન કરતાં એક બીજી બાબત પણ નોંધપાત્ર છે. વિવિધ પુરાણોમાં આ મણિના પ્રભાવ અંગે કહ્યું છે. વાયુપુરાણ મુજબ જે રાષ્ટ્રમાં સ્થમન્તક મણિ હોય ત્યાં કાલાનુસાર વરસાદ પડે છે અને રોગોનો ભય સતાવતો નથી. હરિવંશ અને બ્રહ્મપુરાણમાં એક વિશેષ બાબત દર્શાવી છે કે સ્થમન્તક મણિ દ્વારા ચાંદીની પ્રાપ્તિ થતી હતી. જ્યારે ભાગવતપુરાણ જણાવે છે કે તેમાંથી દરરોજ આઠ ભાર સોનું ઝરતું હતું.

૧૫. નિરુક્ત, ૨.૨.૭ (શ્રીમદ્ભગવદ્દુર્ગાચાર્યકૃત ઋગ્વર્થાખ્યાન્યાખ્યાનુસારી), સં. પંડિત મુકુન્દ શર્મા બક્ષી, નિર્ણયસાગર મુદ્રણાલય, મુંબઈ, ઈ.સ. ૧૯૩૦

૧૬. અકૂરો નામ રાજા વૃષ્ણ્યન્ધકાપિપતિઃ સઃ, મણિં સ્થમન્તકનામાનં ભક્તિતુષ્ટેન ભગવતા ભાસ્કરેણ પ્રદતં, દદતે શિરસા ધારયતીતિ एवं લોકેઽપિ દદતિ ધારણાર્થેઽભિમાષન્તે શિષ્ઠાઃ ॥ નિરુક્ત, ઉપર્યુક્ત, દુર્ગાચાર્યની ટીકા, ૨.૨.૭

શ્રીકૃષ્ણની ઐતિહાસિકતાના સંદર્ભમાં સ્વમન્તકોપાખ્યાનની સમીક્ષા

૧૧

સ્વમન્તકના પ્રભાવ અંગેની આવી વિગતો પુરાણોમાં મળે છે પરંતુ “સાચાં રત્નોની સાથે અનિષ્ટો આવે છે.” આવી લૌકિક માન્યતા પણ પ્રવર્તે છે, જે સ્વમન્તકની બાબતમાં સાચી પડતી જણાય છે. સ્વમન્તક મેળવનાર પ્રસેન અને તેનો ભાઈ સત્રાજિત બન્ને હત્યાના ભોગ બન્યા છે. રાષ્ટ્રના હિત માટે તેને મેળવવાની ઇચ્છા માત્ર કરવાથી શ્રીકૃષ્ણ બબ્બે વખત મિથ્યારોપના ભોગ બન્યા છે. મણિની ચોરી કરનાર શતધન્વા પણ મૃત્યુને ભેટ્યો છે. પ્રસેન પાસેથી મણિ પડાવી લેનાર સિંહનું મૃત્યુ થયું છે અને સિંહ પાસેથી મણિ લેનાર જમ્બવાનનો શ્રીકૃષ્ણના હાથે પરાભવ થયો છે. મણિને સંતાડીને રાખનાર અકૂરે પણ પોતાનાં મુખશાન્તિ ગુમાવ્યાં છે અને શ્રીકૃષ્ણના ભયના ઓથાર નીચે તે સતત જીવતો રહ્યો છે. તેણે દ્વારકાને પણ છોડી દેવાની સ્થિતિમાં મૂકાવું પડ્યું છે. આમ, સ્વમન્તક સાથે કોઈક પ્રકારે પણ સંબંધ ધરાવનાર વ્યક્તિને અનિષ્ટનો ભોગ બનવું પડ્યું છે.

લેખકોને :

૧. પાનની એક નજ બાજુએ, ટાઈપ અથવા કોમ્પ્યુટરમાં તૈયાર કરેલા અને એ શક્ય ન હોય તો શાહીથી સુવાચ્ય અક્ષરે લખેલા લેખો મોકલવા. ટાઈપ/કોમ્પ્યુટર નકલમાં ભૂલોને સુધાર્યા પછી નજ લેખ મોકલવો. ગૂંજરાત વિદ્યાપીઠના જોડણીકોશ પ્રમાણે જોડણી રાખવી આવશ્યક છે. લેખની મૂળ પ્રત નજ મોકલવી. લેખની કાર્બન નકલ મોકલવી ત્યારે તે અંગેનું સ્પષ્ટ કારણ જાણાવવું.
૨. લેખમાં અવતરાણો, અન્ય વિદ્વાનોનાં મંતવ્યો ટાંકવામાં આવે તો તે અંગેનો સંદર્ભ પૂરેપૂરી વિગત સાથે આપવો અનિવાર્ય છે. પાદટીપમાં એ સંદર્ભની વિગત આપતાં લેખક અથવા સંપાદક/સંશોધક (અટક પહેલી), ગ્રંથ, પ્રકાશક, પ્રકાશનવર્ષ, આવૃત્તિ, પૃષ્ઠ એ ક્રમ જળવવો જરૂરી છે.
૩. ‘સ્વાધ્યાય’માં છપાયેલ સર્વ લેખોનો કોપીરાઈટ મહારાજ સયાજીરાવ યુનિવર્સિટી, વડોદરા હસ્તક છે. લેખકે અથવા અન્ય કોઈએ લેખમાંનો કોઈ અંશ લેખિત પરવાનગી વગર પુનર્મુદ્રિત કરવો નહીં.
૪. સંક્ષેપશબ્દો પ્રયોજતા પહેલાં એ શબ્દો અન્ય સ્થાને પૂરેપૂરા પ્રયોજેલા હોવા જોઈએ.
૫. પાદટીપોનો ક્રમ સળંગ રાખી જે તે પૃષ્ઠ ઉપર તે તે પાદટીપોનો નિર્દેશ જરૂરી છે.

સ્વાધ્યાય

સ્વાધ્યાય અને સંશોધનનું ત્રિમાસિક

સંપાદક : મુકુંદ લાલજી વાડેકર

વર્ષમાં ચાર અંક બહાર પડે છે - વસંતપંચમી અંક, અક્ષયતૃતીયા અંક, જન્માષ્ટમી અંક, અને દીપોત્સવી અંક

લવાજમ :

- ભારતમાં રૂા. ૪૦.૦૦ (ટપાલ ખર્ચ સાથે)
- પરદેશમાં યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ અમેરિકા માટે ૧૨.૦૦ ડૉલર (ટપાલ ખર્ચ સાથે)
- યુરોપ અને અન્ય દેશો માટે પૌં. ૩.૦૦ (ટપાલ ખર્ચ સાથે)

આખા વર્ષના ગ્રાહકો લવાજમના વર્ષની શરૂઆતથી નજ નોંધવામાં આવે છે. લવાજમ અગાઉથી સ્વીકારવામાં આવે છે. લવાજમ મોકલતી વખતે કયા ગ્રંથ માટે લવાજમ મોકલ્યું છે તે સ્પષ્ટ જાણાવવું. લવાજમ વર્ષ જન્યુઆરીથી ડિસેમ્બર સુધીનું જાણાય છે, જે આ સરનામે મોકલવું.

નિયામકશ્રી, પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર,
મહારાજ સયાજીરાવ વિશ્વવિદ્યાલય,
રાજમહેલ દરવાજા પાસે, રાજમહેલ રોડ,
વડોદરા - ૩૯૦ ૦૦૧.

જાહેરાતો :

આ ત્રિમાસિકમાં જાહેરાત આપવા માટે લખો

સંપાદક, ‘સ્વાધ્યાય’,
પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર, મ.સ. વિશ્વવિદ્યાલય,
રાજમહેલ દરવાજા પાસે, રાજમહેલ રોડ, વડોદરા - ૩૯૦ ૦૦૧.

ભાસો હાસ: - પુનર્મૂલ્યાંકન

કાલિન્દી પરીખ*

૧૨મી સદીમાં જયદેવે ભાસને કવિતાકામિનીના હાસ તરીકે વર્ણવ્યો છે. ભાસો હાસ: કવિકુલગુરુ: કાલિદાસો વિલસ: । અહીં પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે ભાસો હાસ: એટલે ભાસનાં નાટકોમાં નિરૂપાયેલો હાસ્યરસ કે કવિતારૂપી કામિનીનો હાસ ? જે રીતે કાલિદાસનાં નાટકોમાં શૃંગાર અંગીભૂત હોય છે તે રીતે ભાસનાં નાટકોમાં હાસ પ્રધાનપણે જોવા મળતો નથી. કાલિદાસનાં નાટકોમાં શૃંગાર જ મુખ્ય હોય છે તેથી તેમના માટે કાલિદાસો વિલાસ: કહેવામાં કશું અનૌચિત્ય નથી.

જ્યારે કોઈ કવિ/નાટ્યકારના રસને પ્રશંસવામાં આવતો હોય ત્યારે તે રસ પ્રધાનપણે જ નિરૂપાયેલો હોવો જોઈએ, નહીં કે ગૌણરૂપે. અહીં ભાસનાં નાટકોમાં આવતો હાસ્યરસ ગૌણ સ્વરૂપે જોવા મળે છે. બહુધા વીર અને કુરુણરસનું જ નિરૂપણ થયેલું છે. ભાસનાં મહાભારત પર આધારિત છ નાટકો છે મધ્યમવ્યાયોગ, દૂતવાક્ય, દૂતઘટોત્કચ, કર્ણભાર, હિરુભંગ અને પંચરાત્ર. મધ્યમ-વ્યાયોગના પ્રારંભમાં - પ્રથમ દૃશ્યમાં ઘટોત્કચને યુગાન્તે ભગવાન શિવની ભયંકર મૂર્તિ જેવો કે પક્ષીઓ માટે બાજ જેવો, પ્રાણીઓ માટે સિંહ જેવો અને સાક્ષાત્ મૃત્યુ જેવો એમ અનેક રીતે વર્ણવવામાં આવે છે.^૧ ઘટોત્કચની વિપ્રપરિવારમાંના કોઈ એકની આહાર માટે લઈ જવાની વાત કેશવદાસ સહિત સમગ્ર પરિવાર માટે ભયપ્રદ બની રહે છે. ભીમ અને ઘટોત્કચના મહાયુદ્ધ, વગેરેમાં વીરરસ જ ઝળકે છે. બંનેના સંવાદમાં કિંચિત્ હાસ્યનું નિર્વહણ થયેલું જોવા મળે છે. અંતમાં તૃતીય દૃશ્યમાં હિડિમ્બા-ભીમનું મિલન ભયના ઓધારમાંથી હળવાશમાં પરિણમે છે. પરંતુ આ હળવાશ ભીમ-હિડિમ્બામાં હાસ્યરૂપે નહીં પણ શૃંગારમાં પર્યવસિત થાય છે. જો હાસ્ય જ નિરૂપવું હોત તો ‘કર્ણ’ નો પ્રયોગ ભાસ શા માટે કરત ? ‘દૂતવાક્ય’માં પણ શ્રીકૃષ્ણ-દુર્યોધનના સંવાદો એ ગરમાગરમ વાર્તાલાપ જ છે. શ્રીકૃષ્ણ દુર્યોધનને, પાંડવોને અર્ધ રાજ્ય આપવાનું કહે છે ત્યારે તે કહે છે -

પ્રહરતિં यदि युद्धे मारुतो भीमरूपी
 प्रहरति यदि साक्षात् पार्यरूपेण शक्रः ।
 परुषवचनदक्ष त्वद्वचोभिर्न दास्ये
 तृणमपि पितृमुक्ते वीर्यगुप्ते स्वराज्ये ।^૨

તથા શ્લોક ૪૦, ૪૧ વગેરેમાં પણ વીરરસ જ ધોતિત થાય છે. અંતમાં શ્રીકૃષ્ણ દ્વારા સુદર્શન વગેરે વિવિધ આયુધોને બોલાવવામાં આવે છે તેમાં અદ્ભુતરસનું પોષણ થાય છે.

‘સ્વાધ્યાય’ - પુ. ૩૮, અંક ૧-૨, વસંતપંચમી-અક્ષયતૃતીયા અંક, જાન્યુઆરી-એપ્રિલ ૨૦૦૧, પૃ. ૧૩ થી ૧૬

● ૩, દેનાબેંક સોસાયટી, અમરેલી-૩૬૫૬૦૧.

૧. મધ્યમવ્યાયોગ, શ્લોક ૬

૨. દૂતવાક્ય, શ્લોક ૩૫

‘દૂતઘટોત્કચ’માં દુઃશલા, ગાંધારી ઇત્યાદિ નારીપાત્રોના વિલાપમાં કરુણ જ ધૂધવે છે. ધૃતરાષ્ટ્રની ઉક્તિ - મર્ત્યસ્તે અવૈધવ્યં ન રોચતે ।^૩માં પણ કરુણ જ છે. દૂતઘટોત્કચનો રૂપકપ્રકાર જ ઉત્સૃષ્ટિકાંક છે કે જેમાં મુખ્ય રસ તરીકે કરુણ જ હોવાનું દર્શાવેલું, સાહિત્યદર્પણ વગેરે દ્વારા મનાયું છે. તૃતીય અંકમાં જ્યારે દુર્યોધન કહે છે. વયં ન દૂતવાતકાઃ ।^૪ ત્યારે દૂત બનીને આવેલો ઘટોત્કચ દન્તોષ્ઠ ભીંસીને, મુઠ્ઠી ઉગામતો યોદ્ધા જ બની રહે છે, જે વીરરસને જ પ્રતિબિંબિત કરે છે. ‘કર્ણભાર’ અને ‘ઊરુભંગ’ને સંસ્કૃત સાહિત્યની ઉત્તમ ટ્રેજેડી-કરુણાંતિકા કહેવામાં આવી છે. નાટ્યાચાર્ય ભરત મુજબ નાટક સુખાંત હોવું જોઈએ. તેથી એરિસ્ટોટલમાં ‘ટ્રેજેડી’ અંગેનાં લક્ષણો તપાસતાં નિયતિની અવળચંડાઈને કારણે નાયકનાં પરાક્રમો વિક્ષણ બની જતાં હોઈ ફલતઃ નાટકના રૂપમાં દયા અને ભીંતિ દ્વારા એવી લાગણીનું શુદ્ધિકરણ સાધતું અનુકરણ તે tragedy. જેનું ઉત્કૃષ્ટ ઉદાહરણ કર્ણભાર છે.

બુદ્ધ્વા માં ચ શશાપ કાલવિફલાન્યસ્થાણિ ચ સન્ત્વિતિ ।

તે જ રીતે ‘ઊરુભંગ’નો ઉદાત્તીકરણ પામેલો દુર્યોધન ‘શિક્ષાન્વિત’ હોવા છતાંય કૃષ્ણે પ્રેરેલા છળનો ભોગ બની મૃત્યુને વરે છે. આ છળથી ક્રોધે ભરાયેલા બલરામને શાંત પાડતાં કહે છે - ‘વૈરં ચ વિગ્રહકથાશ્ચ વયં ચ નટાઃ ।’^૫ પશ્ચાતાપની આગમાં શેકાઈને ઉદાત્તીકરણ પામતો દુર્યોધન સહદયીની સહાનુભૂતિનું પાત્ર બને છે.

‘ઊરુભંગ’ એ tragedy છે. તેથી અહીં પણ કરુણરસ જ મુખ્ય છે.

‘પંચરાત્ર’ની રૂપકસમીક્ષા કરતાં ડૉ. પુસાળકર, પં. બળદેવ ઉપાધ્યાય વગેરે વિદ્વાનો તેને સમવકાર માને છે. ‘સમવકાર’માં પ્રધાન રસ વીર હોય છે અને તે પણ ત્રણેય પ્રકારનો હોય છે તથા શૃંગાર ગૌણરૂપે પ્રયોજવામાં આવે છે.^૬ તે મુજબ ‘પંચરાત્ર’માં મુખ્ય રસ તરીકે વીરરસ છે અને તે ત્રણેય પ્રકારનો છે. દુર્યોધનનો ધર્મ વીર, દ્રોણાચાર્યનો દયા વીર તથા અન્યોમાં યુદ્ધ વીરરસ છે. અહીં શૃંગાર નથી. ભીમ અને અર્જુનના અભિમન્યુ સાથેના સંવાદમાં વાતસલ્ય તેમ જ હાસ્ય છે. તૃતીય અંકમાં અર્જુન તથા ભીમ અભિમન્યુને જાણી જોઈને ચીડવે છે. તેની માતા તથા કૃષ્ણ વિશેના પ્રશ્નોથી અભિમન્યુ ચીડાય છે. સુખમાસ્તે તે જનની ? અપિ કુશલી દેવકીપુત્રઃ કેશવઃ ? તેના પ્રત્યુત્તરમાં અભિમન્યુ પૂછે છે : ‘કિં મવાન્ ધર્મરાજો મે ભીમસેનો ધનઙ્ગયઃ ।’^૭ અર્થાત્ તમે મારા બાપ છો કે આમ સ્ત્રીની વાત પૂછો છો ? ક્રોધને લીધે અજાણતાં સત્ય બોલી જતા આ બાળયોદ્ધાનાં વચનોથી બમણું હાસ્ય પેદા થાય છે. આમ, ‘પંચરાત્ર’ને સમવકાર પ્રકારનું રૂપક લઈએ તો હાસ્યરસ જરૂરી મનાયો નથી, તો પણ ભાસે ક્યાંક ક્યાંક હાસ્ય દાખલ કર્યું છે.

પણ પંચરાત્રને તપાસતાં તેનો મૂળ હેતુ કુલસંગ્રહઃ પ્રવૃદ્ધઃ । છે. તેમાં દ્વીક્ષિત થતા દુર્યોધનને નિરૂપી નાટ્યકારનો હેતુ ‘શમ’ સ્થાપવાનો છે અને ‘શમ’ એ શાંતરસનો સ્થાયી મનાયો છે.

રામાયણ આધારિત અભિષેક અને પ્રતિમાનાટકમાં હાસ્યરસને અવકાશ જ ક્યાં છે ? તેમાં ય ‘પ્રતિમા’ કરુણરસનું નિર્વહણ કરવા જ રચાયું હોય તેમ લાગે છે. શોકથી આકંદ કરતા, પોતાને દોષિત ઠરાવતા, પશ્ચાતાપથી

૩. દૂતઘટોત્કચ, શ્લોક ૭

૪. એજન, શ્લોક ૪૮

૫. ઊરુમદ્ગ, શ્લોક ૩૧

૬. સમવકાર નાં લક્ષણો માટે જુઓ, શ્રીધનઙ્ગયવિરચિતં દશરૂપકમ્, તૃતીયપ્રકાશ

૭. પંચરાત્ર, તૃતીય અંક

ભાસો હાસ : - પુનર્મૂલ્યાંકન

૧૫

ભરેલા દશરથની અંતિમ ક્ષણોનું હૃદયદ્રાવક ચિત્ર, તો રાજ દશરથ અને કંચુકિના વાર્તાલાપમાં કરુણ પરાકાષ્ઠાએ પહોંચે છે. કંચુકિ જ્યારે સુમન્ત્ર પાછા આવ્યા હોવાનું જણાવે છે ત્યારે દશરથ પૂછે છે : રામ સાથે ?

કંચુકિ : ના, મહારાજ રથ સાથે.

દશરથ : શું ? શું ? કેવળ રથ સાથે ? અને મૂર્છા પામે છે.

ફરી ભાનમાં આવતાં રાજ : શું તે એમ ના કહ્યું કે સુમન્ત્ર એકલા પાછા આવ્યા છે ?^૮ અહીં રાજની પુનઃ પૃથ્થામાં કરુણરસ ઘેરો બન્યો છે. ઉપરાંત કેકયીના ચરિત્રનું ઉદ્દાત્તીકરણ કરી ભાસ તેની સાથે poetic justice કરે છે. વાસ્તવમાં આ જ નાટકનો કેન્દ્રવર્તી ઉદ્દેશ છે.

લોકકથા પર આધારિત અભિમારકમાં કથાવસ્તુ તો પ્રણયનું છે. પરંતુ નાયકને એક વિદ્યાધર એવી જાદૂઈ વીંટી આપે છે કે જેનાથી નાયક પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે દશ્ય કે અદશ્ય બની શકે છે. જે અદ્ભુતરસ પૂરો પાડે છે. નગરની મધ્ય રાત્રિનું દશ્ય વિવિધ રસોનું પરિચાયક બની રહે છે. સંગીતનો આનંદ માણતું પ્રેમાળ યુગલ શૃંગારનું ઉદ્દીપક બની રહે છે. રાત્રિના સંગીની હાજરીમાં જ એકઠા થતાં ગુંડાઓ ભયનું સામ્રાજ્ય ફેલાવે છે, તો ચીસ પાડતો ધુવડ જુગુપ્સાને પ્રેરે છે. હા, ચારુદત્તમાં વિદૂષકના છબરડાઓ હાસ્યને સર્જે છે, પરંતુ બ્રાહ્મણ-ખાતરપાડુના ગણિકાની દાસી માટેના રંગદર્શી પ્રેમનું ગૌણ કથાવસ્તુ મુખ્ય કથાવસ્તુ સાથે એ રીતે જોડાયું છે કે તે હળવા શૃંગારને વ્યંજિત કરે છે.

‘હરિવંશ’ પર આધારિત ‘બાલચરિત’માં વીર, ભયાનક અને રૌદ્રની સાથે અદ્ભુત મુખ્ય રસ તરીકે નાટ્યકારને અભિપ્રેત છે. કારણ કે આરંભથી અંત સુધી અદ્ભુત તત્ત્વ જ વ્યાપેલું છે. ભયંકર શસ્ત્રો સાથે કાત્યાયિનીદેવીનું પ્રગટ થવું, બેડીઓનું આપોઆપ ખૂલી જવું, બે અર્જુનવૃક્ષોનું ઊથલાઈ પડવું, ઘેનુક અને કેશિન રાક્ષસોનો નાશ, યમુનાના ઘરામાં કાળીનાગનું રોમાંચક દમન, ઇત્યાદિ રોમાંચક, ચમત્કારપૂર્ણ પરાક્રમો અદ્ભુતરસનું જ નિર્વહણ કરે છે.

ઇતિહાસ પર આધારિત ‘સ્વપ્નવાસવદત્તમ્’ અને ‘પ્રતિજ્ઞાયૌગન્ધરાયણ’ આ બે ઐતિહાસિક નાટકો છે. તેમાંના ‘પ્રતિજ્ઞાયૌગન્ધરાયણ’ને મીરવર્થે તાત્વિક રીતે ‘મદાના નાટક’ કહ્યું છે જે ખરે જ સાચું છે. કેમ કે અહીં યુદ્ધો અને ઝપાઝપીની ભરમાર છે. અપહરણ, આક્રમણો, વ્યૂહરચના અને હત્યાઓમાં ભય, રૌદ્ર, વીર, જુગુપ્સા જેવા રસો ઝપાઝપી કરતા હોય તેમ લાગે છે.

ઉન્મત્તકના દશ્યમાં મધમત્તાવસ્થાની ધન્યતા વર્ણવાઈ છે.

જે સુરાથી પૂરેપૂરા મત્ત છે તે ધન્ય છે.

જે સુરાથી અનુલિપ્ત છે તે ખરેખર ધન્ય છે.

જે સુરાથી સ્નાન કરે છે તેઓ સાચે જ ધન્ય છે.

તેઓ કેટલા ધન્ય છે કે જે સુરાની મૂર્છામાં સુમ છે^૯

૮. પ્રતિમાનાટક, દ્વિતીય અંક

૯. પ્રતિજ્ઞાયૌગન્ધરાયણ, તૃતીય અંક

અહીં નાટ્યકાર ભાસ હાસ્યકાર ભાસ બની જતા બેવા મળે છે. જ્યારે આનાથી ઊલટું ‘સ્વપ્નવાસવદત્તમ્’માં નાટ્યતંતુથી વિક્ષિપ્ત થયેલ અત્યંત તંગ પરિસ્થિતિને નિવારવા માટે જ આવતું હાસ્ય સ-આયાસ આવેલું જણાય છે. અલબત્ત સંસ્કૃત નાટકોમાં ભાગ્યે જ જેનો જોડો જડવો મુશ્કેલ છે તેવી સાદ્યંત સંપૂર્ણ કૃતિ તો ‘સ્વપ્નવાસવદત્તમ્’ જ છે. છઠ્ઠા અંકમાં વિદૂષકને રાખવાની યુક્તિ ભાસની કરકસરની કલાને અનુમોદિત કરે છે. નાટકમાં રહેલા કાવ્યત્વને નાટ્યવેગ પર કે નાટ્યવેગને કાવ્યત્વ પર હાવિ થવા દેવામાં આવ્યું નથી. આ સુંદર ગૂંથણીને કારણે જ ભાસ કવિતાસુંદરીનું હાસ્ય બની રહ્યો છે.

ભાસનાં નાટકોમાં પ્રયોજાયેલી unity of place, unity of time and unity of action અજોડ અને અદ્વિતીય છે. વસ્તુનું સંવિધાન, દશ્યસંવિધાન અને રસસંવિધાન કવિતાકામિનીના હૃદયને ઝંકૃત કરી દે તેવાં છે. કથાની ગૂંથણીનું પોત એવું તો મુલાયમ અને છતાંય ઘટ્ટ છે કે ક્યાંય ખજૂરાઓ બેવા મળતા નથી. ભાસનાં નાટકો એ patch-work નથી. ઊલટું તે એવું એક દુકૂલ છે જેને ધારણ કઢીને કવિતા-કામિનીનું ચિત્ત પ્રકુક્ષિત થયું હોય અને તેથી જયદેવે તેને કવિતાકામિનીનો હાસ કહ્યો હોય!

ઉપરોક્ત નાટકોમાં હાસ્યરસ નથી એમ કહેવાનો આશય નથી. પરંતુ ક્યાંય હાસ્ય પ્રધાન કે મુખ્ય રસ તરીકે નથી આવતો. આ બધાં જ નાટકોમાં હાસ્યરસ તો મોદક પર ભભરાવેલી ખસખસ સમાન છે. ખસખસને મોદક તો ન જ કહી શકાય ને ? તેથી, લાગે છે કે માસો હાસ: એટલે કવિતાકામિનીનું મધુરસ્મિત.

ટી. ગણપતિશાસ્ત્રી દ્વારા અદ્ભુત રીતે જેની લાક્ષણિકતા દર્શાવવામાં આવી છે તે આર્ષકાવ્યોની સરળતા, પ્રૌઢતા અને પ્રાંજલતાની યાદ અપાવી જાય છે. કવચિત્ જ આવતા કઠિન છંદોને બાદ કરતાં અનુષ્ટુપની સરળતા અને મધુરતા, વિવિધ રસોનું નિર્વહણ, પાત્રોનાં મનોસંવેદન અને સંવેગોને શ્લોકોમાં નિરૂપી, શ્લોકોમાં આવતા ગેયતત્ત્વને નિવારવા બે કકડા કરી સંવાદોમાં મૂકવાની તેની સંવાદસૂઝ, અને તેથીય વધુ Sublimation of character એટલાં તો સંતર્પક બની રહે છે કે કવિતાકામિનીની સાથે સાથે સહૃદયનું ચિત્ત એકઘન, નિર્વિઘ્ન ચર્વણને પામે છે. જે સહૃદયોનું આહ્લાદકારિત્વ છે તે જ ‘માસો હાસ:’ છે.

ન્યાયભૂષણમાં ચિત્રરૂપનિરૂપણ

નિરંજન પી. પટેલ*

ન્યાય-વૈશેષિક દર્શનમાં અવયવીને અવયવોથી સમ્પૂર્ણ ભિન્ન પદાર્થ માનવામાં આવે છે. ન્યાયમતે કાર્ય કરતાં કારણ તદ્દન ભિન્ન વસ્તુ છે. દા.ત. પટ કાર્ય છે. તેનાં કારણો તન્તુઓ છે. અવયવીનું રૂપ અવયવોના રૂપથી ભિન્ન હોય છે. પટરૂપ તન્તુરૂપથી ભિન્ન છે કારણ કે, - પટરૂપ અને તન્તુરૂપનાં કારણો ભિન્ન છે. પટરૂપનું સમવાયિકારણ પટ છે. તન્તુરૂપ તેનું અસમવાયિકારણ છે. પટના સમવાયિકારણ તન્તુઓમાં કેટલાક તન્તુઓ લાલ, લીલા, પીળા વગેરે રંગના હોય છે. આ તન્તુઓ વડે બનેલા પટમાં તે બધાં રૂપો સ્વીકારવાં પડે. પરન્તુ લાલ કે પીળાં રૂપો સમગ્ર પટને વ્યાપીને રહેતાં નથી. તન્તુને વ્યાપીને રહેતાં હોવાથી તેને તન્તુનાં રૂપો કહેવાય, પટનાં રૂપો ન કહેવાય. તો તન્તુરૂપથી ભિન્ન પટરૂપ હોવું જોઈએ, તો આ રૂપ કયું ? આ સમસ્યાના સમાધાનરૂપે વૈશેષિકો કહે છે કે પટને એક ચિત્રરૂપ હોય છે.^૧ શુકલ, નીલ, પીત, રક્ત, હરિત, કપિશ એ ૬ રૂપપ્રકારોની જોમ સાતમો સ્વતંત્ર રૂપપ્રકાર તે ચિત્રરૂપ. ભિન્ન ભિન્ન રંગોના મિશ્રણથી બનેલું એક રૂપ તે ચિત્રરૂપ.

ચિત્રરૂપનું નિરૂપણ કરતાં પહેલાં આ ચર્ચામાં ઉપયોગી બે શબ્દોના અર્થો સ્પષ્ટ કરી લઈએ. ન્યાય-વૈશેષિક દર્શનમાં ગુણોના બે પ્રકાર છે. (૧) વ્યાખ્યવૃત્તિગુણ (૨) અવ્યાખ્યવૃત્તિગુણ. જે ગુણ પોતાના આધાર રૂપ દ્રવ્યમાં સંપૂર્ણ રીતે વ્યાપીને રહે તે વ્યાખ્યવૃત્તિગુણ. દા.ત. પટમાં રહેલો લાલ રંગ સમગ્ર પટને આવરીને રહે છે તેથી તે લાલ રંગને વ્યાખ્યવૃત્તિગુણ કહેવાય. જે ગુણ પોતાના આધારરૂપ દ્રવ્યમાં સંપૂર્ણ રીતે વ્યાપીને ન રહે તે અવ્યાખ્યવૃત્તિગુણ. દા.ત. કપિ-વૃક્ષ સંયોગ. કપિનો સંયોગ વૃક્ષની સાથે નહિ પણ ડાળ સાથે છે. આખા વૃક્ષને વ્યાપીને રહેતો નથી. તેથી કપિ-વૃક્ષ સંયોગને અવ્યાખ્યવૃત્તિગુણ કહેવાય.

ન્યાયસારમાં અયૌગિપ્રત્યક્ષના નિરૂપણ પ્રસંગે સ્થૂલાર્થગ્રાહકમ્ (પ્રત્યક્ષ)ના સંદર્ભમાં અવયવિન્-ની ચર્ચા આરંભાય છે. તેના અન્વયે ચિત્રરૂપની ચર્ચાનો પૂર્વપક્ષ ઊભો થાય છે.

બૌદ્ધો અવયવીરૂપ દ્રવ્યને સ્વતંત્ર પદાર્થ તરીકે સ્વીકારતા નથી. આ સંદર્ભમાં તેઓ ચિત્રરૂપનો અસ્વીકાર કરે છે, તેઓ નૈયાયિકની સામે પ્રશ્ન કરે છે કે લાલ અને અલાલ એવા તંતુઓથી અવયવી પટ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે તેનું રૂપ કેવું માનવું ?^૨ અર્થાત્ અનેક રૂપો એક ચિત્રરૂપને કેવી રીતે ઉત્પન્ન કરે ?

‘સ્વાધ્યાય’ - પુ. ૩૮, અંક ૧-૨, વસંતપંચમી-અક્ષયતૃતીયા અંક, જાન્યુઆરી-એપ્રિલ ૨૦૦૧, પૃ. ૧૭ થી ૨૫

● ડી-૧૨, યુનિ. સ્ટાફ કોલોની, નાનાબજાર, વલ્લભવિદ્યાનગર (જિ. આણંદ).

૧. Annambhatta, *Tarka Samgraha*, Athalye & Bodas, Bombay, Sanskrit Series, No. LV, 1963, pp. 151 to 153

૨. I યસ્મિં રક્તારક્તૈરવાયવૈરવયવી નિષ્પાદિતસ્તસ્ય કિં રૂપમિતિ ?

ન્યાયભૂષણ, ભાસવંશ, સંપા. સ્વામી યોગીન્દ્રાનન્દ, પડદર્શન પ્રકાશન પ્રતિષ્ઠાન, વારાણસી, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૧૯૬૮, પૃ. ૧૧૨

II નૈકં ચિત્રપતજ્ઞાદિ રૂપં વા દૃશ્યતે કથમ્ ।

ચિત્રં તદેકમિતિ ચેદિદં ચિત્રતરં તતઃ ॥ ૨/૨૦૦

તત્રાવયવરૂપં ચેત્ કેવલં દૃશ્યતે તથા ।

નીલાદીનિ નિરસ્યાન્યચિત્રં યદીક્ષસે ॥ ૨/૨૦૨

પ્રમાણવાર્તિક (મનોરથ નન્દિની વૃત્તિ), ધર્મકીર્તિ, સંપા. સ્વામી દ્વારકાદાસ શાસ્ત્રી, બૌદ્ધભારતી, વારાણસી, ૧૯૮૪

અહીં ન્યાયપક્ષનો કોઈક એકદેશી ઉત્તર આપે છે - વિવિધ રંગના તંતુઓથી ઉત્પન્ન થયેલા પટમાં કોઈ વિશિષ્ટ રૂપ હોતું નથી દા.ત. પટ અવયવી (કાર્ય) છે. તેના અવયવો (કારણરૂપ) નીલ, પીત વગેરે વિરુદ્ધ વિશેષવાળા છે. તેથી પટરૂપી અવયવીમાં વિશેષ રૂપ ઉત્પન્ન થાય છે એમ માનીએ તો વિરોધ આવે. તન્તુ શ્વેત હોય તો પટ પણ શ્વેત જ ઉત્પન્ન થાય. તન્તુનું રૂપ (કારણરૂપ) પટરૂપ(કાર્યરૂપ)ને જન્માવે. આમ, પટમાં વિશેષ રૂપ ઉત્પન્ન ન થાય.

એકદેશી કહે છે- નીલ, પીત વગેરેમાં રૂપત્વ (સામાન્ય) તો રહે છે. તેથી રૂપ સામાન્ય માનવામાં વિરોધ નથી. જેમ બધી ગાયોમાં ગોત્વ (સામાન્ય) રહે છે તેમ નીલ, પીત વગેરે તન્તુઓમાં રૂપત્વ (સામાન્ય) તો રહે છે.^૩

પૂર્વપક્ષ શંકા કરે છે કે રૂપ સામાન્ય રહે છે એમ તમે કેવી રીતે કહો છો. તેના જવાબમાં એકદેશી કહે છે- સામાન્યરૂપ ઉત્પન્ન થાય છે તે અવયવીના દર્શનથી જ જણાય છે.

પૂર્વપક્ષ કહે છે કે આ બધી માથાફૂટ મૂકી દ્રવ્યને નીરૂપ જ માનો તો શો વાંધો ? નૈયાયિક એકદેશી કહે છે કે જો દ્રવ્યને રૂપ રહિત માનવામાં આવે તો તેનું પ્રત્યક્ષ થશે નહિ અને આક્ષુષ પ્રત્યક્ષમાં ‘રૂપ’ અનિવાર્ય છે. દ્રવ્યનું પ્રત્યક્ષ થતું હોવાથી તેને નીરૂપ કેવી રીતે માની શકાય ? વળી, જો દ્રવ્યને નીરૂપ માનીશું તો એક મોટી આપત્તિ એ આવશે કે એકના રૂપથી બીજી વસ્તુ દેખાશે એટલે કે પ્રત્યક્ષ થાય, એકરૂપનું જણાય. અન્ય વસ્તુ પ્રત્યક્ષ થશે. ઘટનું રૂપ જણાશે. પટનું રૂપ આમ અતિપ્રસંગ થાય, વાસ્તવમાં આમ બનતું નથી. નૈયાયિક એકદેશી બીજી આપત્તિ તરફ નિર્દેશ કરતાં કહે છે કે જો દ્રવ્યને નીરૂપ માનીશું તો - જે રૂપ ઉત્પન્ન થાય છે તેનો વિશેષરૂપથી નિર્દેશ થશે નહિ. એટલે કે લાલ ઘોડો, શ્વેત ઘોડો એવો નિર્દેશ થશે નહિ. અતઃ એમ સિદ્ધ થાય છે કે પટનું રૂપ નીલ, પીત વગેરે વિશેષ રહિત રૂપ સામાન્યને ઉત્પન્ન કરે છે.

નૈયાયિક એકદેશી કહે છે કે સ્ફટિકની પાસે રક્તમણિ મૂકવામાં આવે તો તેનું પ્રતિબિંબ સ્ફટિકમાં પડે છે તેથી એક ક્ષણ સ્ફટિક પણ રક્તવર્ણનો હોય તેમ જણાય છે. પરન્તુ મણિને સ્ફટિક પાસેથી લઈ લેવામાં આવે તો સ્ફટિક તેના સ્વરૂપમાં જણાય છે, તેમ જુદા જુદા અવયવોનો સમ્બન્ધ થવાથી જુદા જુદા રંગનાં નીલ, પીત વગેરે રૂપો દેખાય છે પરન્તુ વાસ્તવમાં આવું બનતું નથી. તેથી અવયવીમાં ચિત્રરૂપ જ જણાય છે.

બૌદ્ધો કહે છે કે જો ઉપર્યુક્ત મત માનવામાં આવે તો એક આપત્તિ એ આવશે કે પરમાણુનાં રૂપો જુદાં જુદાં હોય છે. દા.ત. બે પરમાણુઓ ભેગા થાય ત્યારે દ્વયણુક (અવયવી) બને અને તેમાં વિશેષરૂપથી ભિન્ન રૂપ ઉત્પન્ન થાય અર્થાત્ દ્વયણુક પણ પરસ્પર વિરોધી એવા વિશેષરૂપવાળા પરમાણુમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી દ્વયણુકના રૂપનો નિર્દેશ થશે નહિ.

આનો પ્રત્યુત્તર આપતા નૈયાયિક એકદેશી કહે છે કે પરમાણુનું રૂપ અતીન્દ્રિય છે, તેથી રૂપ વિશેષ દેખાશે જ નહિ.

ભાસર્વજ્ઞ એકદેશીના ઉપર્યુક્ત સમાધાનને અટકાવીને ચિત્રરૂપ એક સ્વતન્ત્ર રૂપ છે એ સિદ્ધ કરવાનો ઉપક્રમ કરે છે.

૩. વિશેષારમ્ભે તુ વિરોધો ન સામાન્યારમ્ભે નીલપીતાદિષુ સર્વત્ર રૂપાત્મનઃ સમ્ભવાત્ । ન્યાયભૂષણ, પૃ. ૧૧૨

ન્યાયભૂષણમાં ચિત્રરૂપનિરૂપણ

૧૯

ભાસર્વજ્ઞ કહે છે કે બધી ક્રિયાઓ જીવોના અદૃષ્ટ (સૂક્ષ્મ સંસ્કાર) ઉપર આધાર રાખે છે. અવયવોનાં જે રૂપો દેખાય છે એ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિમાં રૂપનો આધાર જીવનાં અદૃષ્ટો છે. તેવી રીતે ‘રૂપ’ ઉત્પન્ન થવામાં પુરુષાર્થનો ઉપયોગ નથી એમ ન માનવું.^૪

પૂર્વપક્ષ કહે છે કે સર્વત્ર એ પ્રમાણે (જીવનાં અદૃષ્ટોને આધારે) રૂપ ઉત્પન્ન થાય એમ માનીએ તો પુનઃ વિશેષ રૂપની પ્રાપ્તિનો વિરોધ આવે છે.

પૂર્વપક્ષનો ઉત્તર આપતા ભાસર્વજ્ઞ કહે છે કે આ બધી આપત્તિઓને છોડીને ચિત્રરૂપ જ ઉત્પન્ન થાય છે એમ માનો કારણ કે તેનું બાધ વિના પ્રત્યક્ષ થાય છે.^૫

પૂર્વપક્ષ કહે છે કે એક બાજુ તમે એક રૂપ ઉત્પન્ન થાય છે એમ કહો છો અને પાછું ચિત્રરૂપ કહો છો, આ પરસ્પર વિરોધી બાબત હોવાથી વિરોધ આવે છે.

ભાસર્વજ્ઞ કહે છે, આવું માનવામાં વિરોધ આવશે નહિ કારણ કે ચિત્રરૂપના જ્ઞાનનો સંભવ હોવાથી એક જ અવયવી નીલ, પીત, રક્ત વગેરે ધર્મોનું અધિકરણ બને છે. જેમ કે, ગેરુ વગેરે રંગથી રંગાયેલું કપડું ચિત્રપટ-રૂપે જણાય છે.

પૂર્વપક્ષ કહે છે કે નીલ રંગ, પીત રંગનો (નીલત્વ, પીતત્વ જાતિઓ) પરસ્પર વિરોધી હોવાથી તેમનો એક જ અધિકરણમાં સમવાય થાય એ ઉચિત લાગતું નથી.^૬

ભાસર્વજ્ઞ તેના પ્રત્યુત્તરમાં કહે છે નીલત્વ-પીતત્વ વગેરે જાતિઓ એક જ અધિકરણમાં કેવી રીતે રહે શકે એવો તમે (બૌદ્ધો) જે વિરોધ કરો છો તે વિરોધ સિદ્ધ થતો નથી.

પૂર્વપક્ષ કહે છે કે એક બિન્દુ પર બન્ને નીલ, પીત (રંગ) તથા નીલત્વ, પીતત્વ (જાતિ) રહેતી હોય તે દેખાતું નથી.^૭

ભાસર્વજ્ઞ ઉપર્યુક્ત મતનો પરિહાર આ પ્રમાણે કરે છે. નીલકમળમાં ઉત્પલત્વ (સામાન્ય) અને તેમાં રહેલો નીલ રંગ (નીલત્વ જાતિ) એક બિન્દુમાં રહે છે. આમ, નીલત્વ, ઉત્પલત્વ વિરોધી જાતિ પણ એક જ બિન્દુમાં રહે છે તેથી તેમાં વિરોધ આવતો નથી.

૪. નૈતદેવં, સર્વારમ્ભસ્યાદૃષ્ટાચત્તવાદદૃષ્ટસ્ય ચ પુરુષાર્થોપયોગિકાર્યારમ્ભકત્વાત્ । એજન, પૃ. ૧૧૩

૫. અથવા ચિત્રમેવ તદ્રૂપમુત્પન્નં તથૈવાબાધિતપ્રતિભાસાત્ । એજન

૬. I નીલત્વાદિજાતીનાં વિરુદ્ધત્વાદેકત્ર સમવાયો ન યુક્ત ઇતિ ચેત્ । એજન
તથા

II નીલાદિચિત્રવિજ્ઞાને જ્ઞાનોપાધિરનન્યમાક્ ।

અશક્યદર્શનઃ; તં હિ પતત્યર્થે વિવેચયન્ ॥ પ્રમાણવાર્તિક, ૨/૨૨૦, પૃ. ૧૬૨

૭. I અન્યત્ર સહાદર્શનાત્તત્સિદ્ધિરિતિ ચેત્ । ન્યા. ભૂ., પૃ. ૧૧૩

II અથૈકાયતનત્વેઽપિ નાનેકં દૃશ્યતે સકૃત્ ॥

સકૃદ્ગ્રહાવભાસઃ કિં વિયુક્તેષુ તિલાદિષુ ॥ પ્રમાણવાર્તિક, ૨/૧૯૭, પૃ. ૧૬૦

ભાસર્વજ્ઞ કહે છે કે ભિન્ન-ભિન્ન જાતિવાળા રૂપથી ઉત્પન્ન થયેલું એવું જે અવયવી રૂપ (ચિત્રરૂપ) તે અનેક જાતિનું અધિકરણ બને છે. આ અનુમાન પ્રમાણથી પણ સિદ્ધ થાય છે.^૮

અવયવીનું રૂપ	(પક્ષ)
નીલત્વ વગેરે અનેક જાતિથી યુક્ત એવું અવયવીરૂપ	(સાધ્ય)
તે તે જાતિવાળા રૂપને ઉત્પન્ન કરતું હોવાથી	(હેતુ)
શ્વેત રેશમી વસ્ત્રના રૂપની જેમ	(ઉદાહરણ)
અતઃ નીલત્વ વગેરે અનેક જાતિઓથી યુક્ત એવું અવયવીનું રૂપ છે.	(નિગમન)

ચિત્રપટને ચિત્રરૂપ હોય છે.	(પક્ષ)
તે એક છે.	(સાધ્ય)
અવયવીનું રૂપ હોવાથી	(હેતુ)
નીલકમળનું રૂપ હોય તેમ	(ઉદાહરણ)
તેથી ચિત્રપટનું એક જ ચિત્રરૂપ હોય છે.	(નિગમન)

આમ, અનુમાન પ્રમાણથી ચિત્રરૂપની એકતા સાધવામાં આવે છે. પૂર્વપક્ષ (બૌદ્ધો) કહે છે^૯ કે બુદ્ધિ અનેક આકારોને ધારણ કરે છે (ચિત્રાકારા હોય છે.). બૌદ્ધો માને છે કે અનેક જાતની વાસનાથી ભરેલી એવી બુદ્ધિ ચિત્રકારા હોય છે. (કોઈ પણ વસ્તુનું જ્ઞાન આપણને થાય ત્યારે તે જ્ઞાનની મન ઉપર છાપ પડે છે. તેને સંસ્કાર વાસના કહે છે. અનાદિ જ્ઞાન પ્રવાહમાં કે સંતાનમાં પૂર્વક્ષણનું જ્ઞાન તે વાસના), આ વાસનાને લીધે જ નીલ પદાર્થના આકારવાળું જ્ઞાન એમ જ્ઞાનમાં ભેદ થાય છે. જાતિભેદોથી વ્યાવૃત્તિભેદ (ઘટ શબ્દનો અર્થ અપોહવાદ^{૧૦} પ્રમાણે ઘટેતર ભિન્ન પદાર્થ એવો થાય છે) અને શક્તિભેદ (વાસનાત્મક) થાય છે.

ભાસર્વજ્ઞ કહે છે કે જે લોકો (બૌદ્ધો) અવયવીનો સ્વીકાર કરતા નથી તેમને પણ ચિત્રરૂપનું જે જ્ઞાન થાય છે તે જ્ઞાનનો વિષય પણ કહેવો પડશે અર્થાત્ અવયવી બતાવવો પડશે. અવયવો જોડાતા તે અવયવોમાંથી જે ઉત્પન્ન થાય છે તેને નૈયાયિકો અવયવી કહે છે. આ અવયવી અવયવોનો સમૂહમાત્ર નથી, પરન્તુ અવયવોથી ભિન્ન એક નવો જ સ્વતન્ત્ર પદાર્થ છે. દા.ત. પટ કાર્ય છે. તેનાં કારણો તન્તુઓ છે. હવે કોઈ કારણ પોતે પોતાને ઉત્પન્ન કરી શકે નહિ. તન્તુ તન્તુને ઉત્પન્ન કરી શકે નહિ અર્થાત્ તન્તુ તન્તુને ઉત્પન્ન ન કરતાં પટને ઉત્પન્ન

૮. યુક્ત્યાપિ મિત્રજાતીયરૂપારબ્ધસ્યાવયવિરૂપસ્યાનેકજાત્યધિકરણં સમ્ભાવ્યતે, દર્શનાદિતિ । ન્યાયભૂષણ, પૃ. ૧૧૩

૯. યથૈવ બુદ્ધિર્મવતા ચિત્રાકારોપગમ્યતે ।

તથૈવ યદિ બાહ્યોઽપિ વિદ્વેષસ્તત્ર કિં કૃતઃ ॥ પ્રમાણવાર્તિક, ૩/૨૦૮

૧૦. અપોહ શબ્દ બૌદ્ધદર્શનનો પારિભાષિક શબ્દ છે તેનો અર્થ અતદ્-વ્યાવૃત્તિ-તદ્વિન્નમિત્રત્વ એવો થાય છે. દસ ઘટ વ્યક્તિઓમાં ઘટઃ ઘટઃ આ પ્રકારની અનુગત પ્રતીતિ થાય છે. તેનું કારણ અઘટવ્યાવૃત્તિ ‘ઘટમિત્રમિત્રત્વ’ છે. એટલે ઘટેતર ભિન્ન પદાર્થ તે ઘટ. જ્યારે નૈયાયિકો દસ ઘટ વ્યક્તિઓમાં ઘટઃ ઘટઃ એવી એકાકાર પ્રતીતિના કારણરૂપે ‘ઘટત્વ સામાન્ય’ને માને છે. તેમના મતે સામાન્ય એક અને નિત્ય છે જ્યારે બૌદ્ધો ક્ષણભંગવાદમાં માને છે. તેમના મતે બધા જ પદાર્થો ક્ષણિક છે તેથી ‘સામાન્ય’ને તેઓ માનતા નથી. તેના સ્થાને ઘટ ઘટ એવી અનુગત પ્રતીતિના કારણરૂપે ‘અપોહ’ને માને છે.

ન્યાયભૂષણમાં ચિત્રરૂપનિરૂપણ

૨૧

કરે છે તેથી અવયવોથી ભિન્ન (તન્તુઓથી ભિન્ન) અવયવી (પટરૂપી કાર્ય) સિદ્ધ થાય છે.^{૧૧}

બૌદ્ધો ‘સ્વલક્ષણ’ અને ‘પરમાણુ’માં અભેદ માને છે. તેમના મતે પરમાણુઓના સમૂહના સંઘાતથી જ ઘટ, પટ વગેરે સ્થૂળરૂપે જણાય છે. તો પછી અવયવી નામનો અલગ પદાર્થ માનવાની જરૂર શી ? ‘આ ઘટ છે, આ પટ છે’ એવી બુદ્ધિ પરમાણુઓ જ પેદા કરે છે. અવયવીરૂપ કોઈ સ્વતન્ત્ર દ્રવ્ય નથી.

આ બૌદ્ધસિદ્ધાન્તની વિરુદ્ધમાં ભાસર્વજ્ઞ ચિત્રરૂપનું જે જ્ઞાન થાય છે તે (જ્ઞાનનો) વિષય અર્થાત્ અવયવી બતાવવાનો ઉપક્રમ કરે છે.

બૌદ્ધો પરમાણુથી વિલક્ષણ એવા અવયવને વિષય તરીકે માને છે. આ બૌદ્ધસિદ્ધાન્તની વિરુદ્ધમાં નૈયાયિકો કહે છે કે પરમાણુને અવયવી ન કહેવાય. પરમાણુથી ભિન્ન દ્રવ્યણુક, ત્ર્યણુકને અવયવી કહેવાય એટલે કે બે પરમાણુઓના સંયોગથી દ્રવ્યણુક બને તો તેને અવયવી કહેવાય. આ દ્રવ્યણુકમાંથી ત્ર્યણુક જન્મે તો દ્રવ્યણુક અવયવ બને અને ત્ર્યણુક અવયવી બને. એક ઉદાહરણથી તેને સમજાવે. દા.ત. પટ એ કાર્ય (અવયવી) છે. તન્તુઓ એનાં કારણો (અવયવો) છે. હવે આ તન્તુઓમાં તન્તુરેસાઓ રહે છે ત્યારે તન્તુઓ અવયવી બને અને તન્તુરેસાઓ અવયવ બને. ભાસર્વજ્ઞ કહે છે કે પરમાણુઓ અતીન્દ્રિય હોવાથી ચક્ષુનો વિષય બનતા નથી, પરમાણુમાં ઉદ્ભૂત રૂપ ન હોવાથી તે વિષય બનતા નથી.

નૈયાયિકોના મતે જે વસ્તુ પ્રકટ સ્વરૂપવાળી હોય તેનું જ પ્રત્યક્ષ થાય. પરમાણુમાં આવું ઉદ્ભૂત (પ્રકટ) સ્વરૂપ ન હોવાથી ચક્ષુનો વિષય બનતા નથી.^{૧૨}

બૌદ્ધમત પ્રમાણે જે પોતાના આકારના જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે તે વિષય. દા.ત. આ ટેબલ છે (વિષય). ટેબલનો જે આકાર તે જ આકાર જ્ઞાનમાં ધારણ કરે ત્યારે જ્ઞાન થાય છે.

ઉપર્યુક્ત મતની વિરુદ્ધમાં ભાસર્વજ્ઞ કહે છે કે પરમાણુ પોતાના આકારનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરી શકે નહિ. દા.ત. આ ઘટ છે કે આ પટ છે એવું જે જ્ઞાન થાય છે તેમાં ઘટના કે પટના પરમાણુઓ જ્ઞાનનો વિષય બનતા નથી પરન્તુ સર્વત્ર જે જ્ઞાન થાય છે તે સ્થૂળ આકારરૂપે જ થાય અર્થાત્ ઘટરૂપે જ થાય.^{૧૩} વિલક્ષણ આકારને

૧૧ નહિ કારણમાત્માનં નિર્વર્તયતીતિ ।

ન્યાયદર્શનમ્ (ભાષ્ય, વાર્તિક-તાત્પર્યટીકા વૃત્તિ સહિતમ્), શ્રીઅમરેન્દ્ર મોહનતર્કતીર્થેન તથા શ્રીતારાનાથ ન્યાયતર્કતીર્થેન સંસ્કૃતમ્, મુન્શીરામ મનોહરલાલ પબ્લિ. પ્રા. લિ., બી.આ., ૧૯૮૫, પૃ. ૪૮૦

૧૨. I સેનાવનવદ્ ગ્રહણમિતિ ચેન્નાતીન્દ્રિયત્વાદણૂનામ્ । ન્યાયસૂત્ર, ૨.૧.૩૭

II પરમાણવઃ પ્રત્યેકમતીન્દ્રિયત્વાત્ સચ્ચિતા અપિ ન જ્ઞાનગોચરાઃ । ન્યાયસૂત્ર, ૪.૨.૧૪

૧૩. I ન ચ પરમાણૂનાં સ્વાકારજ્ઞાનજનકત્વમસ્તિ, સર્વત્ર સ્થૂલાદ્યાકારસ્યૈવ સંવેદનાત્ । ન્યા. ભૂ., ૧૧૪

II વાયસ્પતિ મિશ્રએ તાત્પર્યટીકામાં બૌદ્ધમતનું ખંડન આ પ્રમાણે કર્યું છે. (ગ) ન ચ યમાગન્તુકમાસાદ્ય પરમાણવોઽવયવિનં જનયન્તિ તેનૈવ સ્થૂલબુદ્ધિમ્, કૃતમવયવિનેતિ સામ્પ્રતમ્, યદાભાસા હિ બુદ્ધિસ્તદસ્યા આલમ્બનપ્રત્યયઃ ન ચેયં પરસ્પરવ્યાવૃત્તપરમસૂક્ષ્મપરમાણવાલમ્બના તથા સત્તિ સ્થૂલભેદાત્ તદેકમિતિ ન સ્વાત્ ।

બૌદ્ધો કહે છે કે પરમાણુઓ જ્યારે ભેગા થાય છે ત્યારે તેમાં એક આગન્તુક ધર્મ પેદા થાય છે અને આ ધર્મ જ ઘટજ્ઞાન, પટજ્ઞાનને જન્માવે છે. અતઃ અવયવીને માનવાની જરૂર નથી. તેના પ્રત્યુત્તરમાં વાયસ્પતિ કહે છે ઘટ જ્ઞાન (બુદ્ધિ) પટજ્ઞાન (બુદ્ધિ) થાય છે. આ વિષયોનું કારણ હોવું જોઈએ પરસ્પરવ્યાવૃત્ત. સૂક્ષ્મ પરમાણુઓ તેમનું વિષયરૂપ કારણ ન બને, તેથી પરમાણુ સમૂહો ભેગાં મળવાથી અવયવી ઉત્પન્ન થાય તેમ માનવું જોઈએ, આમ અવયવી વિના એક સ્થૂળ વિષયનું જ્ઞાન થાય નહિ. પરમાણુઓ સ્થૂળ ન હોવાથી તેનું જ્ઞાન સંભવે નહિ. ન્યાયદર્શનમ્ (વૃત્તિસહિતમ્), પૃ. ૫૦૨

ઉત્પન્ન કરનાર જો વિષય બને તો ચક્ષુ વગેરે પણ વિષય બને (ઇન્દ્રિયો ઇન્દ્રિયાતીત હોવાથી વિષય બનતી નથી). પદાર્થ હોય તેના કરતાં તેનું ભિન્ન જ્ઞાન થાય તો અર્થાત્ હોય ગાય અને જ્ઞાન થાય અશ્વનું. જો આવું બને તો ગમે તે વસ્તુ ગમે તે જ્ઞાનનો વિષય બને. ઘણા બધા લાલ, અલાલ અવયવોથી ચિત્રરૂપ બને છે અને આપણને જ્ઞાન થાય છે ચિત્રરૂપનું. હવે તમે તેના વિષય તરીકે લાલ, પીળાને માનો તો મુશ્કેલી થશે કારણ કે લાલ રંગનો વિષય જુદો છે, પીળા રંગનો વિષય જુદો છે એટલે કે આપણને જ્ઞાન થાય છે ચિત્રરૂપનું, તો તેનો વિષય પણ ચિત્રરૂપ જ હોવો જોઈએ.

ભાસર્વજ્ઞ કહે છે. કે ચિત્રરૂપનું જે જ્ઞાન (અવયવીનું) થાય છે તેના વિષય તરીકે ચિત્રરૂપને તમે માનતા નથી તો તમે તેનો વિષય બતાવો ? લાલ, પીળો એવું જે જ્ઞાન થાય છે તે અવયવીનો વિષય લાલ, પીળો બને અને ચિત્રરૂપનું જ્ઞાન થાય ત્યારે તેનો વિષય ચિત્રરૂપ બને, અતઃ અવયવીનો તમારે સ્વીકાર કરવો પડશે.

બૌદ્ધમત પ્રમાણે પરમાણુમાં જ એવી શક્તિ છે જે નીલાદિ આકારને ધારણ કરે છે અર્થાત્ નીલકમલના પરમાણુઓ જ્ઞાનમાં નીલરૂપને જ ઉત્પન્ન કરે અને તેથી તેને વશ વર્તીને પરમાણુ પણ વિષય બને.

ભાસર્વજ્ઞ કહે છે: આ મત યોગ્ય નથી કારણ કે, જે જ્ઞાન નીલાદિ આકારે અનુભવાય છે તે સ્થૂળરૂપે જ અનુભવાય છે. પરમાણુનું જ્ઞાન થતું જ નથી. અતઃ અવયવીનો તમારે સ્વીકાર કરવો પડે. બાહ્ય સ્થૂળ આકારનું પ્રત્યક્ષ થાય છે તેનાથી ભિન્ન (સંયોગ ન પામ્યું હોય તેવું) જેમાં પરમાણુઓનો સંયોગ ન થયો હોય તેવા આકારનું (નીલાદિ) જ્ઞાન કોઈને થતું નથી. દા.ત. આપણને થાંભલાનું જે પ્રત્યક્ષ થાય છે તે થાંભલારૂપે જ થાય છે; પરમાણુરૂપે પ્રત્યક્ષ થતું નથી, તેથી પરમાણુઓના સંયોગથી અવયવી ઉત્પન્ન થાય છે એ સ્વીકારવું જોઈએ. અવયવી વિના એક સ્થૂળ વિષયનું જ્ઞાન થઈ શકે નહિ કારણ કે પરમાણુઓ સ્થૂળ હોતા નથી.

બૌદ્ધો પ્રશ્ન કરે છે કે નીલાદિ જ્ઞાન થાય છે તેને ઉત્પન્ન કરનારા નીલ પરમાણુઓ છે કે નીલ સ્થૂળ પદાર્થો છે તે કેવી રીતે નક્કી કરશો ?^{૧૪}

ભાસર્વજ્ઞ કહે છે નીલાદિ આકાર જ્ઞાનમાં જ રહે છે. એનાથી નીલાદિ આકારથી બીજો પદાર્થ તમે (વિજ્ઞાનવાદી બૌદ્ધો) માનતા નથી અર્થાત્ ઘટનું પ્રત્યક્ષ થાય, ઘટનો આકાર જ્ઞાન ધારણ કરે પછી ઘટનું જ્ઞાન થાય તે વિજ્ઞાનને તમે સ્વીકારો છો અને બાહ્ય ઘટને તમે સ્વીકારતા નથી.

બૌદ્ધો (વિજ્ઞાનવાદી) વિજ્ઞાન(ચિત્ત)ની સત્તાને વાસ્તવિક માને છે લંકાવતારસૂત્રમાં ચિત્તની જ સત્તાનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. ચિત્તની જ પ્રવૃત્તિ થાય છે, ચિત્તની જ વિમુક્તિ થાય, ચિત્ત સિવાય અન્યત્ર વસ્તુ ઉત્પન્ન થતી નથી, તેનો નાશ થતો નથી, ચિત્ત જ (વિજ્ઞાન) એક માત્ર તત્ત્વ છે. ચિત્ત એ જ આલયવિજ્ઞાન. યોગાચારી બૌદ્ધો બાહ્ય દૃશ્યજગતની સત્તાનો અસ્વીકાર કરે છે. ચિત્ત જ એકાકાર છે. તે જ આ જગતમાં અનેક રૂપે દેખાય છે. ક્યારેક દેહરૂપે તો ક્યારેક ભોગરૂપે અવભાસે છે અર્થાત્ ચિત્તની જ સત્તા છે, બાહ્ય અર્થની નહિ.^{૧૫}

૧૪. કુતશ્ચાયં વિશેષોઽવધાર્યતે નીલાદ્યાકારસ્યૈવ બાહ્યોપાદાનત્વં ન સ્થૂલાદ્યાકારસ્યેતિ । ન્યા. ભૂ., પૃ. ૧૧૪

નોંધ : ઉદ્ઘોતકર અને વાયસ્પતિ મિશ્રએ ૨.૧.૩૬ સૂત્રની ટીકામાં આ મતનું માર્મિક વિવેચન કર્યું છે.

૧૫. ચિત્તં પ્રવર્તતે ચિત્તં ચિત્તમેવ વિમુચ્યતે ।

ચિત્તં હિ જાયતે નાન્યશ્ચિત્તમેવ નિરુદ્ધ્યતે ॥ લંકાવતારગાથા, ૧૪૫

બૌદ્ધદર્શનમીમાંસા, બલદેવ ઉપાધ્યાય, ચૌખમ્બા ભવન, વારાણસી, ત્રીજી આવૃત્તિ, ૧૯૭૮

ચિત્તમાલયવિજ્ઞાનં મનો યન્મનનાત્મકમ્ ।

ગૃહ્ણતિ વિષયાન્ યેન વિજ્ઞાનં હિ તદુચ્યતે ॥ એજન, ૧૦૨

ન્યાયભૂષણમાં ચિત્રરૂપનિરૂપણ

૨૩

ભાસર્વજ્ઞ કહે છે કે પ્રત્યક્ષ અને અનુપલબ્ધિ પ્રમાણથી (આ બન્ને પ્રમાણો દ્વારા) અર્થવિશેષ તેના આકારનો હેતુ અને ફળ કેવી રીતે નક્કી થાય ? ઘટ વિશેષ કારણ બને અને પોતાના આકારને જ્ઞાનમાં ઉત્પન્ન કરે તો તે કાર્ય બને. ઘટ પ્રત્યક્ષ દેખાય તો તેનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય (પ્રત્યક્ષ). ઘટ ન હોય તો તેનું જ્ઞાન ન થાય (અનુપલબ્ધિ). બાહ્ય ઘટ હેતુ બને અને જ્ઞાનનો આકાર કાર્ય (ફળ) બને. ઘટ અને પટનું સ્થૂળરૂપે જ ગ્રહણ થાય છે તેથી તે બાહ્ય પદાર્થ છે એમ માનવું પડે. આ અર્થાપત્તિ પ્રમાણથી પણ સિદ્ધ થાય છે. આમ આપણા બન્નેમાં યોગક્ષેમ સરખા છે અર્થાત્ તમે અવયવીને માનવામાં મુશ્કેલી બતાવો છો તો તમારામાં પણ આવી મુશ્કેલી આવે છે તેથી સ્થૂળ આકારનું ગ્રહણ થાય છે તેમ માનવું પડે. જો સ્થૂળ આકારને ન માનીએ તો ઘટ-પટનું જ્ઞાન કેવી રીતે થાય ?

બૌદ્ધો આના પ્રત્યુત્તરમાં કહે છે કે ઘણા બધા પરમાણુઓ ભેગા થઈને સ્થૂળરૂપે દેખાય છે. પરંતુ મૂલતઃ તો તે પરમાણુઓ જ છે, ને જ્ઞાન તો પરમાણુનું જ થાય છે. બૌદ્ધો રથના ઉદાહરણથી આ વસ્તુ સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. રથ નામનો કોઈ અવયવી પદાર્થ નથી. એના પૈડાં, ચક્ર, ધરી જુદાં પાડો, પછી બતાવો - રથ ક્યાં છે અર્થાત્ અવયવી નામનો કોઈ પદાર્થ હોતો નથી.

ભાસર્વજ્ઞ કહે છે કે આનું ખંડન પહેલાં કરેલું છે. પરમાણુ એકઠા થયેલા ન હોય તેવા-જે સૂક્ષ્મ છે એવા પરમાણુઓમાં સ્થૂળ આકારનું જ્ઞાન થાય તો તે જ્ઞાન ભ્રાન્ત કહેવાય.^{૧૬} તેઓ બૌદ્ધોને પ્રશ્ન કરે છે કે બધા પરમાણુઓ જ્ઞાનમાં એક જ આકારને ઉત્પન્ન કરે છે કે દરેક પરમાણુ પોતપોતાના ભિન્ન-ભિન્ન જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે છે ? જો એક જ આકારને જ્ઞાનમાં ઉત્પન્ન કરતાં હોય એવું માનીએ તો પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી જે જ્ઞાન થાય તે સાધારણ આકારનું જ્ઞાન ગ્રહણ કરે. દા.ત. કાળી ગાય, ઘોળી ગાયનું પ્રત્યક્ષ થાય ત્યારે તમે કહો છો તેમ હોય તો કાળાપણું સફેદપણાનું જ્ઞાન થાય, 'ગૌ' વિશેષનું જ્ઞાન ન થાય અર્થાત્ બધા પરમાણુઓ સામાન્યને ઉત્પન્ન કરતા હોય તો વિશેષનું જ્ઞાન ન થાય. આ ગાય છે એવા જ્ઞાનમાં પ્રાતિપદ્ધિક 'ગૌ'નું જ્ઞાન થાય, 'ગૌ'નું જ્ઞાન ન થાય. વળી, જુદા જુદા આકારનું એક જ જ્ઞાનરૂપે ગ્રહણ થાય તો તે જ્ઞાન ભ્રાન્ત થાય. કાળી ગાય શ્વેત ગાયરૂપે દેખાય તો તે જ્ઞાન ભ્રાન્ત કહેવાય. પરમાણુઓ એક આકારના હોય તો ચિત્રરૂપનું જ્ઞાન થાય નહીં, એક આકારવાળાને ચિત્રતા ન કહેવાય.

ઉપર્યુક્ત પ્રશ્નોનો જવાબ આપતાં નૈયાયિક એકદેશી કહે છે કે પ્રત્યેક પરમાણુ જુદા જુદા આકારના જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે છે એમ માનો તો ? ભાસર્વજ્ઞ એકદેશીના મતને અટકાવતા કહે છે કે આ યોગ્ય નથી કારણ કે, અભિન્ન (એક જ) જ્ઞાનમાં આકારભેદનો સંભવ નથી. દા.ત. એક સાથે ત્રણ (લાલ, લીલા, પીળા) પરમાણુઓ જુદા જુદા આકારને ઉત્પન્ન કરે છે. હવે જ્ઞાન તો એક સમયે એક જ આકારને ધારણ કરે છે. ત્રણેય આકારને જ્ઞાન એક સાથે કેવી રીતે ધારણ કરે ? આમ આકારભેદ માનશો તો જ્ઞાનભેદ થશે. ભાસર્વજ્ઞ કહે છે અહીં તાદાત્મ્યનો વિપર્યય થશે. દા.ત. આ ઘટ છે. અહીં ઘટના આકાર-જ્ઞાન વચ્ચે તાદાત્મ્ય હોય છે. હવે પદાર્થ ત્રણ હોય અને જ્ઞાન એક જ થાય તો તમારા પોતાના સિદ્ધાન્તમાં વિરોધ આવશે, જ્ઞાન-આકારમાં સ્વીકારેલા તાદાત્મ્યનો બાધ થાય તો પછી કાં તો તાદાત્મ્યના સિદ્ધાન્તને છોડો અથવા ચિત્રરૂપ સ્વીકારો.

બૌદ્ધો કહે છે કે આકારભેદ થાય તો જ્ઞાનનો પણ ભેદ થાય અર્થાત્ ત્રણ પ્રકારના આકાર હોય તો જ્ઞાન પણ ત્રણ હોય.

૧૬. પ્રત્યેકમસંચિતાસૂત્રેષુ પરમાણુષુ તથાકારં જ્ઞાનં ભ્રાન્તમેવ સ્વાત્ । ન્યા. ભૂ., પૃ. ૧૧૪

ભાસર્વજ્ઞ કહે છે કે આ યોગ્ય નથી. અહીં અનુભવનો વિરોધ આવે છે. કોઈ પટમાં પાંચ રંગ હોય તેમાં આપણને પાંચેય રંગોનું જ્ઞાન થતું નથી, પરંતુ ચિત્રરૂપનું જ જ્ઞાન થાય છે. વળી એક જ થાંભલામાં લાખ પરમાણુ હોય તો જ્ઞાન પણ લાખો થાય પરંતુ આપણને તો એક જ જ્ઞાન થાય છે થાંભલાનું.^{૧૭}

પરસ્પર આકાર જેમણે જાણ્યા નથી એવી સ્થિતિ હોવાથી જ્ઞાનને પોતાને ખબર નથી. જુદા જુદા આકારો તેમાં પડેલા છે. તો પછી અનેક પરમાણુઓમાં સ્થૂલાદિ આકારનું જ્ઞાન ક્યાંથી થાય ? અવયવીનું જ્ઞાન તમારા સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે થશે નહિ અર્થાત્ દરેક જ્ઞાનનો એક એક આકાર હાય છે તે જ્ઞાનો પરસ્પરનાં જ્ઞાનોને જાણતાં નથી. જેમ કે ઘટજ્ઞાનનું સન્તાન પટજ્ઞાનના સન્તાનને જાણતું નથી.

ભાસર્વજ્ઞ બૌદ્ધોને પ્રશ્ન કરે છે કે તમે આકારભેદ જ્ઞાનભેદ માનો છો, પરંતુ પરમાણુઓ સ્થૂળરૂપે જ દેખાય છે, તે કેવી રીતે કહી શકાય ? તમે સાબિત કરી આપો.

બૌદ્ધો પ્રત્યુત્તરમાં કહે છે કે બુદ્ધિમાં જ આકાર ધારણ થાય છે. બાહ્ય અર્થ (પદાર્થ) હોતો નથી. વિજ્ઞાનવાદી બૌદ્ધો વસ્તુ-પદાર્થ જ્ઞાનમાં જ રહે, તેનું બાહ્ય અસ્તિત્વ હોતું નથી એમ માને છે.^{૧૮}

ભાસર્વજ્ઞ તેનો પરિહાર કરતાં કહે છે કે એક જ બુદ્ધિ અનેક આકારોના જ્ઞાનને કેવી રીતે દેખાડે ? તમે અભિન્ન સ્વરૂપવાળા જ્ઞાનમાં ચિત્રરૂપ માનો છો એટલે કે એક આકાર(સ્વરૂપ)વાળું જ્ઞાન હોય તેનું ચિત્રરૂપ માનો તો પછી અવયવીએ શો અપરાધ કર્યો, જેનું તમે ખંડન કરો છો.^{૧૯}

બૌદ્ધો કહે છે કે એક જ સ્વરૂપવાળા જ્ઞાનની ચિત્રાકારતા અમે ઇચ્છતા નથી. પ્રત્યેક જ્ઞાનમાં જુદા જુદા આકારવાળાં જ્ઞાન થાય એ બધાં જ્ઞાન એક સાથે ઉત્પન્ન થાય તેવાં અનેક વિજ્ઞાનને અમે ચિત્ર કહીએ છીએ.^{૨૦}

ભાસર્વજ્ઞ આ મતનું નિરસન કરતાં કહે છે- આ યોગ્ય નથી કારણ કે, પ્રત્યેક જ્ઞાન પોતાનો જ અનુભવ કરે, એક જ્ઞાન બીજા જ્ઞાનના આકારને અનુભવી શકે નહિ. દા.ત. લાલ આકારવાળું જ્ઞાન, લીલા આકારવાળું જ્ઞાન પોતપોતાનું જ્ઞાન કહે, ચિત્રરૂપ છે એવું ન કહે. જો તમે ચિત્રરૂપને માનો તો અવયવીનો પણ સ્વીકાર કરવો પડે કારણ કે અવયવીને માન્યા સિવાય ચિત્રરૂપને સમજવી શકાય નહિ અર્થાત્ એક જ્ઞાન બીજા આકારના જ્ઞાનનો અનુભવ કરી શકે નહિ. એક સાથે અનેક જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય તે ચિત્ર એમ માનો તો પણ ચિત્રરૂપ સમજવી શકાય નહિ કારણ કે દરેક જ્ઞાન પોતાના જ્ઞાનને કહે, ઘટજ્ઞાનનું સન્તાન. પટજ્ઞાનનું સન્તાન એકબીજાને અનુભવી શકે નહિ.

બૌદ્ધો કહે છે કે એક જ સન્તાનમાં ઉત્પન્ન થતાં એવાં બે જ્ઞાનો કલ્પનાને ઉત્પન્ન કરે, જેમાં ચિત્રાકારનો નિશ્ચય થાય એમ માનો તો શો વાંધો ?

૧૭. એકમેવ સ્તમ્ભાદિજ્ઞાનમનુભૂયતે ન પ્રતિપરમાણુભિન્નાન્યપરસંખ્યાતાનિ જ્ઞાનાનીતિ । ન્યા. ભૂ., પૃ. ૧૧૪

૧૮. I વિજ્ઞાનવાદી બૌદ્ધો બાહ્ય પદાર્થનો અભાવ માને છે. માત્ર વિજ્ઞાનનું જ અસ્તિત્વ સ્વીકારે છે. બાહ્ય થાંભલા જેવા પદાર્થને પરમાણુઓથી ભિન્ન કે અભિન્ન એ બેમાંથી કોઈ પણ રીતે સમજવી શકાય નહિ. અંદરનું વિજ્ઞાન જ ઘટ પટાદિના આકારો ધારણ કરીને ઘટાદિનું જ્ઞાન કરાવે છે. વિજ્ઞાનમાં જ ઘટજ્ઞાન પટજ્ઞાન એવા ભેદો થાય છે.

II પ્રમાણવાર્તિક, ૨-૨૨૦, પ્રત્યક્ષપરિચ્છેદ

૧૯. બુદ્ધિરવ્યેકા સતા કથં ચિત્રાકારા ભવેત્ । અભિન્નાત્મનશ્ચિત્વાભ્યુપગમે

ચલ્વવયવિના કોડપરાધઃ કૃતો, યેનાસૌ સર્વલોકપ્રસિદ્ધોઽપિ નિરાક્રિયતે । ન્યા. ભૂ., પૃ. ૧૧૫

૨૦. પ્રમાણવાર્તિક, ૨-૨૧૦, પ્રત્યક્ષપરિચ્છેદ

ન્યાયભૂષણમાં ચિત્રરૂપનિરૂપણ

૨૫

ભાસર્વજ્ઞ કહે છે કે જેનું જ્ઞાન બહુ સ્પષ્ટ હોય છે તેને ચિત્રજ્ઞાન થાય છે, તેથી ચિત્રજ્ઞાનને જુદું જ્ઞાન માનવું પડે જ્યારે તમે વિકલ્પવાળાં જ્ઞાનોને માનતા નથી.^{૨૧}

બૌદ્ધો કહે છે કે કલ્પના એક આકારની થાય તો જુદા જુદા આકાર ન દેખાય ત્યારે ચિત્રાકાર કેવી રીતે જણાય ? જે ભિન્ન આકાર માનો તો એક આકારવાળા વિકલ્પમાં અનેક આકારોનું જ્ઞાન કેવી રીતે થાય ?

ભાસર્વજ્ઞ કહે છે કે વિકલ્પના ખંડનથી વાસનાનું ખંડન સમજવું. બૌદ્ધોના મત પ્રમાણે વાસનાને કારણે જગત્ દેખાય છે.

બૌદ્ધો કહે છે એક સાથે ઉત્પન્ન થયેલાં અનેક જ્ઞાનો તેનું ઉપાદાન એક જ આલયવિજ્ઞાન તે જ્ઞાનોને પરસ્પર જાણે છે એમ માનો તો શો વાંધો ?^{૨૨}

ભાસર્વજ્ઞ કહે છે કે આ યોગ્ય નથી.^{૨૩} જે એક જ્ઞાન બીજા જ્ઞાનના આકારને સ્વીકારતું હોય એમ જોવા મળે તો પછી તે જ્ઞાનને એકાકાર કેમ કહેવાય ? ઘટજ્ઞાન પટાકાર રહિત હોય છે. જ્ઞાન થાય ઘટનું અને જણાય પટ. આવું જ્ઞાન કેવી રીતે સંભવે ? જ્ઞાન આકાર ધારણ કરે ઘટનો અને પટ આત્મભૂત થાય એવું ન બને. આમ, બૌદ્ધોની આકારની કલ્પના પ્રમાણ વિનાની છે. આમ, ચિત્રરૂપ સ્વીકારવું પડશે.

સંદર્ભગ્રંથો :

૧. ન્યાયદર્શનમ્ (વાત્સ્યાયન ભાષ્ય સંવલિતમ્) લે. ગૌતમમુનિ, સંપા. સ્વામી દ્વારિકાદાસ શાસ્ત્રી, બૌદ્ધભારતી પ્રકાશન, વારાણસી, બીજી આવૃત્તિ, ૧૯૭૬
૨. ષડ્દર્શન (દ્વિતીય ખંડ), ન્યાય-વૈશેષિક, લે. નગીન જી. શાહ, યુનિ. ગ્રન્થનિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૧૯૭૪

૨૧. પ્રત્યક્ષં કલ્પનાપોદં પ્રત્યક્ષેણ સિધ્યતિ ।

પ્રત્યાત્મવેચઃ સર્વેષાં વિકલ્પો નામસંશ્રયઃ ॥ પ્ર.વા., ૨.૧૨૩, પૃ. ૧૩૮

૨૨. આલયવિજ્ઞાન અને પ્રવૃત્તિવિજ્ઞાનની કલ્પના વિજ્ઞાનવાદી બૌદ્ધોની નિજી કલ્પના છે. આલયવિજ્ઞાનમાં જગત્ના સમગ્ર ધર્મોનું બીજ નિહિત છે તેમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેમાં વિલીન થાય છે. લંકાવતારસૂત્રમાં આલયવિજ્ઞાનને સમુદ્ર સાથે સરખાવ્યું છે.

તરદ્વા ઉદ્ધર્ધ્યદ્વત્વવનપ્રત્યયેરિતાઃ ।

નૃત્યમાનાઃ પ્રવર્તન્તે વ્યુચ્છેદશ્ચ ન વિચ્યતે ॥

આલયૌઘસ્તથા નિત્યં વિષયપવનેરિતઃ ।

ચિત્રૈસ્તરદ્વાગ્વિજ્ઞાનૈર્નૃત્યમાનઃ પ્રવર્તન્તે ॥ લંકાવતારસૂત્ર, ૨/૯૯, ૧૦૦, ઉદ્ધૃત - બૌદ્ધદર્શનમીમાંસા

૨૩. નૈતદસ્તિ, યદિ હિ જ્ઞાનં જ્ઞાનાન્તરાકારં સ્વીકૃર્વદુપલભ્યતે, તતઃ કથમેકાકારં તદાકારરહિતં ચ ? કથં તત્રાસ્ય સંવેદનમ્ । નિષ્ક્રમાણિવદેકાકારકલ્પના સ્યાદિતિ । ન્યા.ભૂ., પૃ. ૧૧૫

શ્રીસયાજી સાહિત્યમાળા

	રૂ. પૈ.
૩૪૩ ભારત-રત્ન - શ્રી ઉપેન્દ્રરાય જી. સોડેસરા (૧૯૬૭)	૧૬.૦૦
૩૪૪ મહાગુજરાતના મુસલમાનો ભાગ ૧-૨ - કરીમ મહંમદ માસ્તર (૧૯૭૮)	૧૭.૦૦
૩૪૬ પેટ્રોલિયમ - શ્રી પદ્માન્ત ર. શાહ (૧૯૭૦)	૧૩.૦૦
૩૪૭ પંચદશી તાત્પર્ય - સ્વામી પ્રણવતીર્થજી (૧૯૭૧)	૬.૦૦
૩૪૮ અખો અને મધ્યકાલીન સંતપરંપરા - (સ્વ.) ડૉ. યો. જી. ત્રિપાઠી (૧૯૭૨)	૧૫.૦૦
૩૪૯ શ્રીમદ્ ભાગવત : ભાગ ૨ - (સ્વ.) નાગરદાસ અ. પંડ્યા (૧૯૭૨)	૧૧.૫૦
૩૫૦ ચરકનો સ્વાધ્યાય ભાગ ૧ - (સ્વ.) બાપાલાલ ગ. વૈદ્ય (૧૯૭૩)	૨૬.૦૦
૩૫૧ ગુજરાતનો પોંટરી ઉદ્યોગ - શ્રી શાંતિલાલ પી. પુરોહિત (૧૯૭૫)	૮.૦૦
૩૫૨ ઊંડાણનો તાગ - શ્રી છોટુભાઈ સુથાર (૧૯૭૫)	૧૫.૦૦
૩૫૩ ભારતીય વીણા - (સ્વ.) પ્રો. રસિકલાલ એમ. પંડ્યા (૧૯૭૮)	૩૧.૦૦
૩૫૪ ચરકનો સ્વાધ્યાય ભાગ ૨ - (સ્વ.) બાપાલાલ ગ. વૈદ્ય (૧૯૭૮)	૮૬.૦૦
૩૫૫ ચાંપાનેર : એક અધ્યયન - પ્રો. રમાણલાલ ના. મહેતા (૧૯૭૮)	૩૬.૦૦
૩૫૬ દ્વારકાના પ્રદેશનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ - (સ્વ.) શ્રી ક. ન. જોષી (૧૯૭૮)	૪૪.૦૦
૩૫૭ આધુનિક ગુજરાતના સંતો ભાગ ૨ - ડૉ. કેશવલાલ ઠક્કર (૧૯૭૮)	૪૫.૦૦
૩૫૮ સૂર્યશક્તિ - શ્રી પદ્માન્ત ર. શાહ (૧૯૮૧)	૫૩.૦૦
૩૫૯ કવિ ગિરધર : જીવન અને કવન - ડૉ. દેવદત્ત જોષી (૧૯૮૨)	૫૧.૦૦
૩૬૦ વનોષધિ-કોશ - અધ્યા. કે. કા. શાસ્ત્રી (૧૯૮૨)	૩૬.૦૦
૩૬૧ સહસ્રલિંગ અને ડુદ્ધમહાલય - (સ્વ.) શ્રી કનેયાલાલ ભા. દવે (૧૯૮૩)	૭૮.૦૦
૩૬૨ વૈષ્ણવતીર્થ ડાકોર - (સ્વ.) ડૉ. મંજુલાલ ર. મજમુદાર (૧૯૮૪)	૪૮.૦૦
૩૬૧ વુદ્ધત્રયી અને લઘુત્રયી - (સ્વ.) બાપાલાલ ગ. શાહ (૧૯૮૪)	૩૩.૦૦
૩૬૩ વડોદરા એક અધ્યયન - પ્રો. રમાણલાલ નાગરજી મહેતા (૧૯૮૭)	૪૪.૦૦
૩૬૪ મહારાજ સયાજીરાવ ત્રીજી - (સ્વ.) પ્રો. હસિત હ. બૂચ (૧૯૮૮)	૪૮.૦૦
૩૬૫ નાભાજીકૃત ભક્તમાલના ઐતિહાસિક ભક્તો-એક અધ્યયન - શ્રી મૂલશંકર હી. કેવલિયા (૧૯૮૮)	૪૪.૦૦
૩૬૬ લેસર (પરમતેજ) - શ્રી પદ્માન્ત ર. શાહ (૧૯૮૦)	૪૮.૦૦
૩૬૮ અર્વાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ - (અનુ.) એ. જી. રાવલ અને વી. એસ. લેલે	૧૮૮.૦૦
૩૬૯ મંજુલવિમર્શ - શ્રી જી. પી. ઠાકર (૧૯૮૨)	૨૩૬.૦૦
૩૭૦ પ્રાણવહસ્રોતોના રોગો : શ્વાસ-દમ - વૈદ્ય મણિભાઈ બ્રહ્મભટ્ટ (૧૯૮૫)	૧૭૬.૦૦
૩૭૧ વડોદરાનાં મંદિરો - કુ. મંજુલા એમ. સોની (૧૯૮૫)	૬૮.૦૦
૩૭૭ આહારવિજ્ઞાન - (પુનઃ મુદ્રણ) ડૉ. જયશંકર ધ. પાઠક અને (સ્વ.) અનંતરાય મ. રાવળ (૧૯૮૦)	૬૦.૦૦
૩૭૨ ભવાઈ : સ્વરૂપ અને લક્ષણો - કૃષ્ણકાંત ઓ. કડકિયા (૧૯૮૬)	૧૮૩.૦૦
૩૭૩ શ્રીમદ્ ઉપેન્દ્રાચાર્યજી - ડૉ. લવકુમાર મ. દેસાઈ (૧૯૮૬)	૧૮૫.૦૦
૩૭૪ નાભાજીકૃત ભક્તમાલના ઐતિહાસિક ભક્તો - એક અધ્યયન ભાગ ૨ - શ્રી મૂલશંકર હી. કેવલિયા (૧૯૮૮)	૧૦૬.૦૦

પ્રાપ્તિસ્થાન : યુનિવર્સિટી પુસ્તકવેચાણ વિભાગ,
પ્રો. સી.સી. મહેતા ઓડિટોરિયમ, જનરલ એજ્યુકેશન સેન્ટર સામે,
ડી.એન. હોલ ક્રિકેટ ગ્રાઉન્ડ સામે, પ્રતાપગંજ, વડોદરા - ૩૯૦ ૦૦૨.

દધિપુરનગર(દાહોદ)ની સલેખ નિષિધિકા

રવિ હજરનીસ*
મુનીન્દ્ર જોશી*

કર્ણાટ-કર્ણાટકનાં જૈન સ્મારકો સાથે નિસિદ્ધિ કે નિસિધિ ઘણી જગ્યાએ જોવા મળે છે.^૧ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં નિષિધિકા, નિસિધિ, નિસીધા અને નિસિધાલયમ વગેરે શબ્દો છે. કેટલાક પ્રાકૃત ગ્રંથોમાં નિસીધા પ્રયોગ કરેલો છે. સંસ્કૃત ટીકાકાર મલયગિરિ તેનું રૂપાંતર નિસિદ્ધા-સ્થાનમ કરે છે.^૨ આમ આ શબ્દોનાં અનેક સ્વરૂપો જોવા મળ્યાં છે. જેમ કે નિસીધી, નિસિદ્ધા, નિસિધીકા, નિસિધીગ, નિસધી, નિસિદ્ધી, નિસિધ્યામ, નિસિધ્યાય કે નિસધ્યાય વગેરે. વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્ર અને એના અર્થ અન્વયે તેમાં કોઈ ખાસ ફેર નથી. જેનો અર્થ બેઠક, બેસવાની જગ્યા કે ધાર્મિક વિધિ માટેની બેઠક, એક એવી જગ્યા જેનો ઉપયોગ કોઈએ સમાધિ-મૃત્યુ માટે કરેલો હોય. મતલબ કે નિસિદ્ધિ એ સ્મૃતિ-સ્મારક છે, જ્યાં પવિત્ર સાધુ, સાધ્વી, ગૃહસ્થ કે ગૃહિણીએ સ્વૈચ્છિક મૃત્યુ મેળવેલ હોય અથવા તો મૃત્યુ પહેલાના અંતિમ શ્વાસ છોડ્યા હોય. ટૂંકમાં નિસિદ્ધિ મરણોત્તર સ્મૃતિ-સ્મારક છે. જ્યાં કોઈ પવિત્ર વ્યક્તિએ ધાર્મિક સંસ્કાર મુજબ આ સ્થળે અંતિમ શ્વાસ લીધા હોય, અંતિમ ક્રિયા થઈ હોય, કે એનાં અસ્થિ દાટવામાં આવ્યાં હોય.

નિસિધિમાં ચોરસ વેદિકા પર શિલાપટ્ટ મૂકી ચારે તરફ યજ્ઞિ (સ્તંભ) પર પથ્થર કે ઈંટોનું આરંભાદન કરવામાં આવે છે. પીઠિકા પર પગલાંની છાપ કે પાદુકા જોવા મળે છે. ક્યારેક સંબંધિત વ્યક્તિની આકૃતિ કે રેખાંકન કંડારવામાં આવે છે. લેખમાં સંબંધિત વ્યક્તિએ કઈ રીતે સ્વૈચ્છિક મૃત્યુ સ્વીકાર્યું, કયા દાતા દ્વારા કે કોની ઉપસ્થિતિમાં આ સ્મારક બનાવવામાં આવ્યું ? વગેરે જણાવવામાં આવે છે.

ઉપરોક્ત વિવેચન બાદ અહીં પ્રસ્તુત અઘાપિ અપ્રસિદ્ધ નિસિદ્ધિની વિગત જોઈએ. પ્રસ્તુત નિષિધિકા પ્રાચીન દધિપુરનગર^૩ અને હાલના દાહોદના શ્રી દૂધેશ્વર મહાદેવના પરિસરમાં પ્રવેશની ઉત્તર દિશાએ આવેલી છે. દૂધેશ્વર શિવાલય દધિમતિ નદીના દક્ષિણ તટે આવેલું છે.^૪ લોકવાયકા અનુસાર અત્રે દધીચિ ઋષિનો આશ્રમ હતો.^૫

‘સ્વાધ્યાય’ - પુ. ૩૮, અંક ૧-૨, વસંતપંચમી-અક્ષયતૃતીયા અંક, જન્યુઆરી-એપ્રિલ ૨૦૦૧, પૃ. ૨૭ થી ૨૮

● ડી-૧૦, શ્રીમધુરમ્ એપાર્ટમેન્ટ્સ, ન્યૂ સમા રોડ, વડોદરા.

★ ગુજરાત રાજ્ય પુરાતત્ત્વ ખાતું, શેલત ભુવન, એલિસબ્રિજ પાસે, અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૦૧.

૧. A.N. Upadhye, “Nisidhi - It's Meaning,” *Memorial Stones- A study : their origin, significance and variety*, (Ed.) S. Settari, Gunther D., Sontheimer, Dharwad, 1982, pp. 45-46

૨. રાય પ્રસેનીય સૂત્ર : ૨૮, તે પરની મલયગિરિની આગમોદય ટીકા

૩. પ્રાચીન દધિપુરનગર-દાહોદ માટે જુઓ, રવિ હજરનીસ અને મુનીન્દ્ર જોશી, “દધિપુરનગર(દાહોદ)ના શ્રી દૂધેશ્વર મહાદેવનો વિ.સ. ૧૮૦૦નો શિલાલેખ,” સામીપ્ય, ઓક્ટોબર ૯૭ - માર્ચ ૧૯૯૮, પૃ. ૫૩-૫૪

૪. એજન, પૃ. ૫૩

૫. એજન, પૃ. ૫૪

નિષિદ્ધિ ખુદ્દી જગ્યામાં આધુનિક બાંધેલી ઓટલી વચ્ચે યદિરૂપે જડી દીધેલી છે. એ પાષાણમાંથી નિર્મિત, મિશ્રધાટની હોઈ, સમગ્ર માપ ૧.૪૬ × ૦.૨૭ × ૦.૨૩ સે.મિ. છે. નીચેથી ઉપર તરફ જતાં ક્રમશઃ લેખ કંડારેલ ચોરસઘાટ, ઉપર અષ્ટકોણ, તથા વૃત્તાકાર, પુનઃઅષ્ટકોણ પટ્ટીકા, તે પર ખડ્ગાસનમાં અંકિત શિલ્પ સાથેની અષ્ટકોણ પટ્ટી અને ચારે તરફના ચોરસ ભાગમાં ચારે બાજુ પર્યકાસનસ્થ પ્રતિમા શોભે છે. જેની ઉપરના ભાગે અનુક્રમે ચોરસ અને વૃત્તાકાર આમલક તથા ટોચ પર કળશ બતાવેલ છે.

સૌથી નીચેના ખડ્ગાસનસ્થ મૂર્તિના ચોરસ ભાગમાં દેવનાગરી લિપિમાં લેખ કોતરેલો છે. લેખ પ્રમાણમાં સુવાચ્ય ન હોવા છતાં લખાણ નીચે મુજબ હોય તેમ લાગે છે. લેખ ચાર પંક્તિનો છે :

સંવત ૧૨૩૨ માગ

સિરસુદિદાલા/૨/(?)

-દા: રત્નસિંહ:

(દે) વ લોકગત: ॥

પ્રસ્તુત લેખમાં રત્નસિંહ, દેવલોકગત: તથા સંવત ૧૨૩૨ સ્પષ્ટ વાંચી શકાય છે. નિષિધિકા તેની મિતિ પરથી સંવત ૧૨૩૨ (ઈ.સ. ૧૧૭૬)નો સમયકાળ બતાવે છે. જે ઐતિહાસિક અને પુરાતત્ત્વની રીતે મહત્વનું છે. લેખમાં ઉલ્લેખિત રત્નસિંહ નામથી મહદઅંશે તે રાજપૂત હોવાનું ફલિત થાય છે, જે શ્રેષ્ઠી, સામંત કે તત્કાલીન સમયમાં મોભાનું સ્થાન ધરાવનાર જૈનધર્માવલંબી હોવાનું સુસ્પષ્ટ છે. પ્રસ્તુત નિષિધિકામાં કંડારેલ ખડ્ગાસન અને પર્યકાસનસ્થ તીર્થંકર તેના દિગંબર સંપ્રદાયનો નિર્દેશ કરે છે.

લેખમાં જણાવેલ રત્નસિંહ તે કોણ ? એનો ઉત્તર તો ગ્રન્થપ્રશસ્તિઓ કે ગુર્વાવલીઓ મળી આવે તો થઈ શકે. આ અંગે વધુ સંશોધન અપેક્ષિત છે.

નોંધ : “દધિપુરનગર(દાહોદ)ની સલેખ નિષિધિકા”ની માહિતી આપવા બદલ દાહોદના શ્રી ભરત સોની, શ્રી સૈફી કડીવાલા અને સર્વેક્ષણમાં સાથે જોડાવા માટે શ્રી નટુભાઈ પટેલ તેમ જ શ્રી બારિયાના, લેખકો ઋણી છે.

આધુનિક સંસ્કૃત સાહિત્યમાં અંગ્રેજ પ્રશસ્તિ

કાન્તિલાલ રા. દવે*

काव्यं यशसेऽर्धकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये ।

सद्यः परनिर्वृतये कान्तासम्मिततयोपदेशयुजे ॥¹

આ સુપ્રસિદ્ધ કારિકામાં મમ્મટાચાર્યે પ્રાચીન સાહિત્યોપાસકોનાં સાહિત્યનાં પ્રયોજનો ગણાવ્યાં છે. આ ઉપરાંત પણ સાહિત્યનાં કેટલાંક પ્રયોજનો છે અને એ પ્રયોજનોથી પ્રેરાઈને કેટલાક કવિઓ સાહિત્યનિર્મિતિ કરવા પ્રવૃત્ત થયા છે. (પણ મુખ્યત્વે) ધન અને માનની અભિલાષાથી રાજા મહારાજાની સ્તુતિપરક કાવ્યરચના કરવા ઘણા કવિઓ અને મહાકવિઓ ઉદ્યુક્ત થયા હતા. કમનસીબે દીર્ઘકાલીન પારતંત્ર્યને લીધે આ રાજાઓમાં પરધર્મી રાજાઓની સંખ્યા ઘણી મોટી છે. આ પરકીય સત્તાધીશોએ સંસ્કૃતના અધ્યયનનો પ્રચાર કરવા માટે અથવા સંસ્કૃત ભાષાને એની પ્રાચીન પ્રતિષ્ઠા પાછી અપાવવા માટે કોઈ ખાસ પ્રયત્ન કર્યો નથી, તો પણ તેમણે અનેક પ્રતિભાસંપન્ન સંસ્કૃત સાહિત્યકારોનો યથાવસર સત્કાર કરેલો જોવા મળે છે. જગન્નાથ પંડિત જોવા સંસ્કૃત કવિને મોગલ રાજસભામાં મોટું સન્માન પ્રાપ્ત થયું હતું. અંગ્રેજ સત્તાધીશોએ પણ ‘મહામહોપાધ્યાય’ એવું બહુમાન આપીને અનેક સંસ્કૃત વિદ્વાનોનો સત્કાર કરી એ પરંપરા લાંબા સમય સુધી ચાલુ રાખી હતી. આ રીતે રાજસન્માનથી સંતુષ્ટ થયેલા અથવા રાજસન્માનની અપેક્ષા રાખનારા અનેક સંસ્કૃત કવિઓએ પરકીય પ્રશાસકોનાં જીવનચરિત્રો સંસ્કૃત કાવ્યોમાં વિવિધ રીતે ઉતાર્યા છે. જેઓની સત્તા ઉથલાવવા માટે પ્રખર દેશભક્તોએ આજીવન દુઃખ વેઠ્યું એવા પરકીય પ્રશાસકોનાં ચરિત્ર માટે પોતાની પ્રતિભાનું હનન કરનાર કવિઓ સંસ્કૃત સાહિત્યકારોમાં નિર્માણ થયા એ ખેદની વાત છે.²

અંગ્રેજ પ્રશાસકોની પ્રશસ્તિ અર્થે રચાયેલી આવી કૃતિઓમાં મહારાણી વિક્ટોરિયા, એડવર્ડ સમમ, જ્યોર્જ પંચમ વગેરે શાસકો ઉપરાંત બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય અને તેની સાથે સંબંધિત વ્યક્તિઓ અને બનાવોને કેન્દ્રમાં રાખીને પણ અનેકવિધ સર્જનો થયાં છે.

મહારાણી વિક્ટોરિયાવિષયક પ્રશસ્તિ-રચનાઓ :

ઈ.સ. ૧૮૫૭ના પ્રથમ ભારતીય સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ બાદ, ઈ.સ. ૧૮૫૮માં બ્રિટિશ તાજના પ્રતિનિધિ તરીકે મહારાણી વિક્ટોરિયાએ ભારતીય પ્રજાને ન્યાય, નિષ્પક્ષતા અને ધાર્મિક સહિષ્ણુતાની ખાતરી સાથે અપનાવેલી સુધારાવાદી નીતિના પરિણામસ્વરૂપે, પ્રજામાં એક અનેરા આશાવાદનો ઉદય થયો. પ્રજાએ આ નવા શાસનતંત્રને

‘સ્વાધ્યાય’ - પુ. ૩૮, અંક ૧-૨, વસંતપંચમી-અક્ષયતૃતીયા અંક, જાન્યુઆરી-એપ્રિલ ૨૦૦૧, પૃ. ૨૯ થી ૩૫

● અનુ. સંસ્કૃત વિભાગ, સ.પ. યુનિવર્સિટી, વલ્લભવિદ્યાનગર.

૧. કાવ્યપ્રકાશ, ઉદ્ધાસ ૧/૨

૨. ડૉ. શ્રીધર ભાસ્કર વણેકર કૃત, ડૉ. અનંતરાય જે. રાવળ અને શ્રી વિજયા લેલે અનુવાદિત, અર્વાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ, પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર, મ.સ. વિશ્વવિદ્યાલય, વડોદરા, પ્રથમ સંસ્કરણ, ૧૯૯૨, પૃ. ૪૫

ઈશ્વરદત્ત વરદાન ગણી લીધું. ઈ.સ. ૧૮૭૭માં ભરાયેલા દિલ્હીદરબાર અને વિક્ટોરિયાને એનાયત થયેલ ‘મહારાણી’ના ખિતાબના કારણે, આનંદવિભોર બનેલ પ્રજા અને પ્રજાના મુખરૂપ ભારતીય સર્જકોમાં મહારાણી વિક્ટોરિયાનાં પ્રશસ્તિકાવ્યો લખવાની જાણે કે હોડ જામી. ‘સૂનૃતવાદિની’ નામના સુપ્રસિદ્ધ સામાહિકમાં સંસ્કૃતના મૂર્ધન્ય સર્જક-સંપાદક અપ્પાશાસ્ત્રી રાશિવડેકરે ‘ચક્રવર્તિન્યા ઘોષણાપત્રમ્’ શીર્ષકવાળા એક ખાસ તંત્રીલેખમાં આ ‘વિક્ટોરિયા-દંદેરા’નું ઉમળકાભેર સ્વાગત કર્યું,^૩ તો ભારતેન્દુ હરિશચંદ્રે આ શબ્દોમાં વિક્ટોરિયાને આવકાર આપ્યો :

શ્રીમત્સર્વગુણામ્બુધેર્જનમનોવાણીવિદૂરાકૃતે-

નિત્યાનન્દયનસ્ય પૂર્ણકરુણાડસરૈર્જનાન્ સિચ્ચતઃ ।

શક્તિઃ શ્રીપરમેશ્વરસ્ય જનતામાર્ગૈરવાસોદયા-

સામ્રાજ્યૈકનિકેતનં વિજયિની દેવી વરીવૃદ્ધ્યતે ॥’ (વિક્ટોરિયા-પ્રશસ્તિ, પૃ. ૭૪૬)

મહારાણી વિક્ટોરિયાવિષયક રચનાઓમાં કાકીના-નરેશના ‘રાજકવિ બંગાળનિવાસી કવિ શ્રીશ્વર વિદ્યાલંકાર વિરચિત, ‘વિજયિનીકાવ્ય’ (૧૯૦૧) એક ‘મહત્વપૂર્ણ દસ્તાવેજ’ તરીકે નોંધપાત્ર રચના છે. અંગ્રેજ સભ્યતા, સંસ્કૃતિ અને ઇતિહાસનું દિગ્દર્શન કરાવવાના પ્રયોજનથી રચનામાં આવેલી આ કૃતિમાં, અંગ્રેજ કવિતાનો ભારોભાર પ્રભાવ છે. આ કાવ્યકૃતિનું અભિવાદન કરતાં હર્મન યાકોબીએ^૪ લખ્યું છે : ‘I admire the facility with which you handle Sanskrit, and the richness and the propriety of contents with which you adorn a subject, so foreign to Sanskrit muse. આવી એક અન્ય મહત્વપૂર્ણ કૃતિ છે, ‘વિક્ટોરિયાવૈભવમ્’- (ઈ.સ. ૧૮૯૯) શ્રી સમ્પતકુમાર નરસિંહાચાર્ય દ્વારા વિરચિત આ કાવ્યના પ્રકાશન અંગે રસપ્રદ વિવાદ છે. શ્રી સમ્પતકુમારે પોતાની આ રચના પ્રકાશન અર્થે તે કાળના સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન અને ‘સંસ્કૃત-ચંદ્રિકા’ સામાહિકના સંપાદક અપ્પાશાસ્ત્રી રાશિવડેકર પાસે મોકલી હતી. મહારાણી વિક્ટોરિયાના દંદેરાના ચાકચિક્યભર્યા વચનોથી અત્યંત પ્રભાવિત થઈને, મહારાણીનું ઉમળકાભેર સ્વાગત કરનાર, પણ પાછળથી અંગ્રેજોની બેઘારી કૂટનીતિનો પાર પામી ગયેલા અપ્પાશાસ્ત્રીને, આ કાવ્યમાં કરવામાં આવેલી વિક્ટોરિયાની અતિશયોક્તિપૂર્ણ પ્રશસ્તિ પસંદ ન આવવાથી, તેમણે આ કાવ્યનું પ્રકાશન અટકાવ્યું. બાદમાં કવિ દ્વારા વારંવાર કાવ્યના પ્રકાશન બાબત પૂછપરછ કરવામાં આવતાં, સંપાદકે આખરે આ રચના અંક ૭/૧૮માં પ્રકટ તો કરી પરંતુ કાવ્યની નીચે જ સંપાદકીય નોંધ પણ મૂકી કે, ‘આવાં અંગ્રેજપ્રશસ્તિપરક, કાવ્યો લખવાં હવે સંસ્કૃતના કવિઓ માટે શોભારૂપદ નથી’. શ્રી થડાપતકુમારે વિક્ટોરિયાના જીવનચરિતને આલેખતા એક અન્ય, ‘ચક્રવર્તી-વિક્ટોરિયા’ નામના કાવ્યની પણ (ઈ.સ. ૧૯૦૨માં) રચના કરી છે. આ જ શીર્ષક હેઠળ શ્રી મહેશચંદ્ર તર્કચૂડામણિએ પણ (ઈ.સ. ૧૯૦૯માં) એક પ્રશસ્તિકાવ્યનું સર્જન કર્યું છે, જેમાં વિક્ટોરિયાના ચરિત્રનું અહોભાવમંડિત આલેખન છે. શ્રીપતિ ઠાકુરના ‘વિક્ટોરિયાષ્ટકમ્’માં પરંપરાગત સ્તોત્રકાવ્યની અષ્ટક રચનામાં ‘દેવી’ તરીકે વિક્ટોરિયાનું આલેખન કરી ભક્તિભાવસભર કાવ્યાંજલિ અર્પવામાં આવી છે. બંગાળનિવાસી કવિ ત્રૈલોક્યમોહન ગુહે ‘ગીતમારતમ્’ નામના, ૨૧ સર્ગીય મહાકાવ્યમાં બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય અને તેની અધિષ્ઠાત્રી સામ્રાજી વિક્ટોરિયાનાં જીવન અને કાર્યોનું, ઓજસ્વી શૈલીમાં નિરૂપણ કર્યું છે. ગુરુપ્રસન્ન ભટ્ટાચાર્યના ‘વરુથિનીચમ્પૂ’ નામના ચંપૂકાવ્યમાં પણ મહારાણી વિક્ટોરિયાની યશોગાથાનું ગદ્યપદ્યમિશ્રિત

૩. સૂનૃતવાદિની, અંક નં. ૧/૧૫

૪. વિક્ટોરિયાપ્રશસ્તિ, ભારતેન્દુ ગ્રન્થાવલી, કાશી નાગરી પ્રચારિણી સભા, સંવત ૧૯૯૧, પૃ. ૭૪૬

૫. ઉદ્ધૃત : ડૉ. રાધાવલ્લભ ત્રિપાઠી, સંસ્કૃત સાહિત્ય, બી.સર્વી શતાબ્દી, ડૉ. હરિસિંહ ગૌર વિશ્વવિદ્યાલય, સાગર, મધ્યપ્રદેશ, પ્રથમ સંસ્કરણ, ૧૯૯૯, પૃ. ૮

આધુનિક સંસ્કૃત સાહિત્યમાં અંગ્રેજપ્રશસ્તિ

૩૧

શેલીમાં ભાવપૂર્ણ નિરૂપણ છે. મહારાણી વિક્ટોરિયાની ગોલ્ડન જ્યુબિલી પ્રસંગે, કેરલવર્મ વલિય કોઇતમ્બૂરાન વિરચિત ‘વિક્ટોરિયાચરિતમ્’ (ઈ.સ. ૧૮૮૭) ૧૦૩ શ્લોકોની સ-રસ કાવ્યકૃતિ છે, જેમાં મહારાણી વિક્ટોરિયાના જીવનની મહત્વપૂર્ણ વિગતો અને પ્રસંગોનું બયાન છે, અને આ કાવ્યના પ્રત્યેક પદના અંતમાં ‘વિક્ટોરિયા વિજયતાં શરદાં જ્ઞાતમ્’ એવી શુભેચ્છા વ્યક્ત કરવામાં આવી છે. પૂનાના વ્રજનાથ શાસ્ત્રીકૃત ‘વિક્ટોરિયાપ્રશસ્તિઃ’ (ઈ.સ. ૧૮૯૨), મુડુમ્બી વ્યંકટરામ નરસિંહાચાર્યપ્રણીત અન્ય ‘વિક્ટોરિયાપ્રશસ્તિઃ’ કાવ્ય, સુરેન્દ્રમોહન ટાગોર દ્વારા રચાયેલ વિક્ટોરિયામાહાત્મ્યમ્ (ઈ.સ. ૧૮૯૮), તથા કટતનાટ રવિવર્મ તમ્બૂરાનની કાવ્યકૃતિ ‘વિક્ટોરિયાવિલાસાષ્ટકમ્’ (ઈ.સ. ૧૯૦૦) વગેરેમાં મહારાણી વિક્ટોરિયાની ગુણગરિમાનું ગૌરવમંડિત આલેખન કરવામાં આવેલું છે. મહારાણી વિક્ટોરિયાના ચરિત્રને કેન્દ્રમાં રાખીને વિવિધ સર્જકોએ, વિવિધ પ્રસંગોએ કરેલી વિવિધ કાવ્યરચનાઓના સંપાદિત કરવામાં આવેલા કાવ્યસંગ્રહોમાં પણ મહદંશે મહારાણી વિક્ટોરિયાના જીવન અને સિદ્ધિઓનું અતિરંજિત ચિત્રાંકન પ્રાપ્ત થાય છે. આવા સંગ્રહોમાં, મહારાણી વિક્ટોરિયાના હીરક મહોત્સવ પ્રસંગે, ઉત્તર કર્ણાટક જિલ્લાના સંસ્કૃત કવિઓએ રચેલાં કાવ્યોનો સંગ્રહ, ‘જ્યુબિલીગાનમ્’ નોંધપાત્ર છે. વારાણસીના વિદ્વાન બલદેવસિંહે ‘ચક્રવર્તીવિક્ટોરિયાવિજયપત્રમ્’ (ઈ.સ. ૧૮૮૯)માં આવાં બીજાં સ્તુતિકાવ્યોનું સંપાદન કર્યું છે. આવો એક અન્ય નોંધપાત્ર કાવ્યસંગ્રહ ‘પ્રીતિકુસુમાંજલિઃ’ (ઈ.સ. ૧૮૯૭) છે, જેમાં વારાણસીના કેટલાક સિદ્ધહસ્ત પંડિતોએ, મહારાણી વિક્ટોરિયાને કેન્દ્રમાં રાખીને રચેલી વિવિધ કાવ્યકૃતિઓને શ્રીકૃષ્ણચંદ્રે ગ્રંથસ્થ કરી છે. મહારાણી વિક્ટોરિયાના નિધનને કેન્દ્રમાં રાખીને વારાણસીના કુલચંદ્ર શર્માએ ‘શોકમહોર્મિ’ (ઈ.સ. ૧૯૦૧) નામના ‘ચંપૂ’ પ્રકારના ગદ્યપદ્યમય શોકકાવ્યનું પ્રણયન કર્યું છે, તો આ જ વિષયને લક્ષમાં રાખીને કલકત્તાના યાદવેશ્વર તર્કરત્ને ‘અશ્રુવિન્દુ’ (ઈ.સ. ૧૯૦૧)નામના શોકપ્રધાન કાવ્યનું સર્જન કર્યું છે.

એડવર્ડ - સમય વિષયક કાવ્યો :

મહારાણી વિક્ટોરિયા વિષયક રચનાઓની તુલનામાં તેમના ઉત્તરાધિકારી એડવર્ડ સમય વિષે રચાયેલી કૃતિઓની સંખ્યા ઓછી છે. એમાં પણ એડવર્ડ સમયના જીવનચરિત્ર અને રાજ્યારોહણ-પ્રસંગને લગતી કૃતિઓની સંખ્યા સવિશેષ છે. જેમ કે, લખનૌના કવિ ઊર્વીદિત્ત શાસ્ત્રી વિરચિત ‘ઇલ્ડર્ડવંશમ્’ (ઈ.સ. ૧૯૦૫)માં એડવર્ડના ચરિત્રનું નિરૂપણ છે. કોઈ અજ્ઞાત કવિ દ્વારા રચાયેલા ‘કંપનીપ્રતાપમણ્ડનમ્’ નામના દીર્ઘકાવ્યમાં એડવર્ડ સમયના જીવનપ્રસંગોનું આલેખન મળે છે. કલકત્તાના ઈશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગર રચિત, ‘રાજરાજેશ્વરરાજસૂયશક્તિરત્નાવલી’ (ઈ.સ. ૧૯૦૮) એવું ઠીક ઠીક લાંબું શીર્ષક ધરાવતા પ્રશસ્તિકાવ્યમાં, એડવર્ડ સમયના જીવન અને મહત્વપૂર્ણ કાર્યોનું ઓજસ્વી નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. એડવર્ડ સમય પ્રત્યેના ભારોભાર ભક્તિભાવથી ભર્યાભર્યા આ કાવ્યમાં, એડવર્ડ સમયને ‘રાજરાજેશ્વર’ તરીકે ઓળખાવવામાં આવ્યા છે. એડવર્ડ સમય વિષે રચાયેલાં કાવ્યોમાં એમના રાજ્યાભિષેક-પ્રસંગનું નિરૂપણ કરતી કૃતિઓની સંખ્યા સવિશેષ છે. જેમ કે, શ્રીધર વિદ્યાલંકારે એડવર્ડ સમયના દિલ્હીના તપ્ત પરના રાજ્યાભિષેકને વિષય બનાવીને, ‘દિલ્લીમહોત્સવકાવ્યમ્’ (ઈ.સ. ૧૯૦૧) નામના ષડ્સર્ગીય પ્રશસ્તિકાવ્યનું સર્જન કર્યું છે, જેમાં દિલ્હીના પ્રસિદ્ધ દરબારનું ઝીણવટભર્યું નિરૂપણ છે. શ્રી મહેશચંદ્ર તર્કચૂડામણિએ આ જ વિષય પર ‘ઇલ્ડર્ડમહોદયસ્વામિનન્દનમ્’ (ઈ.સ. ૧૮૮૭) નામની કાવ્યકૃતિનું સર્જન કર્યું છે. કોઈ અજ્ઞાતનામા સર્જકે આ જ વિષય પર કલમ ચલાવી ‘ઇલ્ડર્ડરાજ્યાભિષેકમ્’ (ઈ.સ. ૧૯૦૨) નામે સ-રસ કાવ્યરચના કરી છે. આ જ વિષય પર પ્રયાગનિવાસી શિવરામ પાંડેએ ‘ઇલ્ડર્ડરાજ્યાભિષેકદરબારમ્’ (ઈ.સ. ૧૯૦૩) નામની કાવ્યકૃતિની રચના કરી છે, તો નંદકિશોર ભટ્ટે ‘રાજરાજેશ્વરપ્રશસ્તિપત્રમ્’ (ઈ.સ. ૧૯૦૭)માં એડવર્ડ સમયને ‘રાજરાજેશ્વર’ ગણાવી, એક નિતાન્ત ભક્તિભાવપૂર્ણ કૃતિનું સર્જન કર્યું છે. ઈ.સ. ૧૯૧૦માં થયેલા એડવર્ડ સમયના

નિધનને વિષય બનાવીને શ્રી શિવરામ પાંડેએ ‘ઇડવર્ડશોકપ્રકાશમ્’ નામના શોકાંજલિકાવ્યની રચના કરી છે. આ જ વિષય પર શ્રી રામાવતાર શર્માએ પણ ‘Elegy on Edward VII’ (ઈ.સ. ૧૯૧૦) એવા અંગ્રેજી શીર્ષક હેઠળ, સંસ્કૃતમાં એક સ-રસ કરુણપ્રશસ્તિકાવ્યનું સર્જન કર્યું છે.

જ્યોર્જ-પંચમ વિષયક રચનાઓ :

એડવર્ડ સમમના ઉત્તરાધિકારી જ્યોર્જ-પંચમનાં જીવન અને કાર્યોને વિષય બનાવીને આધુનિક સંસ્કૃત-સર્જકોએ અનેક કૃતિઓની રચના કરી છે. તે પૈકી, ‘જોર્જદિવચરિતમ્’ નામનાં એક જ શીર્ષકવાળાં બે કાવ્યો પ્રાપ્ત થાય છે, આમાંની પ્રથમ રચના શ્રી જી.વી.પદ્મનાભ શાસ્ત્રીની છે, જે ‘રાજમક્તિપ્રદીપ’ એવા અપરનામથી પણ સુપ્રસિદ્ધ છે. બીજી રચના મદ્રાસના મહામહોપાધ્યાય લક્ષ્મણસૂરિની છે, જેમાં જ્યોર્જ પંચમના જીવનનાં મહત્વનાં પ્રસંગો અને કાર્યોનું નિરૂપણ છે. મદ્રાસના જ શ્રી વિદ્યાનાથ કે.એસ. અચ્ચાસ્વામી શાસ્ત્રી અધ્યરરચિત ‘જોર્જવંશમ્’માં આ જ વિષય કેન્દ્રસ્થાને છે. બિહાર રાજ્યના ગયાના રાજકીય વિદ્યાલયના પ્રાધ્યાપક હરિનંદન ભટ્ટ વિરચિત, ૧૧ સ્તબકોમાં વિભક્ત, ‘ચંપૂકાવ્ય’ પ્રકારની ‘સમ્રાટ્ચરિતમ્’ (ઈ.સ. ૧૯૩૩) પંચમ જ્યોર્જ પ્રત્યેના ભક્તિભાવથી પ્રેરાઈને રચાયેલી કૃતિ છે, જેમાં સમ્રાટ પંચમ જ્યોર્જના અહોભાવપૂર્વક આલેખાયેલા જીવનપ્રસંગો ઉપરાંત, તેમણે કરેલાં પ્રજાસંજ્ઞન અને લોકકલ્યાણનાં કાર્યોનું ઓજસ્વી આલેખન છે. તેમાં સમ્રાટ જ્યોર્જ, તેમનાં પિતામહી વિક્ટોરિયા, પિતા સમમ એડવર્ડ અને તેમનો રાજકાળ, ભારતના સમુદ્રતટો, વારાણસી તથા લંડનનગરી વગેરેનું મહદંશે વર્ણનપ્રધાન નિરૂપણ છે આ કારણે આ કૃતિ ખાસ પ્રભાવોત્પાદક બની શકી નથી. અલબત્ત, ‘ધર્મ અને નાસ્તિકની પ્રશ્નોત્તરી’નું લગભગ ૧૧૧૦ પદોમાં કરવામાં આવેલું નિરૂપણ ખરેખર રસપૂર્ણ અને ઉચ્ચકવિત્વ-મંડિત છે. આ ચંપૂકાવ્યની એક વિશેષતા એ ગણાવી શકાય કે, સામાન્યતઃ ચંપૂકાવ્યોમાં પદભાગની અલ્પતા અને ગદ્યભાગની બહુલતા હોય છે, તેના બદલે અહીં ગદ્યભાગની અલ્પતા છે. જ્યોર્જ પંચમના ભારતમાં આગમન અને તેમના રાજ્યારોહણની ખુશાલીમાં, ભારતમાં ‘પંચમ સ્વર સ્વરમાં પંચમ પ્રશસ્તિઓ દેશના વિવિધ ભાગોમાં ગુંજિત થઈ ઊઠી’ હોવાની વિદ્વાનોએ પણ ખાસ નોંધ લીધી છે. જ્યોર્જ પંચમના ભારતમાં આગમન અને તેમના રાજ્યાભિષેકને કેન્દ્રમાં રાખીને રચાયેલી અનેક કૃતિઓમાં, મહામહોપાધ્યાય લક્ષ્મણસૂરિ દ્વારા પ્રણીત ‘દિલ્હીસામ્રાજ્યમ્’ (ઈ.સ. ૧૮૫૯) એક મહત્વપૂર્ણ અને આસ્વાદ્ય નાટ્યકૃતિ છે. જ્યોર્જ પંચમના ભારતમાં આગમન અને રાજ્યારોહણ જેવી શકવર્તી ઘટનાનું નિરૂપણ કરતી આ પંચાંકી નાટ્યકૃતિમાં, દ્વિતીય અંકમાં અપવાદરૂપ કેટલીક કવિકલ્પિત બાબતોને બાદ કરતાં, શેષ પ્રસંગો અને તમામ પાત્રો પૂરેપૂરાં ઐતિહાસિક છે. જર્મન વિદ્વાન હુલ્ટ જોખ્ આ નાટ્યકૃતિ સંદર્ભમાં લખે છે : It shows that this wonderful, rich and flexible language, if handled by a master, is quite able to express modern ideas and to describe the latest European fashions and inventions in a clean and unmistakable manner. જ્યોર્જ પંચમના રાજ્યાભિષેક પ્રસંગને વિષય બનાવીને રચાયેલી અન્ય નોંધપાત્ર રચનાઓમાં, પ્રયાગના શ્રી શિવરામ પાંડેએ ‘જોર્જરાજ્યાભિષેકમ્’ અને ‘જોર્જાભિષેકદરબારમ્’ (ઈ.સ. ૧૯૧૧) નામનાં બે સ-રસ કાવ્યોનું પ્રણયન કર્યું છે, તો ચેન્નપુરીની સંસ્કૃત પાઠશાળાના અધ્યાપક શ્રી નારાયણદત્ત દીક્ષિતે ‘મુકુટાભિષેકમ્’ (ઈ.સ. ૧૯૧૨)નામના નાટકમાં ઈ.સ. ૧૯૧૧માં ભરાયેલા દિલ્હીદરબાર અને જ્યોર્જ પંચમના રાજ્યાભિષેકપ્રસંગનું તાદશ નિરૂપણ કર્યું છે. આ મહત્વપૂર્ણ ઘટના વિશે તિરુપતિના આર.વી. કૃષ્ણમાચાર્યે પણ ‘ચક્રવર્તિચત્વારિંશત્’ નામની કૃતિ રચી છે. આ વિષય પરની અન્ય ધ્યાનાર્હ રચનાઓમાં કોચા નરસિંહાચાર્યકૃત ‘જોર્જમહારાજવિજય’, મુંદુદરામ રચિત ‘રાજસાર્વભૌમ’ (ઈ.સ. ૧૯૩૩), શ્રી

૬. ડૉ. રાધાવલ્લભ ત્રિપાઠી, સંસ્કૃત સાહિત્ય, બીસર્વીશતાબ્દી, પૃ. ૮

આધુનિક સંસ્કૃત સાહિત્યમાં અંગ્રેજપ્રશસ્તિ

નિવાસાચાર્ય પ્રણીત ‘ઉત્તમજાર્જજાયસીરત્નમાલા’ (ઈ.સ.૧૯૧૧), અને ભટનાથ સ્વામી, રામાવતાર શર્મા તથા પં. લાલમણિ શર્મા વિરચિત, ‘જાર્જપ્રશસ્તિ:’ એવું એકસમાન શીર્ષક ધરાવતાં ત્રણ પ્રશસ્તિકાવ્યોનો સમાવેશ કરી શકાય. આ તમામ પ્રશસ્તિકાવ્યોમાં એની અતિરંજિત સ્તુતિસંશ્લિષ્ટ શબ્દાવલીના કારણે શ્રી મહાલિંગ શાસ્ત્રી વિરચિત ‘જોર્જપંચકમ્’ સાવ જુદું તરી આવે છે. મૂળ ‘કિકિણીમાલા’ નામના કાવ્યસંગ્રહમાં સમાવિષ્ટ આ પ્રશસ્તિકાવ્યમાં, જ્યોર્જ પંચમની અતિશયોક્તિથી ભરી ભરી સ્તુતિ કરતાં તેમને પાતાળ, પૃથિવી અને સ્વર્ગમાં પણ પોતાના તેજના કારણે અત્યંત પ્રકાશતા, સૂર્યને પણ અતિક્રમી જતા તેજવાળા, ઉદ્દધિ અને અંબરને પણ ઓળંગી જતા, તેજસંપન્ન, સહસ્ર- સહસ્ર સૂર્યના તેજથી પણ અવ્યાહત તેજયુક્ત ગણાવી, એમને સર્વજેતા બનવાની શુભચ્છાઓ પાઠવી, ‘શાશ્વતી સમા’ માટે સર્વ બાધાઓનું પ્રશમન કરીને સ્તોતાનું પરિત્રાણ કરવાની કામના વ્યક્ત કરવામાં આવી છે.

પ્રકીર્ણ વિષયની રચનાઓ :

પ્રથમ ભારતીય સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામોત્તરકાલીન, ‘ત્રિમૂર્તિપ્રશાસકો’ વિક્ટોરિયા, એડવર્ડ સપ્તમ અને જ્યોર્જ પંચમ વિષયક થયેલી અનેક રચનાઓ ઉપરાંત બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય અને તેની સાથે સંબંધ ધરાવતી વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓ વિશે પણ સંસ્કૃતમાં ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં સાહિત્યકૃતિઓની રચના થઈ છે. ઉદાહરણ તરીકે, જ્યોર્જ પંચમના અવસાન બાદ તેમના જ્યેષ્ઠ પુત્ર એડવર્ડ અષ્ટમે, ઉત્તરાધિકારમાં પ્રાપ્ત થયેલા સામ્રાજ્યનો પ્રિયતમા માટે ત્યાગ કર્યો, -એ નોંધપાત્ર ઘટનાને કેન્દ્રમાં રાખી શ્રી એ. ગોપાલાચાર્યે છસો શ્લોકોનું એક સંસ્કૃત કાવ્ય ‘યદુવૃદ્ધસૌહાર્દમ્’ (ઈ.સ. ૧૯૩૭) રચીને પોતે જ એના પર સુંદર ભાષ્યની પણ રચના કરી છે. રાધાકૃષ્ણ ગોસ્વામીએ ‘વૈવાહિકવર્ણનમ્’ (ઈ.સ. ૧૮૭૦)ના બાવીસ-પદ્યોના લઘુકાવ્યમાં ‘પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ’ના વિવાહનું વર્ણન કર્યું છે. મહદંશે ચમત્કારપ્રદર્શનના લોભના કારણે નીરસતામાં સરી પડેલા આ કાવ્યમાં ભાવપ્રવણતાનો અભાવ અટકે છે. ‘પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ’ની સ્તુતિ માટે શ્રી સુરેન્દ્રમોહન ટાગોર દ્વારા રચાયેલ ‘પ્રિન્સપંચાગતમ્’ (ઈ.સ. ૧૮૯૮) કાવ્યગુણની દૃષ્ટિએ, કશી વિશેષતા ધરાવતું નથી. વારાણસીથી ઈ.સ. ૧૮૭૦માં પ્રકાશિત ‘સુમનોઙ્ગલિ:’ નામના કાવ્યસંગ્રહમાં સંસ્કૃતના વિવિધ કવિઓ દ્વારા રચાયેલ, ‘પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ’ અને ‘ડ્યૂક ઓફ એડિનબરો’ વિષયક પ્રશસ્તિકાવ્યોનો સંગ્રહ કરવામાં આવેલો છે. આ બંને મહાનુભાવો વિષેનાં અન્ય પ્રશસ્તિકાવ્યોનો એક અન્ય કાવ્યસંગ્રહ બાંકીપુરથી ‘માનસોપાવનમ્’ (ઈ.સ. ૧૮૯૨) નામે પ્રસિદ્ધ થયો છે. એક અન્ય સર્જક શ્રીશ્વર વિદ્યાલંકારે ‘દિલ્હીમહોત્સવમ્’ (ઈ.સ. ૧૯૦૩)ની લૉર્ડ કર્ઝનની ભારતીય વાઈસરોય પદે નિયુક્તિના અવસરે, રચના કરી હતી, જેમાં પદે પદે અંગ્રેજોની શ્રેષ્ઠતા અને મહાનતાનાં ગુણગાન ગાવામાં આવ્યાં છે, આમ છતાં રાષ્ટ્રીયતાનું પૂરેપૂરું સન્માન પણ અહીં જોવા મળે છે, એટલું જ નહીં, આ રાષ્ટ્રવાદી સર્જકે સ્વયં લૉર્ડ કર્ઝનના મુખે, ભારતના ભવ્ય અને ગૌરવશાળી ભૂતકાળનું યશોગાન કરાવ્યું છે. કવિએ કાવ્યમાં જ સ્પષ્ટતા કરી છે કે, લૉર્ડ કર્ઝન પાસેથી કોઈ બદલો મેળવવા કે વિનય પ્રકટ કરવાનું આ રચનાનું પ્રયોજન નથી જ. તેઓ તો, જે શક્તિશાળી ભારતીયો છે, તેમને જ પોતાનું ઉદ્દબોધન કરી રહ્યા છે.

एतत्काव्यमिषेण नैव विनयः प्रत्याशया ख्याप्यते

येषां शक्तिरिहाश्मनोऽपि सुदृढा तेष्वेव नोऽभ्यर्थना ।

शक्तिस्थाः खलु ये त एव वचनं शृण्वन्तु नान्ये जनाः

किं वृक्षं मधुवर्जितं मधुधिया गच्छन्ति भृङ्गादयः ॥ (૬/૬૪)

અંગ્રેજોના ગુણાનુવાદ અર્થે જ રચવામાં આવેલી વિવિધ કૃતિઓમાં, પ્રથમ ઉલ્લેખનીય કૃતિ વિનય ભટ્ટ વિરચિત ‘અંગ્રેજચન્દ્રિકા’ (ઈ.સ. ૧૮૦૧) નામનું નાટક છે. આ જ સર્જકની અન્ય નોંધપાત્ર કૃતિ ‘હાસતમોમણિ’ છે, જેમાં પણ અંગ્રેજોની ભારોભાર પ્રશસ્તિનાં દર્શન થાય છે.

બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય અને તેના શાસકોની સિદ્ધિઓ વગેરેને કેન્દ્રમાં રાખીને પણ, અનેક સર્જકોએ કલમ ચલાવી છે. જેમકે, કેરલનિવાસી એ.આર.કે. રાજરાજવર્મ કોઈતમ્બૂરાને ‘આંગ્લસામ્રાજ્યમ્’ (ઈ.સ. ૧૮૭૬) નામના ૨૩ સર્ગના મહાકાવ્યની રચના કરી છે. લંદન નગરીના વર્ણનથી આરંભાતા આ કાવ્યનો અંત ૧૮૫૮ના મહારાણી વિક્ટોરિયાના આજ્ઞાપત્ર સાથે આવે છે. અંગ્રેજોએ કુટિલ કૂટનીતિથી ભારતમાં કેવી રીતે પગદંડો જમાવ્યો એ બાબતનું નિરૂપણ કરતા આ મહાકાવ્યને, વિદ્વાનોએ એની સાદગી, સરળતા, અને ઉત્તમ ગુણભૂષિતતાના કારણે ‘સર્વાધિક સફળ’ મહાકાવ્ય ગણાવ્યું છે. અતિદીર્ઘકિલ્બ વર્ણનો, પાંડિત્યપ્રદર્શન અને પરંપરાગત સંસ્કૃત મહાકાવ્યનાં દૂષણોથી મુક્ત, આ મહાકાવ્ય એક સ-રસ આસ્વાદ્ય મહાકાવ્ય બની શક્યું છે. આવાં અન્ય ઉલ્લેખનીય કાવ્યોમાં ત્રૈલોક્યમોહન ગુલ વિરચિત ૨૧ સર્ગબદ્ધ ‘ગીતભારતમ્’ (ઈ.સ. ૧૮૦૨) તથા વૈભૂર્તિ શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રીકૃત ‘દિલ્હીપ્રમા’ (ઈ.સ. ૧૯૧૧) આંગ્લસામ્રાજ્ય અને મહારાણી વિક્ટોરિયાનાં જીવનકાર્યોનું નિરૂપણ કરતી રચનાઓ છે. ટી. ગણપતિશાસ્ત્રીના ‘આંગ્લસામ્રાજ્યમ્’ અને લક્ષ્મણસૂરિના ‘દિલ્હીસામ્રાજ્યમ્’ (ઈ.સ. ૧૮૫૯)માં પણ આ જ વિષયનું આલેખન કરવામાં આવ્યું છે. ભારતમાં આંગ્લસામ્રાજ્યની સ્થાપના, પ્રચાર અને પ્રસારનું ક્રમબદ્ધ કાવ્યાત્મક આલેખન, રામસ્વામી રાજુ રચિત ‘રાજાંગ્લમહોદયન’ (ઈ.સ. ૧૮૯૪)માં પ્રાપ્ત થાય છે.

આ ઉપરાંત, અંગ્રેજો અને અંગ્રેજ સામ્રાજ્યનાં પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ ગુણગાન ગાતી ઉલ્લેખપાત્ર કૃતિઓમાં, અમૃતસરના નરસિંહદત્ત શર્માકૃત ‘રાજમક્તિમાલા’ (ઈ.સ. ૧૯૨૯), પરવસ્તુ કૃષ્ણભાચાર્યપ્રણીત ‘ચક્રવર્તીનક્ષત્રમાલા’ (ઈ.સ. ૧૯૦૮), મદ્રાસ(ચેન્નાઈ)ના પી.વી.રામચંદ્રાચાર્ય વિરચિત ‘સમરશાન્તિમહોત્સવ’, મદ્રાસના જ એસ. નારાયણની રચના ‘આંગ્લગાનમ્’, તિરુમલ બુક્કપટ્ટણન શ્રીનિવાસાચાર્યની ‘આંગ્લજર્મનીયુદ્ધમ્’, બંગાળના કવિરાજ નારાયણચંદ્ર કૃત ‘ઇન્દનચરિતમ્’ (ઈ.સ. ૧૮૮૨), બેંગલોરના પદ્મરાજ પંડિત રચિત ‘લેવિસરાઈસચમ્પૂ’ (ઈ.સ. ૧૯૦૫) વગેરેને ગણાવી શકાય. આંગ્લ સામ્રાજ્ય અને અંગ્રેજ-પ્રશાસકોના ચરિત્રને કેન્દ્રમાં રાખીને રચાયેલી ‘આટલી બધી’ કૃતિઓ અને તે પણ ‘પ્રકાશિત’ સ્વરૂપમાં, એ વિસ્મય પમાડે તેવી બિના છે. આનું રહસ્યોદ્ઘાટન કરતાં ડૉ. હીરાલાલ શુક્લ^૭ જણાવે છે.

અંગ્રેજોં કે ચરિત્ર કો લેકર ઇસ યુગમેં અનેકાનેક ટ્વંડકાવ્ય લિખે ગયે हैं तथा सभी काव्योंका प्रकाशन भी हो गया है । आधुनिक संस्कृत साहित्यके सम्बन्धमें एक बात अविस्मरणीय है कि अंग्रेजों से सम्बद्ध कोई भी काव्य अप्रकाशित नहीं मिलता, जब कि रचनात्मक साहित्य का अधिकाधिक अंश अप्रकाशित और ताड़पत्रों में है । इससे स्पष्ट है कि उन्नीसवीं शती के साहित्यकारों को विदेशी शासकों पर काव्य लिखने के लिए प्रलोभन दिया जाता रहा होगा तथा एतद्विषयक सामग्री के प्रकाशन की भी सुविधा रही होगी ।^८

૭. સંસ્કૃત કા સમાજશાસ્ત્ર, ભારતીય વિદ્યા પ્રકાશન, દિલ્હી-વારાણસી, પ્રથમ સંસ્કરણ, ૧૯૮૯, પૃ. ૧૭૦
૮. અંગ્રેજો અને આંગ્લ સામ્રાજ્ય વિષયક સંસ્કૃત રચનાઓના હકારાત્મક પ્રભાવની પણ ડૉ. વી. રાધવન (‘આધુનિક ભારતીય સાહિત્ય’ અન્તર્ગત, ‘સંસ્કૃત સાહિત્ય’, અનુવાદક: જયંત બક્ષી અને મનસુખલાલ ઝવેરી, સાહિત્ય અકાદમી, ૧૯૭૬, પૃ. ૨૫૧) જેવા વિદ્વાનોએ નોંધ લેતાં લખ્યું છે કે બ્રિટિશો તરફ ઊભરાઈ પડતી વફાદારીના આ પ્રદર્શનનું આજે આપણે મન કોઈ મૂલ્ય ન હોય, તો પણ અહીં એક વાત આપણે નોંધવી જોઈએ કે આ તબક્કે સંસ્કૃત કાવ્ય અને નાટકને એક નવો વિષય મળ્યો, અને સાથે સાથે તેણે, ભારત પર બ્રિટિશોએ મેળવેલા વિજય ઉપરના સંસ્કૃત ઇતિહાસનું કામ પણ સાર્યું.

આધુનિક સંસ્કૃત સાહિત્યમાં અંગ્રેજ પ્રશસ્તિ

૩૫

આ સમગ્ર ચર્ચા પરથી કોઈ રખે એમ માની લે કે એ કાળના બધા જ સંસ્કૃત સર્જકો અંગ્રેજ-પરસ્તીની ભાવનાથી અભિભૂત થઈ ગયા હતા. ‘સંસ્કૃતચંદ્રિકા’ અને ‘સૂનૃતવાદિની’ નામનાં તત્કાલીન સામયિકોમાં પ્રસિદ્ધ સામગ્રીથી આ બાબતને સમર્થન મળે છે. તા. ૨-૫-૧૯૦૭ના, ‘સૂનૃતવાદિની’ના અંકમાં કલાઈવને ‘લૂંટારો’ ગણાવતાં અપ્પાશાસ્ત્રીએ એક આગઝરતો સંપાદકીય લેખ લખ્યો હતો. વીસમી સદીના પ્રથમ દશકમાં મહર્ષિ અરવિંદ દ્વારા રચાયેલ અને ‘રાષ્ટ્રિય જાગરણની ગીતા’નું બિરુદ પ્રાપ્ત કરનાર, કાંતિનો શંખનાદ સુણાવનાર સંસ્કૃત કાવ્ય ‘મવાનીમારતી’માં, આવા અંગ્રેજ-પરસ્તોને ફટકારતાં ભારતમાતા કહે છે કે, એવા ભારતીયોને ધિક્કાર છે, જેઓ પોતાને બ્રાહ્મણ કહેવડાવવામાં ગર્વ માને છે પરંતુ મ્લેચ્છ અંગ્રેજોનાં ચરણ ચૂમે છે - મ્લેચ્છસ્ય પૂત્રચરણામૃતેન ગર્વં દ્વિજોડસ્મીતિ કરોતિ કોડયમ્ ।

આવાં અન્ય કાવ્યોમાં ‘મતવાલા’ નામના સામયિકમાં (વર્ષ ૩, અંક-૨૭) ઈ.સ. ૧૯૨૬માં પ્રકાશિત, શ્રી નરોત્તમ શાસ્ત્રી ‘ગાંગેય’ની રચના ‘લળ્હનસ્તોત્રમ્’ એક અપૂર્વ, અદ્વિતીય રચના છે, જેમાં વિડંબન શૈલીમાં ઉપહાસના લહેકામાં અંગ્રેજો અને અંગ્રેજી-સામ્રાજ્ય સામે પડકાર વ્યક્ત થયો છે. મ્લેચ્છ અલંકારના પ્રયોગ દ્વારા, અશ્લીલ અર્થની મદદથી અંગ્રેજો દ્વારા આચરવામાં આવતાં દમન, છલ, છલ્હનીતિ વગેરેનો અહીં પર્દાફાસ કરવામાં આવ્યો છે. કાવ્યમાં પ્રયુક્ત ઉત્તત, સુરક્ત, બલિન્, છલિન્, મહોન્મત્, મહોત્થાન, છિદ્રગવેષકમ્, ઉગ્રરૂપ, મહાકૂર, પ્રચંડ વગેરે વિશેષણો પુરુષશિશ્ન અને અંગ્રેજ-ઉભય પર લાગુ પાડી શકાય તેમ છે.

આ રીતે આધુનિક સંસ્કૃત સાહિત્યમાં, અંગ્રેજો અને અંગ્રેજી સામ્રાજ્યની પ્રશસ્તિ અને પ્રશસ્તિકારો તથા પ્રશસ્તિ-પ્રાપ્તોનો પ્રતિરોધ-ઉભય પ્રવૃત્તિનાં દર્શન થાય છે. આ સમગ્ર ચર્ચાના સંદર્ભમાં ડૉ. શ્રીધર ભાસ્કર વર્ણકરનું^૯ નિરીક્ષણ ધ્યાનાર્હ છે. તેઓ લખે છે : આ રીતે આધુનિક સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પરકીય રાજસ્તુતિ એ પ્રકરણ કાંઈક વિકૃત છે. રાજસ્તુતિપરક કાવ્ય લખવાની પ્રાચીન પરંપરાની આ એક ખેદજનક વિકૃતિ છે, એવું જ કહેવું પડશે. ખાસ કરીને દિલ્લી દરબાર, સાતમા એડવર્ડ, પંચમ જોર્જનો રાજ્યાભિષેક અને વિક્ટોરિયા રાણીનું મૃત્યુ જેવા વિષયો પર જે સંસ્કૃત કવિઓએ કાવ્યરચના કરી તે પરિસ્થિતિથી કેટલા પરાડ્મુખ હતા એ કહેવું પડે એમ નથી. આ કવિઓનાં પરકીય રાજસ્તુતિપરક કાવ્યો જે ગુણોથી અલંકૃત થયેલાં છે, તે જ ગુણો તેમનાં દેવતાસ્તુતિપરનાં કાવ્યોમાં અથવા બીજાં કાવ્યોમાં પણ વધુ ઉત્કટતાથી પ્રકટ થયેલાં જોવા મળે છે. આ કારણસર પરકીય રાજસ્તુતિપરક કાવ્યો લખવામાં એમની દેશહિતવિમુખતા અથવા સ્વાર્થબુદ્ધિ જ કારણભૂત બની છે, એવો સંરેરાશ આરોપ કરવો એ અન્યાયકારક છે. આ રીતે બધાને એક જ ત્રાજવે તોળવા અયોગ્ય છે. કદાચ કવિઓની નિરંકુશ વૃત્તિ જ આને માટે વધુ જવાબદાર છે એમ કહેવું વધુ ઉચિત થશે.

૯. જુઓ, પાદટીપ નં. ૨, પૃ. ૫૪

પ્રાચીન ગુર્જર ગ્રન્થમાલા

	રૂ. પૈ.
૧. પ્રાચીન ફાગુ-સંગ્રહ - સંપાદક : ડૉ. ભોગીલાલ જ. સાંડેસરા અને ડૉ. સોમાભાઈ પારેખ; દેવનાગરી ટાઈપ વિદ્યાર્થી આવૃત્તિ, ગુજરાતી ટાઈપ	૧૦.૫૦
૨. વર્ણક-સમુચ્ચય, ભાગ ૧-મૂલ પાઠ-સં. : ડૉ. ભો. જ. સાંડેસરા	૬.૫૦
૩. ભાલણકૃત નવાખ્યાન (ત્રીજી આવૃત્તિ) - સં. પ્રો. કે.કા. શાસ્ત્રી	૮.૫૦
૪. ભાલણ : એક અધ્યયન - લેખક : પ્રો. કે. કા. શાસ્ત્રી (૧૯૭૧)	૧૧.૫૦
૫. વર્ણક-સમુચ્ચય, ભાગ ૨ - સાંસ્કૃતિક અધ્યયન અને શબ્દસૂચિઓ કર્તા : ડૉ. ભોગીલાલ જ. સાંડેસરા અને ડૉ. રમણલાલ ના. મહેતા	૮.૦૦
૬. પંચાખ્યાન બાલાવબોધ, ભાગ ૧ - સંપાદક : ડૉ. ભોગીલાલ જ. સાંડેસરા અને ડૉ. સોમાભાઈ પારેખ	૧૦.૫૦
૭. સિંહાસનબત્રીસી - સં. ડૉ. રણજિત મો. પટેલ	૨૪.૦૦
૮. હમીરપ્રબન્ધ - સં. ડૉ. ભો. જ. સાંડેસરા અને ડૉ. સો. પારેખ	૧૫.૫૦
૯. પંચદંડની વાર્તા - સં. ડૉ. સોમાભાઈ ધૂ. પારેખ (૧૯૭૪)	૬.૦૦
૧૦. વાગ્ભટાલંકાર બાલાવબોધ - સં. ડૉ. ભોગીલાલ જ. સાંડેસરા	૩૧.૦૦
૧૧. જ્ઞાનમાર્ગી કાવ્યધારાની ભૂમિકા - ડૉ. સુરેશ હ. જોષી	૧૨.૦૦
૧૨. નરહરિકૃત જ્ઞાનગીતા - ડૉ. સુરેશ હ. જોષી	૨૨.૦૦
૧૩. વસ્તાના પદો - ડૉ. સુરેશ હ. જોષી	૩૫.૦૦
	૩૨.૦૦

સ્વ. પ્રો. બ. ક. ઠાકોર ગ્રન્થમાળા

૧. વિવિધ વ્યાખ્યાનો ગુચ્છ ૧	૨.૫૦
૨. વિવિધ વ્યાખ્યાનો ગુચ્છ ૨	૨.૫૦
૩. વિવિધ વ્યાખ્યાનો ગુચ્છ ૩	૬.૫૦
૪. નિરુત્તમા	૨.૫૦
૫. વિક્રમોર્વશી - (અનુવાદ : મનનિકા સંહિત)	૨.૫૦
૬. પ્રવેશકો, ગુચ્છ પહેલો	૪.૫૦
૭. પ્રવેશકો, ગુચ્છ બીજો	૩.૦૦
૮. અંબડ વિદ્યાધર રાસ	૪.૦૦
૯. મ્હારાં સૉનેટ (બીજી આવૃત્તિ : બીજું પુનર્મુદ્રણ)	૪.૦૦
૧૦. આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ (બીજી આવૃત્તિ : છઠ્ઠું પુનર્મુદ્રણ)	૪.૦૦
૧૧. નવીન કવિતા વિષે વ્યાખ્યાનો (પ્રથમ આવૃત્તિ; પહેલું પુનર્મુદ્રણ)	૪.૦૦
૧૨. પ્રો. બ. ક. ઠાકોર ડાયરી, ભાગ ૧ - સંપાદક : ડૉ. હર્ષદ મ. ત્રિવેદી	૨.૦૦
૧૩. પ્રો. બ. ક. ઠાકોર અધ્યયનગ્રન્થ	૧૫.૫૦
૧૪. પ્રો. બ. ક. ઠાકોરની ડાયરી, ભાગ ૨ - સંપાદક : ડૉ. હર્ષદ ત્રિવેદી	૬.૭૫
૧૫. વિવેચક - પ્રો. બલવન્તરાય ઠાકોર - ડૉ. હર્ષદ ત્રિવેદી	૨૫.૦૦
૧૬. પ્રો. બલવન્તરાય ઠાકોરની કવિતા - ડૉ. હર્ષદ મ. ત્રિવેદી	૩૦.૦૦
૧૭. શેષ બલવન્તરાય - ડૉ. હર્ષદ મ. ત્રિવેદી	૮૬.૦૦

પ્રામિસ્થાન : યુનિવર્સિટી પુસ્તકવેચાણ વિભાગ, પ્રો. સી.સી. મહેતા ઓડિટોરિયમ, જનરલ એન્જીકેશન સેન્ટર સામે, ડી.એન. હોલ ક્રિકેટ ગ્રાઉન્ડ સામે, પ્રતાપગંજ, વડોદરા - ૩૯૦ ૦૦૨.

હોળીનો હલવો, રોળા અને હોળીમાતા પરદેશી

શંકરભાઈ સોમાભાઈ તડવી*

૧. હોળીનો હલવો

હોળી ઉપર ફાગ ગવાતા હતા. પણ હવે તો કોઈ સ્થળે સાંભળવા મળતા નથી. જબુગામ-જેતપુર તરફનાં ગામોમાં હોળી ઉપર નૃત્ય થાય છે. તે વખતે ગવાતાં ગીતોને ‘હોળીનો હલવો’ કહે છે.

હોળીની ‘સામી ઝાળ’ વીત્યા પછી લગ્નગાળો શરૂ થાય છે. આદિવાસીઓમાં સગોત્ર લગ્નનો નિષેધ હોય છે. એટલે પરગોત્રની યુવતીઓ તરફ યુવાનોની દૃષ્ટિ ઠરે છે. ભાઈ કે બહેનની સાસરીની યુવાન છોકરીઓ-વેવાણોમાંથી પોતાની પસંદગી કરે છે. નાચ વખતે તેમને સંબોધીને ગીતો ગાય છે.

આ ગીતો જબુગામ-જેતપુર તરફનાં ગામોમાં રાઠવા જાતિમાં ગવાય છે. આ ગીતપાઠો કોહીવાવ તા. જેતપુર પાવી ગામેથી ઈ.સ. ૧૯૭૧માં શ્રી ભગવાનભાઈ જીવાભાઈ કોળીએ સંગ્રહેલા છે.

૧. લીલા ડોળ !

વેવાણનો ભેટો ક્યાં થાય ? નિત્યનાં કાર્યો કરતાં જ થાય ને ? આદિવાસીઓનાં નિત્યકાર્યો ખેતીનાં, દોર ચારવાનાં અને ઉનાળામાં મહુડાં વીણવાનાં છે. વેવાણનું ત્યાં મિલન થાય છે, પોતે તેની સાથે વાતચીત કરે છે, વડછડ કરે છે અને પજવણી કરે છે. આવા ભાવ ગીતમાં છે.

સૂકા મહુડાની-એકાદ ડાળ સૂકી છે એવા મહુડાની ઉપર લીલા ડોળ ખાય છે ને નીચે ડોળીઓ પાડે છે. યુવાન મનમાં મનસૂબો ઘટે છે. વેવાણ આવે તો આખી રાત ડોળીઓ વિણાવું ! એના પગનાં ઝાંઝર ઝમકે છે ને હું ચમકું છું !

સૂકે^૧ મૂઅળે^૨ લીલો ડોર^૩
ઝમ્મક ઝાંઝરલું રે^૪
લીલી^૫ આવે લીલો ડોર
ઝમ્મક ઝાંઝરલું રે
વેવાણીને ડોરીઓ^૬ વેણાવું^૭ સારી રાત^૮
ઝમ્મક ઝાંઝરલું રે
મંજલીને ડોરીઓ વેણાવું સારી રાત
ઝમ્મક ઝાંઝરલું રે

‘સ્વાધ્યાય’ - પુ. ૩૮, અંક ૧-૨, વસંતપંચમી-અક્ષયતુતીયા અંક, જાન્યુઆરી-એપ્રિલ ૨૦૦૧, પૃ. ૩૭ થી ૬૯

● ૫, આદિવાસી શોપિંગ સેન્ટર, પોસ્ટ ઓફિસ સામે, છોડાઉદિપુર.

૧. સૂકાઈ જવા આવેલા, ૨. મહુડાના ઝાડે, ૩. ડોળ (મહુડાનું ફળ) ૪. ઝાંઝર, ૫. લીલો-સૂડો-પોપટની જાતનું પંખી, ૬. ડોળીઓ, ૭. વિણાવું, ૮. આખી રાત

૨. વેલા તોડનારી વેવાણ !

મારા વાડામાં વાલોળના વેલા વાડે ચડાવેલા છે. વેવાણ વાલોળો વીણવા આવી છે. છાનીમાની દરરોજ વાલોળો વીણી જાય છે. આજે જોઈ લીધી. હું પાછળ પડ્યો. વેવાણ રડતી રડતી નાઈ. આ મરદ બોલાવતો બોલાવતો પાછળ પડ્યો !

વાડનો વેલો રે
 ઊભી^૧ વાડે જાય શે.^૨
 વેવાણીને^૩ દોડું રે^૪
 ઊભી વાડે જાય શે.
 કસલીને દોડું રે
 ઊભી વાડે જાય શે.
 આગોળ^૫ વેવોણી રડતી જાય શે.
 પાશળ^૬ મરદો^૭ બોલાવતો જાય શે.
 આગોળ કાશલી રડતી જાય શે
 પાશળ મરદો બોલાવતો જાય શે.

૩. મરદનું પરાક્રમ

રોજ રોજ મારી વાલોળો વીણી જતી હતી. યોળાના લેવા તોડી નાખતી હતી. પણ આજે તો નાસવા જતાં વેલામાં ગૂંચવાઈને પડી ગઈ ! આ મરદે (શૂરાએ) પકડી લીધી !

મારા વાડામેં જાજ^૮ વાલરિયા^૯
 વેલો તૂટી જાય,
 ચારો^{૧૦} તૂટી જાય.
 વાડામેં વેલો.
 મારા વાડામેં વેવોણી આવેલી
 વેલે ગૂંચાય^{૧૧} પડી,
 મરદો^{૧૨} ઝાલી લીધી !
 વાડામેં વેલો.
 મારા વાડામેં નુરકી આવેલી
 વેલે ગૂંચાય પડી,
 મરદો ઝાલી લીધી !
 વાડામેં વેલો.

૧. ઊભી વાડે - વાડે વાડે - વાડ પાસે થઈને, ૨. છે, ૩. વેવાણને, ૪. પાછળ દોડું છે - પકડવા માટે,
 ૫. આગળ, ૬. પાછળ, ૭. મરદ - શૂરવીર ૮. ઝાઝા-ઘણા-વધારે, ૯. વાલોળિયા, ૧૦. ક્યારો,
 ૧૧. ગૂંચવાઈ - વેલાથી બંધાઈ ગઈ, ૧૨. મરદે

૪. ભાઈને ચેતવણી

બહેન પોતાના ભાઈને કહે છે : ભાઈ, તું આખરની પાછળ સંતાઈ જા. એ રોઝ જેવી એ ચકોર છે ! ભડકીને નાસી જશે !

ખાકેરી^૧ ઓથે^૨ રીજેજી^૩ ભાયા !
રોઝડી^૪ ભડકતી^૫ આવે રે લોલ
મારા ભાઈની સાળી,
રોઝડી ભડકતી આવે રે લોલ

૫. વેવાણની છેડતી

યુવાન પોતાના મનમાં વસેલી વેવાણનો કેડો લે છે. વેવાણની ચીજ-વસ્તુઓ સંતાડે છે. વેવાણ પણ હવે એ યુવાનને જાણી ગઈ છે. એ અનાડીને હવે પોતાના મનમંદિરમાં પ્રવેશેલો જાણે છે. સવારે ઊઠીને વેવાણ યુવતી પોતાના કાપડાની કોશ (કસ) ખોળે છે. કાપડે ન જોતાં - કોણે લીધો હશે પોતાના કાપડાનો ગુચ્છો ! એવા વિચારે મનમાં નક્કી કરે છે, પેલા છેલિયાએ જ તોડી લીધો હશે - વાલોળિયા-વાડા વાડામાં !

ફૂમે ઝૂમે^૭ મારી કાપડીનો^૮ કુંદો !^૯
કોણે હેરેલો^{૧૦} મારી કાપડીનો કુંદો !
શેલિયે^{૧૧} હેરેલો મારો કાપડીનો કુંદો !

૬. ગલડી

હે છેલ જુવાનડી ગલડી ! તેં લીલુડિયા રંગનો ઘાઘરો પહેર્યો છે. આજ સુધી તો નામ નહોતું જાણ્યું. હે ગલડી ! લીલી ગજિયાણીના ટોડા જેવી તું સોહામણી છે. હાય ! હાય ! ઓ ગોરી ! મારા મનનું કશું ઠેકાણું નથી ! સાવ પાગલ થઈ ગયું છે. સૂવા પડું છું તો તારાં સ્વપ્નાં સતાવે છે ! જાગતો રહું છું તો તારા ને તારા જ વિચાર આવે છે ! મન એટલું બધું ઘાયલ થઈ ગયું છે કે ચાલું છું, પણ ડગલાં બરાબર પડતાં નથી ને ઠોકરો વાગે છે ! કામકાજ કરવા જઈ છું તો તારા ફપનું ઘેન ચડી જાય છે !

લીલુડિયા ગજનો^{૧૨} તોરો^{૧૩}લી ગલળી !^{૧૪}
લીલુડિયા ગજનો તોરો રે લોલ.
સૂવું તા^{૧૫} સપનાં^{૧૬} આવેલી ગલળી !
જાગું વચાર^{૧૭} ઘનો^{૧૮} આવે રે લોલ.
ચાલું તા ઠેલળાં^{૧૯} વાગેલી ગલળી !
બેશૂ^{૨૦} નિંદર^{૨૧} ઘની^{૨૨} આવે રે લોલ.

૧. આખરની, ૨. આડે, ૩. રહેજો, ૪. ભાઈ, ૫. રોઝ-નીલગાય, ૬. ચમકીને ભાગે છે. ૭. ડુમઝૂમ થાય, લટકે છે, ૮. કાપડાનો, ૯. ફૂમતું, ૧૦. હરી લીધો-ચોરી લીધો, ૧૧. છેલિયાએ-પ્રેમીએ ૧૨. લીલી ગજિયાણીનો, ૧૩. તોરો - માથામાં લટકાવેલો ગુચ્છો, ૧૪. ગલી, ૧૫. તો ૧૬. સ્વપ્નાં, ૧૭. વિચાર ૧૮. ઘણો, ૧૯. ઠોકરો, ૨૦. બેસી રહું ત્યારે, ૨૧. નિદ્રા, ૨૨. ઘણી

૭. ધાયલ વેવાણની સારવાર

સાગ, સીસમ, સેવણ, ખાખર, મહુડાના વનમાં તાડનું કુટુંબી ખજૂરીનું વૃક્ષ ઠેરઠેર ઊગે છે. નદી, વહેણા અને ઝરણાકાંઠે એનાં લીલાંછમ વન હોય છે.

પછી તો પેલાં બંને-વેવાઈ યુવક-યુવતી સિંધણી વનમાં ભેગાં થઈ જાય છે. પ્રથમ મળી દષ્ટોદષ્ટ ! વેવાણ નીચું જોઈ ગઈ છે. પછી તો બંને સાવરણીઓ બનાવવા માટે સિંધણી-ખજૂરીનાં પાન કાપીને ભારા બાંધે છે. વેવાણને કાંટો વાગે છે. ખજૂરીના પાનનો. કે વેવાઈનો સંપર્ક વધારવાના મસે જાણી જોઈને વગાડે છે ?

વેવાણની બાર હાથની સાડી છે, જે કે તેની બેવડ ઓઢણી ઓઢી છે અને યુવાનનો પોતાનો પંદર હાથનો ફેંટો છે. યુવાન નિશ્ચય કરી લે છે. આવો લાગ ફરી ફરી નથી મળવાનો ! વેવાણનો કાંટો કાઢે છે અને ચરર દઈને પોતાનો ફેંટો ફાડી પાટો બાંધી દે છે !

સિંધણી વનમાં^૧ જવું રે જવાનણી !^૨

સિંધણી કોંટો^૩ વાજ્યો^૪ રે લોલ !

બાર આથ^૫ હાળી,^૬

પંદર આથ ફેંટો:

ફેંટો ફાડી ન^૭ પાટો બોંધુ^૮ રે લોલ !

લાવ રે જવાનણી !

કાડું^૯ તારો કોંટો :

કોંટો કાડીન^{૧૦} બોંધુ પાટો રે લોલ !

૮. વાંઝિયા તાડની તાડી

તાડી એ આદિવાસીઓનું પ્રિય પીણું છે. ઉનાળાની મોસમ, લગ્નોની સીઝન, મેળોઓની મનમોહક હારમાળા અને મનભર મહાલી શકાય એવી નવરાશ, ભૂખનું દુઃખ ભૂલવા, મનનો આનંદ વધારવા, વહાલાંના સંબંધમાં અમીરસ વધારવા અને મજા લૂંટવા તાડી પીવાનાં આમંત્રણ અપાય છે.

તાડીની અંદર પણ નર અને નારી હોય છે. જેને તાડફળ ‘ગીલળાં’ આવતાં નથી તે તાડ ‘વાંઝિયો’ કહેવાય છે. આ નર તાડની તાડી મીઠી હોય છે. સવારની તાડી નીરા જેવી મીઠી હોય છે. અપોરની અને સાંજની તાડી વાસી હોય છે, તે તાડી ખાટી લાગે છે.

તાડી પીતાં મનની માનેલી યાદ આવે જ ને ? એના વિના તાડીનો ઘૂંટડો ગળા હેઠળ કેમ કરીને ઊતરે ? હવે તો બંને વચ્ચે ઓળખાણ થઈ ગઈ છે. યુવકને ત્યાં વાંઝિયા તાડની તાડી ઊતરે છે. હું શાં એનાં વખાણ કરું ? ઘૂંટડો ભરતાં જ વાહ વાહ બોલાઈ જાય છે ! સવારમાં વહેલી આવજો ! મીઠી મધ જેવી તાડી પીવા મળશે !

૧. સિંધી - ખજૂરાં વૃક્ષોના જંગલમાં, ૨. જુવાનડી, ૩. કાંટો, ૪. વાજ્યો, ૫. હાથ, ૬. સાડી, ૭. ને, ૮. બોંધું ૯. કાડું, ૧૦. કાઢીને

હોળીનો હલવો, રોળા અને હોળીમાતા પરદેશી

૪૧

વોઝિયા તાડની^૧ તાડી ગળાય રે, ... વાહ, વાહ !
 તાડી પીવા ઓય^૨ તા^૩ વનમે આવે રે, ... વાહ, વાહ !
 ભૂંગડામે^૪ પોન^૫ ખોસી વે'લી આવે રે, ... વાહ, વાહ !
 તાભી^૬ પીવા ઓય^૭ તા હવારે^૮ આવે રે, ... વાહ, વાહ !
 ખાટી પીવા ઓય તા હોંજે^૯ આવે રે, ... વાહ, વાહ !

૯. તાડકાછલાની તાડી

નદીકાંઠાની ખીણની રસાળ જમીનમાં, ફળદ્રુપ કાછલામાં તાડ ઊગેલા છે. હે વેવાણ ! તું તાડી પીવા આવજે. તારા વિના મને તાડી પીવામાં મજા આવતી નથી !

તાડકાછલોમે^{૧૦} જોબુ^{૧૧} ડોલે રે,...ઝેણા મારુણ !^{૧૨}
 તાડકાછલોમે જોબુ ડોલે રે, લોલ,
 તાડકાછલોમે તાડ ઝોલાં^{૧૩} મારે રે,...ઝેણા મારુણ !
 તાડકાછલોમે તાડ ઝોલાં મારે રે લોલ
 તાડી પીવું શોઈતો^{૧૪} વનમે આવે રે,...ઝેણા મારુણ !
 તાડી પીવું શોઈતો વનમે આવે રે લોલ
 ગઈળી^{૧૫} પીવી શોઈતો સવારે આવે રે...ઝેણા મારુણ !
 ગઈળી પીવી શોઈતો સવારે આવે રે લોલ
 પાગડીમે^{૧૬} પોન ખોસી વે'લા આવે રે...ઝેણા મારુણ !
 પાગડીમે પોન ખોસી વે'લો આવે રે લોલ
 વોશ્યો^{૧૭} પીવું શોઈતો બપોરે આવે રે...ઝેણા મારુણ !
 વોશ્યો પીવું શોઈતો બપોરે આવે રે લોલ
 ગજવામે^{૧૮} પોન ખોસી વે'લી આવે રે...ઝેણા મારુણ !
 ગજવામે પોન ખોસી વે'લી આવે રે લોલ
 કંદોરામે^{૧૯} પોન ખોસી વે'લો આવે રે...ઝેણા મારુણ !
 કંદોરામે પોન ખોસી વે'લો આવે રે લોલ
 તારા વના^{૨૦} રજ^{૨૧}નું ચાલે રે, ઓ મારી વેવાણ !
 તારી વના રજ નું ચાલે રે લોલ !

-
૧. વોઝિયો તાડ - જેને ફળ લાગતાં નથી તેવો - નર તાડ, ૨. હોય, ૩. તો, ૪. તાડીનું વાસણ ?, ૫. પાંદડાં - પીવા માટે, ૬. તાણ, ૭. હોય, ૮. સવારમાં, ૯. સાંજે-સાંજના સમયે, ૧૦. તાડકાછલા ગામ અથવા તાડોવાળું ખેતર, ૧૧. જોબુ, ૧૨. ઝીણા મારુણ-રૂપાળા પુરુષ, ૧૩. ડોલે છે, ૧૪. હોય તો, ૧૫. ગળી, મીઠી, ૧૬. પાઘડી-ફેટામાં, ૧૭. વાસી, ૧૮. કેડે, ૧૯. વિના, ૨૦. જરા-સહેજ, ૨૧. ના, નહિ

૧૦. માલવનનો હીંચકો

આંગળી આપતાં કાંડુ ઝાલે જેવો ઘાટ થાય છે. તાડી પીવા આવેલી યુવતીને યુવક પોતાની સાથે હીંચકે હીંચવા પછી પોતાની સાથે નાસી છૂટવા વિનવે છે.

દેવસ્થાનમાં હીંચકો બાંધેલો છે. માલૂણમાં ઝાડી છે, વળી દેવોની બીકને લીધે એમાં કોઈ નહિ આવે, એમ યુવક કહે છે.

મા'લુનમે^૧ હીંચલો^૨ બાંધેલો રે,^૩

હો 'લી' જવાનણી !^૪

હો ભૂંડી^૬, મા'લુનમે

હીંચલો બાંધેલો રે લોલ.

હીંચેલે^૭ હીરની^૮ દોરી

હો 'લી' જવાનણી !

હો ભૂંડી, હીંચેલે

હીરની દોરી રે લોલ.

હીંચેલે બેસી વાતો કરે

હો 'લી' જવાનણી !

હો ભૂંડી, હીંચેલે બેસી

વાતો કરે રે લોલ.

શોની^૯લી વાતો કરે રે

હો 'લી' જવાનણી !

હો ભૂંડી, શોની તું

વાતો કરે રે લોલ ?

જતાં રે'વાની^{૧૦} વાતો કરે

હો 'લી' જવાનણી !

હો ભૂંડી, જતાં રે'વાની

વાતો કરે રે લોલ.

૧૧. રીંછડા બેડાનો સંસાર

નયને નયન મળ્યાં પછી પરિચય ધીમે ધીમે ગાઢ બનતો જાય છે. ગામમાં ને ગામમાં રહેતાં હોય અથવા નજીક નજીકના ગામનાં હોય ત્યારે દિવસનાં કામોમાં સાથે રહેવાનું બને છે, મહુડાં વીણવા કે ડોળીઓ વીણવા સાથે જવાનું થાય છે. મહુડાં સવારે, બપોરે અને મળસ્કે પણ પડતાં હોય છે. વળી ડોળીઓ વધારે વીણવા

૧. માલુણ - માલવન, ગામાત દેવદેવીઓનું સ્થાનક, ૨. હીંચકો, ૩. બાંધેલો, ૪. અલી-ઓ, ૫. જુવાનડી, ૬. નફફટ (હેતથી બોલે) ૭. હીંચકે, ૮. રેશમની, ૯. શાની, ૧૦. જતાં રહેવું - ગામ મૂકીને પારકા મુલકમાં જતાં રહેવું

હોળીનો હલવો, રોળા અને હોળીમાતા પરદેશી

૪૩

મળસ્કે જવું પડે છે. પરિચય પામેલાં આવા કામ વખતે સાથ કરે છે. સાથે મળીને મહુડાં વીણવા કે ડોળીઓ વીણવા જાય છે. નિકટતા વધતાં, જાતીય જીવન પણ માણે છે. રીંછો રહેતી હતી એવા ટેકરે મહુડી છે. ત્યાં રાતે મહુડાં પડે છે. બંને સાથે મહુડાં વીણવા જાય છે. ત્યાં સહજીવન માણે છે. પછી તો બંનેને પતિપત્ની તરીકે જોડાઈ જ જવું પડે છે. સંસાર માંડીને સંસારી બને છે. બાળકો થાય છે અને બાળકોને ઉછેરવા હાલરડાં પણ ગાય છે.

રીંશળે બેળે,^૧ રતુગળ મોવડી^૨
 રાતની ગરેલી,^૩ રતુગળ મોવડી
 વેવોની^૪ આવેલી, રતુગળ મોવડી
★ રતુગળ મોવડી
 શોરાં શૈયાં^૫ લીધાં, રતુગળ મોવડી
 ખોયો^૬ બોંધેલી^૭, રતુગળ મોવડી
 વલો^૮ ગાવેલો રે,^૯ રતુગળ મોવડી
 રાતની ગરેલી, રતુગળ મોવડી

૨. રોળા

રોળા એ જેતપુર પાવી અને છોટાઉદેપુર તાલુકાના પાલપ્રદેશનું હાલેણી નૃત્ય જ છે. સ્ત્રીઓ કે પુરુષો એકબીજાની કેડે હાથના કંદોરા બીડીને ગીતો ગાતાં જઈ નાચે છે. તેને રોળા રમવા કહે છે. આ હાલેણીનૃત્યમાં સ્ત્રીઓ અગર પુરુષો આઠ-નવની સંખ્યામાં ટુકડી બનાવીને ગોળાકારે નાચે છે. આ નૃત્યમાં સ્ત્રી-પુરુષો અલગ અલગ અગર પોતપોતાનાં નોખાં જૂથમાં જોડાઈને એક જ વર્તુળમાં નાચે છે. આ રોળા નૃત્ય લગ્ન વખતે જ થાય છે. ગવાતાં ગીતોને રોળા કહે છે.

આ નૃત્યગીતો જેતપુર પાવી ગામેથી સાંભળીને ઊતારેલાં છે.

માહિતી દાતા :

૧. ઝીણકીબહેન જંગાભાઈ
૨. કાશીબહેન હતુભાઈ
૩. સવિતાબહેન અંબાલાલ
૪. ગંગાબહેન હતુભાઈ

આ બધાં ગીતો સ્ત્રીઓ અને પુરુષોમાં ગવાય છે. આ ગીતોનો વિસ્તાર પૂર્વે દેવળિયા તા. છોટાઉદેપુર, પશ્ચિમે ઢેબરપુરા તા. સંખેડા, ઉત્તરે ખાંડિયા-અમાદર તા. જેતપુર પાવી, દક્ષિણે છત્રાલી તા. જેતપુર પાવી સુધી છે.

૧. રીંછો રહેતી હોય એવો ટેકરો, ૨. રતુગળ મહુડી, ૩. રાતે મહુડાં પડેલાં, ૪. વેવાણ, ૫. છોકરાં-છેયાં (બાળકો) થયાં, ૬. ખોય-બાળકોને સુવરાવવાની ઝોળી, ૭. બાંધેલી, ૮. હાલરડું ૯. ગાયેલું

૧. લીલા નંબુના છાંયડે

નંબુનું વૃક્ષ કાયમ લીલુછંમ રહે છે. કેમકે તેનાં પાંદડાં વારાફરતી ખરતાં રહે છે, ને નવાં પાન આવતાં જાય છે. આવા લીલા નંબુની છાંયે વેવાણ આવી નંબુ ખાવા. પવનથી વૃક્ષ પર નંબુ હવામાં ઝૂલે છે.

નંબુ ખાવા વેવાણ આવી છે. તેનો બરોબરિયો ભાઈ પણ નંબુ સાચવવા ગયો છે. વેવાણ આવે તો તેને પોતાની બનાવવાનો આવેલો લાગ ભાઈ જવા નહિ દે, વેવાણને ઝાલી લેશે - તેને પોતાની બનાવી દેશે - એવી બહેનને પોતાના ભાઈમાં શ્રદ્ધા છે.

લીલા નંબુની^૧ શાંય રે^૨
 નંબુ જોલાં મારે.^૩
 નંબુએ કોણ સે^૪ આવેલી રે
 નંબુ જોલાં મારે.
 નંબુએ વેવાણ આવેલી રે
 નંબુ જોલાં મારે.
 નંબુએ શનકી આવેલી રે
 નંબુ જોલાં મારે.
 નંબુએ કયો ભઈ^૫ જોલો રે^૬
 નંબુ જોલાં મારે.
 નંબુએ ઈશોભઈ^૭ જોલો રે
 નંબુ જોલાં મારે.

૨. કંબોઈનો હીંચકો

ટીંબરવાની છાલની દોરીનો કંબોઈના ઝાડવે હીંચકો બાંધ્યો છે. ત્યાં ભાઈ ઝૂલે છે. હીંચકો જોઈને વેવાણને હીંચકે ઝૂલવાનું મન થયું છે. હીંચકે બેસવા મળતું નથી તેથી તે રડે છે. ભાઈ વેવાણની દયા લાવી હીંચકે બેસાડે છે. પછી તો બંને વચ્ચે સાહચર્ય વધે છે. બંને પતિપત્ની બની જાય છે. જતાં હીંચે છે પણ વળતા હીંચકામાં તો વેવાણ માતા બની બાળકના હાલા ગાતી થઈ જાય છે.

ટીંબરવાની દોરી રે
 કંબોયનો^૮ હીંચકો ૧.
 કોણ સે બેસવા રળે રે
 કંબોયનો હીંચકો ૨.
 વેવાણ બેસવા રળે રે
 કંબોયનો હીંચકો ૩.

૧. નંબુડાની, ૨. છાંય-છાંયડો, ૩. ઝોલાં મારે-ઝૂલે છે, ૪. છે, ૫. ભાઈ, ૬. ગયો, ૭. ઈશ્વરભાઈ
 ૮. પાઠાંતર : કંબોયો હીંચકો

હોળીનો હલવો, રોળા અને હોળીમાતા પરદેશી

૪૫

- પુનકી બેસવા રળે રે
કંબોયનો હીંચકો ૪.
- શાની શું કરવા રળે રે
કંબોયનો હીંચકો ૫.
- કયા ભઈ બેસારે રે
કંબોયનો હીંચકો ૬.
- રમેશભઈ બેસારે રે
કંબોયનો હીંચકો ૭.
- દીંબરવાની દોરી રે
કંબોયનો હીંચકો ૮.
- કોણ એ બેસવા રળે રે
કંબોયનો હીંચકો ૯.
- વેવાણ બેસવા રળે રે
કંબોયનો હીંચકો ૧૦.
- શાની શું કરવા રળે રે
કંબોયનો હીંચકો ૧૧.
- કયો ભઈ બેસારે રે
કંબોયનો હીંચકો ૧૨.
- ઈશોભઈ બેસારે રે
કંબોયનો હીંચકો ૧૩.
- જતાં નાખો હીંચકો
વળતાં હાલાં ગાવ રે. ૧૪.

૩. ધૂધરીવાળો રૂમાલ

પહેલાં ખિસ્સામાં રૂમાલ રાખતા. આ રૂમાલની ચારે કોરે કાચનાં મોતી અથવા ધૂધરીઓ ટાંકીને સુશોભિત કરતા. અને એવા રૂમાલ મેળા અથવા લગ્નના દિવસોમાં ખમીસના ઉપલા ખિસ્સામાં ઘાલતા અથવા ગળે બાંધતા. આવો મનમોહક રૂમાલ વેવાણ જોઈ ગઈ. વેવાણ રૂમાલ માગે છે. ભાઈ રૂમાલ આપે છે. આપતાં કહે છે : લે, લે. બાયડી. લે રૂમાલ.

ઊંસા બાવળીયે, જીની ગુગરીયો.
 કીયા ભઈના ગજવામૈં, જીની ગુગરીયો.
 રમેશભઈના ગજવામૈં, જીની ગુગરીયો.
 કયા ભઈના ગજવામૈં, લાલે રૂમાલીયો.
 રમેશભઈના ગજવામૈં, લાલે રૂમાલીયો.
 કોણ સે માગે વળી, લાલે રૂમાલીયો.
 વેવાણ માગે વળી, લાલે રૂમાલીયો.
 લે'લી બાવળી લેતી જ, લાલે રૂમાલીયો.
 ઊંસા બાવળીયે, જીની ગુગરીયો.
 કોણ સે માગે વળી, જીની ગુગરીયો.
 વેવાણ માગે વળી, જીની ગુગરીયો.
 શનકી માગે વળી, જીની ગુગરીયો.
 લે લે લેતી જ, જીની ગુગરીયો.
 લે 'લી બાવળી લેતી જ, જીની ગુગરીયો.

૪. શિયળ સાટે ફૂલ !

નદી કિનારે ચંપો મ્હોર્યો છે. ફૂલની સુગંધ જીવાન વેવાણનું મન હરી લે છે. વેવાણ ચંપાનાં ફૂલ લેવા આવે છે ત્યાં જેનુભાઈ ફૂલ સાચવવા ગયા છે. ફૂલ લેવા જાય છે ત્યાં ભાઈ વેવાણને ચોટલે ઝાલીને પાડી દે છે. બંને વચ્ચે શારીરિક સંબંધ બંધાય છે. ફૂલની સોડમ લેવાની લાલચને લીધે વેવાણને પોતાના કૌમાર્યનો ભંગ કરવો પડ્યો.

નંદી^૧ તેરે^૨ સંપો^૩ મોરેલો.^૪
 સંપાનો રખવાળ^૫ કયો ભઈ^૬ જેલો.^૭
 સંપાનો રખવાળ જેનુભઈ જેલો.
 ઓ વેવાણ કોણ સે,^૮ સોરમ^૯ લેવા આવે.
 ઓ વેવાણ બીજલી, સોરમ લેવા આવે.
 નંદી તેરે સંપો મોરેલો.
 સંપાનો રખવાળ કયો ભઈ જેલો.
 સંપાનો રખવાળ ઝવોભઈ જેલો.
 ઓ વેવાણ કોણ સે, સોરમ લેવા આવે.
 ઓ વેવાણ પુનકી, સોરમ લેવા આવે.
 ફૂલાં^{૧૦} આલી^{૧૧} ન^{૧૨} ભાયે^{૧૩} સોટલે^{૧૪} ઝાલેલી.
 સોટલે ઝાલેલી ભાયે પશાળી^{૧૫} નાખેલી.

૧. નદી, ૨. કિનારે, ૩. ચંપો, ૪. મોરેલો-ફૂલથી લચી પડેલો, ૫. રખવાળ, ૬. ભાઈ, ૭. ગયેલો, ૮. છે, ૯. સોડમ-સુગંધ, ૧૦. ફૂલો-પાઠાંતર : ફૂલું, ૧૧. આપી, ૧૨. ને, ૧૩. ભાઈએ, ૧૪. ચોટલે, ૧૫. પછાડી

૫. નદી કિનારે હોટલ બંધાવું

નદી કિનારે હોટલ બંધાવું. ત્યાં વેવાણને બોલાવી દઉં. હે વેવાણ, ભોજઈ ! ધીરી ધીરી ચાલ. ચાંદોદ-કરનાળીમાં ટિકિટ ફડાવું. તને સીનેમા જોવા લઈ જઈ. તને ગાડીમાં બેસાડીને ફરવા લઈ જઈ !

નદી^૧ કિનારે રે, ઓટલ,^૨ બંદાવી^૩ દેમ.^૪
 કોણ સે^૫ વેવાણને રે, ઓરી^૬ બોલાવી દેમ.
 શનકી વેવાણને રે, ઓરી બોલાવી દેમ.
 શનકી વેવાણને રે, ઓર બોલાવે ભાયા !
 ધીરી ધમ^૭ સાલ^૮ ભોજય^૯ ઓટલ બંદાવી દેમ.
 નદી કિનારે રે, ઓટલ બંદાવી દેમ.
 સાંદોત^{૧૦} કનારીમે^{૧૧} રે, ટિકિટ^{૧૨} ફડાવી દેમ.
 કોણ સે વેવાણને રે, ઓરી બોલાવે ભાયા !
 ચંદલી^{૧૩} વેવાણને રે, ઓરી બોલાવે ભાયા !
 ધીરી ધમ સાલ ભોજય, ઓટલ બંદાવી દેમ.

૬. વેવાણને ચણી લીધી

ડભોઈનો કિલ્લો વાઘેલા વંશના રાજ-અમલ વખતે હીરાધર કડિયાએ બાંધ્યો હતો. તેની યાદ આ ગીતમાં છે. કડિયો એવો જબરો કે એણે વેવાણને ઊભી ને ઊભી ચણી લીધી ! જોવા માટે નાની શી બારી પણ ન રાખી !

ડભોઈનો કોટ^{૧૪} સણી^{૧૫} લીધો
 મારો હીરો કડિયો.
 હીરો કડિયો તો ~
 મારો વાલો કડિયો.
 જોવાની બારી ના રાખી
 મારો હીરો કડિયો.
 વેવાણને ઊભી^{૧૬} સણી લીધી
 મારો હીરો કડિયો.
 ચંદલીને ઊભી સણી લીધી
 મારો હીરો કડિયો.
 જોવાની બારી ના રાખી
 મારો હીરો કડિયો.

૧. નદી, ૨. હોટલ, ૩. બંદાવી, ૪. દઉં, ૫. છે, ૬. પાસે, ૭. ધીરી ધીરી-ધીમે ધીમે ૮. ચાલ, ૯. ભોજઈ-ભાભી, ૧૦. ચાંદોદ, ૧૧. કરનાળી, ૧૨. ટિકિટ, ૧૩. ચંદલી-ચંદા. ૧૪. પાઠાંતર - ડભોઈ કોટ, ડભોઈ, ૧૫. ચણી, ૧૬. ઊભી ને ઊભી- ઊભી રાખીને

૭. પરણવા માટે અડપલાં

નદી કિનારે કણજનાં વૃક્ષો છે. તેના મૂળ પાસે પાણી ભરવાની વેરી ખોદેલી છે. એ વેરી ભાઈ ખોદી આપે છે. પણ પેલી વેવાણ વેરી ખોદી છે તે પૂરી પૂરી દે છે. ત્યારે પૂછે છે : આમ શા માટે કરે છે ? હા, હવે સમજ પડી. એ તો ભાઈ ઉપર મોહિત થઈ ગઈ છે. ભાઈ સાથે વાત કરવાનું બહાનું મળે તે માટે તે વેરી પૂરવાનું અડપલું કરે છે.

કણજના મૂળીયોમેં વેરી રે
 થૂઈ મારું નાનું દેવરિયું.
 કોણ શેલ વેરી ખોદી આલે રે
 થૂઈ મારું નાનું દેવરિયું.
 જવેરભઈ વેરી ખોદી આલે રે
 થૂઈ મારું નાનું દેવરિયું.
 ખોદું ખોદું ને પૂરી નાખે રે
 થૂઈ મારું નાનું દેવરિયું.
 ઓ'લી વેવાણ ! એમ શુંકવા કરે રે
 થૂઈ મારું નાનું દેવરિયું.
 ઓ'લી જમની ! એમ શુંકવા કરે રે
 થૂઈ મારું નાનું દેવરિયું.
 ઓ'લી જમની ! પઈણવાના સાળા રે
 થૂઈ મારું નાનું દેવરિયું.

૮. કેરીની માયા

કાંકથી કાગડો કેરીનો ગોટલો લાવ્યો હશે. તે ઘર પાસે પડ્યો. તે લઈને વાડમાં રોપી દીધો. એવી આશાથી, ઊછરવાનો હશે તો ઊછરશે. પણ ગોટલો બળવાન હશે તે એમાંથી ફણગો નાખ્યો ને ધીમે ધીમે આંખાનું વૃક્ષ થઈ ગયું. પછી કેરી લાગી. તે ખાવા વેવાણ આવી. ભાઈએ કાચી કેરી આપી. વેવાણને કેરી ખાધા પછી, આ કેરીઓ કાયમ ખાવા મળે એ માટે ભાઈ સાથે પ્રેમસંબંધ બાંધી દીધો.

હોળીનો હલવો, રોળા અને હોળીમાતા પરદેશી

૪૯

કાગળું^૧ 'લા' ગોટું^૩ લાવેલું^૪
 મારા બાવાહેરી^૫ ભાય રે.
 તે ગોટું વાળમે^૬ ઠાંણેલું^૭
 મારા બાવા હેરી ભાય રે.
 તે ગોટે હણગો^૮ નાખેલો
 મારા બાવા હેરી ભાય રે.
 તે આંબો મોટો થે'લો^૯
 મારા બાવા હેરી ભાય રે.
 તે આંબે મો'ર આવેલો
 મારા બાવા હેરી ભાય રે.
 તે આંબે કેરીઓ લાગેલી
 મારા બાવા હેરી ભાય રે.
 તેમાંથી કેરીઓ જવેલીઓ^{૧૦}
 મારા બાવા હેરી ભાય રે.
 નાની મોટી કેરીઓ જવેલીઓ
 મારા બાવા હેરી ભાય રે.
 કોણ સે^{૧૧} 'લા કેરી ખાવા રળે^{૧૨}
 મારા બાવા હેરી ભાય રે.
 હીરકી'લા કેરી ખાવા રળે
 મારા બાવા હેરી ભાય રે.
 કયો ભઈ^{૧૩} કેરી તોડી આલે^{૧૪}
 મારા બાવા હેરી ભાય રે.
 રમેશભાઈ કેરી તોડી આલે
 મારા બાવા હેરી ભાય રે.
 કાસી^{૧૫} કેરીની માયા^{૧૬} લાગી
 મારા બાવા હેરી ભાય રે.

૯. શોખીન ડુમરો

ડુમરો નામે જુવાન ખભે કુહાડી અને બીજા હાથમાં છાણું ઝાલીને વનમાં લાકડાં કાપવા નીકળ્યો છે. આ ડુમરો અપરિણીત છે. તેથી તે આને બાયડી કું પેલીને બાયડી કું એવા મનસૂબા કરતો ફરે છે. તેણે એક ઝટકો મારીને લીલો વાંસ વાઢ્યો. તેની ચીપો પડાવી, કંડિયો ગૂંથાવ્યો. તેમાં વેવાણને બોલાવી, પોતાની બાયડી થવા.

૧. કાગડો, ૨. અલ્યા, ૩. ગોટો, ૪. લાવેલો, ૫. બાવાશ્રી-પાઠાંતર : બાવાહેરી રાંમ, ૬. વાડમાં, ૭. રોપેલો, ૮. ફણગો, ૯. થયેલો-થયો, ૧૦. બેઠેલી-બેઠી, ૧૧. છે, ૧૨. રડે, ૧૩. ભાઈ, ૧૪. આપે, ૧૫. કાચી, ૧૬. મોહ-પ્રેમ

ખભે કુવાળો^૧ મેલો 'લા ડુમરા
 સાથમે^૨ ઝાઈલું^૩ શૌણું^૪
 આ બાઈળી^૫ પેલી બાઈળી કરે 'લા ડુમરા
 આ બાઈળી પેલી બાઈળી કરે રે.
 આવળ મેલી બાવળ મેઈલા^૬ 'લા ડુમરા
 વાળ્યો લીલુળિયો વાંસરો રે.
 વાઈળો^૭ લીલુળિયો^૮ વાંસે'લા ડુમરા
 વાઈળો લીલુડિયો વાંસે રે.
 એકે જ^૯ ઝટકે વાઈળો 'લા ડુમરા
 એકે જ ઝટકે વાઈળો રે.
 ઝીણી ઝીણી સીપો^{૧૦} ઊતારે 'લા ડુમરા
 ઝીણી ઝીણી સીપો ઊતારે રે.
 તેના રૂળા^{૧૧} કેંડિયા^{૧૨} ગૂંથાવે 'લા ડુમરા
 તેના રૂળા કેંડિયા ગૂંથાવે રે.
 કેંડિયોમે કોણ સે^{૧૩} આવેલી 'લા ડુમરા
 કેંડિયોમે કોણ સે આવેલી રે.
 કેંડિયોમે ગંગલી આવેલી 'લા ડુમરા
 કેંડિયોમે ગંગલી આવેલી રે.
 કેંડિયોમે કયો ભઈ^{૧૪} જેલો 'લા ડુમરા
 કેંડિયોમે કયો ભઈ જેલો રે.
 કેંડિયોમે ઈશોભઈ^{૧૫} જેલો 'લા ડુમરા
 કેંડિયોમે ઈશોભઈ જેલો રે.
 ખભે કુવાળો મેલો 'લા ડુમરા
 સાથમે ઝાઈલું શૌણું રે.

૧. પાઠાંતર : ખભે મેલો રંગત કુવાળો - કુહાડો - મોટી કુહાડી, ૨. હાથમાં, ૩. ઝાલ્યું - પકડ્યું, ૪. છાણું,
 ૫. બાઈડી-બૈરી, ૬. મૂક્યા, ૭. વાદ્યો-કાપ્યો, ૮. લીલુડિયો-લીલો, ૯. જ, ૧૦. ચીપો, ૧૧. રૂડો-સારો,
 ૧૨. કરંડિયો, ૧૩. છે, ૧૪. ભાઈ, ૧૫. ઈશ્વરભાઈ

૧૦. ધૂધર ભલા સોહે !

કવાંટ આદિવાસી પ્રદેશનું બજાર છે. ખાસ કરીને આ પ્રદેશમાં લાકડાં કાપવાનો ધંધો મુખ્ય હતો. તેથી કવાંટમાં લોઢાનાં ઓજારો કુહાડી, પાળિયુ, છરી વગેરે બનાવીને વેચવાનો ધંધો ચાલે છે વળી બજારનો વેપાર ચાલે છે. તે વખતે નાચવાનાં સાધનો ધૂધરા પણ ત્યાંથી ખરીદાય છે. કવાંટનું હાટ મોટું હોય છે. તેમાં મધ્યપ્રદેશ, ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્રના લોકો આવે છે. તેથી આ હાટ ચૈત્રીપૂનમના મેળા જેવું મોટું હોય છે. આ હાટ જોવા જેવો હોય છે. તે જોવા જવા ને ત્યાંના ધૂધરા ખરીદવા વેવાણને આમંત્રણ અપાય છે. કવાંટના ધૂધરા કેડે બાંધીને વેવાણ નાચે છે. પાણી પીવા જતાં ધૂધરા ભૂલી ગઈ. ને નાચવાનો ચાળો પણ ભૂલી ગઈ !

આ તિલકવાડા તાલુકાની તડવી બહેનોમાં પ્રચલિત ગીત છે.

કવાંટી^૧ સેટરી^૨ ભરાયલી રે^૩ ... ભાય ભાય^૪
 સાલો^૫ ભાયો સાટ^૬ જોવા જીયે રે^૭ ... ભાય ભાય
 સાલે'લી^૮ વેવાણ સાટ જોવા જીયે રે ... ભાય ભાય
 સાલે'લી ગંગલી સાટ જોવા જીયે રે ... ભાય ભાય
 કવાંટી સેટરી ભરાયલી રે ... ભાય ભાય
 રૂપીયાના બાર હેરી ધૂધરા રે ... ભાય ભાય
 ધૂધરા મૂલવી^૯ જોવે રે^{૧૦} ... ભાય ભાય
 રૂપીયાના બાર હેરી ધૂધરા રે ... ભાય ભાય
 ખૂંટીએ ધૂધરા મેલેલા રે^{૧૧} ... ભાય ભાય
 બંદાવો^{૧૨} ગંગલીની કેળે^{૧૩}
 ધૂધર^{૧૪} ભલો શોબે રે^{૧૫} ... ભાય ભાય
 પૈસાનું ઈર^{૧૬} બંદાવો રે ... ભાય ભાય
 તે ઈરની તેની દોરી બંદાવો રે ... ભાય ભાય
 તે દોરીએ ધૂધરો પોવરાવો રે^{૧૭} ... ભાય ભાય
 બંદાવો વેવાણની કેળે
 ધૂધર ભલો શોબે રે ... ભાય ભાય
 બંદાવો હીરકીની કેળે
 ધૂધર ભલો શોબે રે ... ભાય ભાય
 નાચે તેમ રમઝમ બોલે રે
 ધૂધર ભલો શોબે રે ... ભાય ભાય

૧. કવાંટની-કવાંટ ગામમાં, ૨. ચેતરી - ચૈત્ર મહિનાની પૂર્ણિમા, ચૈત્રી પૂનમના મેળા જેવો મોટો હાટ, ૩. ભરાયેલી, ભરાઈ, ૪. ભાઈ ભાઈ ! ૫. ચાલો, ૬. હાટ, બજાર, ૭. જઈએ, ૮. ચાલ અલી !, ૯. કિંમત પૂછી જુએ, ૧૦. જુએ, ૧૧. મૂકેલા, ૧૨. બંધાવો, ૧૩. કેડે, ૧૪. ધૂધરા, ૧૫. શોબે, ૧૬. હીર-રેશમ, ૧૭. પરોવરાઓ

૧૧. તાડી પીવા આવે

તાડી એ આદિવાસી પીણું છે. નદીકાંઠાની જમીનમાં તાડ ઊગેલા છે. ત્યાં તાડી પીવા આવવા વેવાણને આમંત્રણ અપાય છે. આ ગીત તિલકવાડા તાલુકાની તડવી બહેનોમાં પ્રચલિત છે.

તાળકાશલામે^૧ તાળ^૨ જોલાં^૩ ખાય રે
ઘેલા મારુજી^૪.

ઓ વેવાણ કોણ સે^૫ તાળી^૬ પીવા આવે રે
ઘેલા મારુજી.

ઓ વેવાણ કમળી તાળી પીવા આવે રે
ઘેલા મારુજી.

ગળી તાળી પીવું^૭ શોય^૮ તો
સવારે વેલી આવે રે
ઘેલા મારુજી.

ખાટી તાળી પીવું શોય તો
બપોર પરી^૯ આવે રે
ઘેલા મારુજી.

પીચર^{૧૦} જોવા આવે રે
ઘેલા મારુજી.
ઓ વેવાણ કોણ સે પીચર જોવા આવે રે
ઘેલા મારુજી.

ઓ વેવાણ પાનકી પીચર જોવા આવે રે
ઘેલા મારુજી.

૧૨. જંબુનો તોરો-કલગી

પાણીમાં જંબુનું વૃક્ષ ઊગ્યું છે. એ નદીકાંઠે ઊગે છે તેથી જળજંબુ કહેવાય છે. આ જંબુને ફૂલ અને ફળ જૂમખાબંધ થયાં છે. આ ફૂલનો માથે તોરો મૂકાવી દઉં ! કેવો શોભે છે !

૧. તાડકાછલામાં, ૨. તાડ, ૩. જોલાં-ડોલે, ૪. જોલામારુજી : પાઠાંતર, ૫. છે, ૬. તાડી, ૭. પીવી, ૮. હોય તો, ૯. પછી, ૧૦. પિકચર

હોળીનો હલવો, રોળા અને હોળીમાતા પરદેશી

૫૩

જળમેં ઊઈગો^૨ જળજોંબુ રે,
 જોંબુ તારો ટોળો^૩ મેલાવી^૪ દેમ^૫
 વેવોઈણ^૬ મારી શું સગી લાગે રે^૭
 જોંબુ તારો ટોળો મેલાવી દેમ.
 વેવોઈણ મારા સગા ભઈની બાયળી રે.^૮
 જોંબુ તારો ટોળો મેલાવી દેમ.
 ગની મારા સગા ભઈની બાયળી રે
 જોંબુ તારો ટોળો મેલાવી દેમ.
 કટેલી મારા સગા ભઈની બાયળી રે
 જોંબુ તારો ટોળો મેલાવી દેમ.

* * *

જેતપુર પાવી તરફના રાઠવામાં ગવાતો પાઠ :

જળમેં ઊઈગો જળજોંબુરે
 જોંબુ તારો તોળો મેલાવી દેમ !
 વેવોઈળી મારી શું સગી લાગે રે
 જોંબુ તારો તોળો મેલાવી દેમ !
 રમતી મારી શું સગી લાગે રે
 જોંબુ તારો તોળો મેલાવી દેમ !

૧૩. રીંગણીની વાડી

રીંગણીની વાડી કરી છે તેમાં બહારથી આણેલી રીંગણીની જાત રોપી છે. આ વાડી તેં જોઈ છે ? વાડીમાં વેવાણ રીંગણાં લેવાના મસે આવી હતી. તેં જોઈ હતી ? મેં નથી જોઈ પણ વેવાણ આવી હતી.

રીંગણીની વાડી રે દેશાવર રીંગણી
 મેં નથી જોયું રે^{૧૦} દેશાવર રીંગણી.
 વેવોણ^{૧૧} 'લા, રીંગણું લેવા આવી રે ... દેશાવર રીંગણી.
 નાયકી 'લા રીંગણું લેવા આવી રે ... દેશાવર રીંગણી.
 મરચીની વાડી રે દેશાવર રીંગણી.
 મેં નથી જોયી રે દેશાવર રીંગણી.
 વેવોણ 'લા, મરચું લેવા આવી રે ... દેશાવર મરચી.
 બજ 'લા, મરચું લેવા આવી રે ... દેશાવર મરચી.

૧. પાણીમાં, ૨. ઊંચો, ૩. તોરો-કલગી, ૪. મૂકાવી, ૫. દહીં, ૬. વેવાણ, ૭. થાય, ૮. ભાઈની, ૯. બેરી, ૧૦. મેં નથી દીઠી, ૧૧. વેવાણ.

૧૪. તુવેરના ખેતરમાં

તુવેરના છોડનો સ્વાદ તૂરો લાગે છે. હોળી લગભગ તુવેરનો પાક લેવાઈ જતાં તુવેરનાં કરાંઠાં ખોદી કાઢવામાં આવે છે. પુરુષ કરાંઠાં ખોદે અને સ્ત્રી તુવેરની વેણો વીણે છે. ઉનાળાનો સમય હોય છે. માથે તડકો તપતો હોય. ઊગળાં વળીને ચાલતાં ચાલતાં તુવેરની વેણો વીણાવી પડે છે. તે વખતે તાપ લાગે છે. પરસેવો થાય છે. નાકેથી મોતીબિંદુ જેવાં પરસેવાનાં ટીપાં પડે છે. ટીપાંનો રેલો મોં ભણી આવતાં ખારા ખારા પરસેવાને થૂંકી નાખે છે. પરસેવો લૂછી લૂંછીને હાથની બાંયો પણ ખારી બની જાય છે. શરીર ઉપર પરસેવાની ખારાશ તડકાથી સુકાવાથી શરીર ખારા સફેદ ઓગળાળા દેખાય છે. આવા સમયમાં જો જુવાન વેવાણ હાથમાં સપડાઈ જાય તો ઘરની પત્ની પેઠે કરાંઠાં વીણવાનું આકરું કામ કરાવું.

તુરી તુવેર તારાં કરોંઠાં^૧ વેણાવું રે^૨

તુરી બંદ^૩ વેલો.

ઓ'લી વેવોઈણ^૪ તને કરોંઠાં વેણાવું રે

તુરી બંદ વેલો.

કરોંઠાં વેણાવું તને ભારો બંધાવું રે

તુરી બંદ વેલો.

ભારો બંધાવું તને ભારો ચળાવું રે^૫

તુરી બંદ વેલો.

* * *

જેતપુર પાવી તરફના રાઠવામાં ગવાતો પાઠ :

તુરી તુવેર, તારાં કરાંઠાં વેણાવું રે,^૬

તુરી બંદ વેલો !

તુરીયાંનો^૭ વેલો ભોજય ! કરાંઠાં વેણાવું રે

તુરી બંદ વેલો !

૧૫. ધમાસનો બંધ તોડ્યો !

ધમાસ નામના વેલા સીમમાં થાય છે. તે ઘણાં મજબૂત હોય છે. વેવાઈની છોકરી સ્વચ્છંદી હશે. તેથી તે નાસી ના જાય તે માટે તેને ધમાસના મજબૂત બંધથી બાંધી મૂકી હતી. પરંતુ જુવાનીના જોરમાં આવેલી, વેવાઈની છોકરી એમ સખણી રહે ? ધમાસનો મજબૂત બંધ તોડી નાખીને નાસી છૂટી ! ઓ વેવાઈ ! તું તારી

૧. કરાંઠાં-સાંઠીઓ તુવેરની, ૨. વિણાવું - વીણવાનું કામ કરાવું, ૩. તુવેરના વેલાનો બંધ - દોરડું, ૪. વેવાણ, ૫. ચડાવું, માથે મૂકાવું, ૬. વિણાવું, ૭. તુરિયાં-શાક, ૮. તુરિયાના વેલાનો બંધ

હોળીનો હલવો, રોળા અને હોળીમાતા પરદેશી

૫૫

છોકરીને આવડી શી બાંગડ બનાવી દીધી ! તમારા કહ્યામાં નથી. તમે બંધથી બાંધી મૂકી હતી છતાં તોડીને નાસી ગઈ !

ઓ વેવાઈ ! તારી સ્વચ્છંદી છોકરી જોઈ ! કોઈ હસારી ગાય વાસલમાં ચરતી ચરતી ધમપછાડા કરે તેમ તારી છોકરીએ ધમપછાડા કર્યા. મનગમતા યુવાનો સાથે સહજીવન સાધ્યું. વાસલનાં મોટાં મોટાં ઢેફાં પણ બાંગી નાખ્યાં તારી દીકરીએ !

ધમાસી બંદીયે^૧ બોંધેલી રે^૨
 વેવાઈ તારી શોરી^૩
 ધમાસી બંદીયે બોંધેલી રે લોલ.
 ધમાસી બંદ તોડી નાઈખો રે^૪
 વેવાઈ તારી શોરી
 ધમાસી બંદ તોડી નાઈખો રે લોલ.
 એવેશી^૫ બંગલી^૬ મેલેલી રે^૭
 વેવાઈ તારી શોરી
 એવેશી બંગલી મેલેલી રે લોલ.
 વાંસેલમેં^૮ ચરતી મેલેલી રે^૯
 વેવાઈ તારી શોરી
 વાંસેલમેં રમતી મેલેલી રે લોલ.
 વાસેલી ઢળીયાં^{૧૦} ભોંગી^{૧૧} નાઈખાં રે^{૧૨}
 વેવાઈ તારી શોરી
 વાસેલી ઢળીયાં ભોંગી નાઈખાં રે લોલ.
 એવેશી બંગલી મેલેલી રે
 વેવાઈ તારી શોરી
 એવેશી બંગલી મેલેલી રે લોલ.

૧૬. સરસ મેદાન અને ખાડા ટેકરા

મહુડાની ડોડી સારા મેદાનમાં રોપી હોય અને તેનું વૃક્ષ સીધું ઊગી નીકળે, તેની પેઠે અમાદરા ગામ સરસ મેદાનમાં વસેલું છે. જ્યારે વેવાઈનું ગામ વણીયાદ્રી ખાડા ખાબોચિયામાં વસેલું છે.

૧. ધમાસના વેલાનો બંધ - દોરડું, ૨. બાંધેલી, ૩. છોકરી-દીકરી, ૪. નાખ્યો, ૫. એવી, ૬. બાંગડ-રખડતી, ૭. મૂકેલી, ૮. વાસલ-એક વરસ પડતર રાખેલી જમીન, ૯. મૂકેલી, ૧૦. ઢેફાં, ૧૧. ભાંગી, ૧૨. નાખ્યાં

ડોળી^૧ ઠોઈણી રે^૨ અસ્સલ મેદાનમેં^૩ (૨)
 અમાદરું^૪ આઈવું રે^૫ અસ્સલ મેદાનમેં (૨)
 ડોળી ઠોઈણી રે અસ્સલ મેદાનમેં (૨)
 વણીયાદરી^૬ આઈવું રે ખાળે ખોબરે^૭ (૨)
 ડોળી ઠોઈણી રે અસ્સલ મેદાનમેં (૨)

૧૭. સોનાનો ગુમચો

ઊંચા બાવળ ઉપર સોનાનો ગુમચો લટકાવેલો છે. ત્યાં વેવાણ આવી. ઓ વેવાણ ! આ સોનાનો ગુમચો લેતી જા.

ઊંચા બાવળીયે સોનાનો ગુમચો^૮

લે 'લી^૯ વેવાણ ! લેતી જા

સોનાનો ગુમચો.

ઊંચા બાવળીયે સોનાનો ગુમચો

લે 'લી વેવાણ ! લેતી જા

સોનાનો ગુમચો.

લે'લી કોકલી^{૧૦} ! લેતી જા

સોનાનો ગુમચો.

ઊંચા બાવળીયે સોનાનો ગુમચો.

૧૮. જોરાવર - કમજોર

પિત્તળના લોટાથી ટેકરો ના ચઢાય. અમાદરા ગામની બહેનો દોટ મૂકીને ટેકરો ચડી જાય છે. પણ પેલા વણીયાદ્રી ગામની છોકરીઓ ઢીલીઢસ છે. તેમનાથી ચઢાતું નથી. અમાદરા ગામના ભાઈ દોટ મૂકીને ચઢે છે. પણ વણીયાદ્રીના છોકરા ઢીલાઢસ છે તેમનાથી ચઢાતું નથી. અમાદરાના દાદા-પ્રૌઢ પુરુષો દોટ મૂકીને ચઢે છે પરંતુ વણીયાદ્રીના પ્રૌઢો ડોસા છે તેમનાથી ચઢાતું નથી !

૧. ડોડી-મહુડાનું ફળ, ૨. રોપી, ૩. સરસ મેદાનમાં-સરખી જમીનમાં, ૪. અમાદરા (ગામ), ૫. આવું, આવેલું છે, વસેલું છે, ૬. વણીયાદ્રી (ગામ), ૭. ખાડા ટેકરા-ખાડા કોતર, ૮. ગુચ્છો, ૯. અલી, ૧૦. કોકિલા

હોળીનો હલવો, રોળા અને હોળીમાતા પરદેશી

૫૭

પિતેળી^૧ લોટો ટેકરો ની^૨ ચળે^૩ રે (૨)
 અમાદરાની બેનો દોઈટ^૪ મેલી^૫ ચળે રે (૨)
 વણીયાદરીની શોરીઓ^૬ દીલીયો ઢેસ^૭ રે (૨)
 પિતેળી લોટો ટેકરો ની ચળે રે (૨)
 અમાદરાના વીરા^૮ દોઈટ મેલી ચળે રે (૨)
 વણીયાદરીના શોરા દીલાઢેસ રે (૨)
 પિતેળી લોટો ટેકરો ની ચળે રે (૨)
 અમાદરાના દાદા દોઈટ મેલી ચળે રે (૨)
 વણીયાદરીના ડોહા^૯ દીલા ઢેસ રે (૨)

૧૯. દાડ પીને છાકી !

દાડ ગાળવાની બંધી છે તેથી દાડ પીનારા છાનામાના દાડ ગાળે છે. એટલે દાડ ગાળવાનો સામાન કોતરોની ભેખડોની ગુફા-બખોલમાં સંતાડી રાખે છે. દાડ ગાળવા માટે મહુડાં એક વાસણમાં ભરીને ભેખડમાં અથાવા મૂકી રાખ્યાં હતાં. તેનો દાડ ગાળ્યો. પછી વેવાણને પીવા બોલાવી. વેવાણને પહેલી વાળી આપી. બીજી વાળી લેતાં વેવાણને લહેરો આવવા માંડી. ત્રીજી વાળીએ તો વેવાણ છાકી પડી.

ડુંડીયાં^{૧૦} દાબેલાં^{૧૧} ભેખોળમે^{૧૨} (૨)
 ડુંડીયોનો દાડ 'લી વેવોઈણ'^{૧૩} (૨)
 એક વાળી^{૧૪} લીજો^{૧૫} 'લી વેવોઈણ (૨)
 એક વાળી લીજો 'લી મંજલી (૨)
 બીજી વાળીમે લેરાં 'લી^{૧૬} વેવોઈણ (૨)
 ત્રીજી વાળીયે લેરાં 'લી વેવોઈણ (૨)
 ડુંડીયાં દાબેલાં ભેખોળમે (૨)

૨૦. રતુગળ મહુડી

ડુંગરમાં ઠેઠ ટોચે મહુડી આવેલી છે. તેનું નામ છે રતુગળ મોવડી. કેમકે તેનાં મહુડાં રાત્રે ગળે છે. એટલે કે મળસ્કુ થવા આવે તે વખતે મહુડાં પડે છે. તે વખતે રાતનું અંધારું હોય છે તેથી તે રતુગળ મહુડી કહેવાય છે. આ મહુડીનાં મહુડાં વીણી, દાડ ગાળે છે અને બંને પીએ છે. એટલે કે વેવાણ સાથે સખ્ય જામે છે.

૧. પિત્તળનો ૨. ના, નહિ, ૩. ચડે, ૪. દોટ, ૫. મૂકી, ૬. છોરીઓ-છોકરીઓ, ૭. દીલીઢસ, ૮. ભાઈ, ૯. ડોસા, ૧૦. દાડ ગાળવા મહુડાં આથવાનું સાધન, ૧૧. સંતાડેલાં, ૧૨. ભેખડમાં, ૧૩. વેવાણ, ૧૪. એક માપ-કપ જેવું, ૧૫. લેજો, ૧૬. લહેર આવી બેભાન થવા લાગી - બેભાન થઈ ગઈ-દળી પડી

ડુંગરની મોઈર^૧ રતુગળ મોવળી
 આથા^૨ આવેલા રતુગળ મોવળી^૩
 મોવળાં^૪ પળેલાં^૫ રતુગળ મોવળી
 ટોપલો ભરેલો રતુગળ મોવળી
 ટોપલો ચળાઈવો^૬ રતુગળ મોવળી
 મોવળાં નાખેલાં^૭ રતુગળ મોવળી
 દાડલો ગાળેલો રતુગળ મોવળી
 દેગળી^૮ ભરેલી રતુગળ મોવળી

૨૧. કોયલ બોલી !

બે પ્રેમીઓ આંબાવાડિયામાં બેઠાં બેઠાં વાતો કરે છે. યુવતી પ્રેમીને કહે છે : હે છોગાળા ! કોયલ બોલવા લાગી. પ્રેમી કહે છે : બોલે તો બોલવા દે. કશી પરવા નથી. કુંવારી પ્રેમીકા બકરાં હાંકી લાવે છે. પણ પેલી પરણેતર પાછાં હાંકી મૂકે છે.

ઑંબોવાળીયોમેં કોયલ બોઈલી^{૧૦} શોગાળીલાલ !^{૧૧}
 ઑંબોવાળીયોમેં કોયલ બોઈલી રે લોલ.
 બોલે તો બોલવા દીન્ને^{૧૨} શોગાળીલાલ !
 બોલે તો બોલવા દીન્ને રે લોલ.
 ઑંબોવાળીયોમેં કોયલ બોઈલી શોગાળીલાલ !
 ઑંબોવાળીયોમેં કોયલ બોઈલી રે લોલ.
 કુંમારી^{૧૩} બોકળાં^{૧૪} લાવે શોગાળીલાલ !
 પેણેલી^{૧૫} પાશાં^{૧૬} વાળે રે લોલ.

૨૨. રાયણ ખાધાં ને પ્રેમ થયો !

સુરતી રાયણનું વૃક્ષ વેવાઈના ખેતરમાં હતું. વેવાણ રાયણાં ખાવા આવી. કાચાં રાયણ ખાધાં ને તેને તૂરાં લાગ્યાં. કાચાં તૂરાં રાયણ થૂંકી નાખ્યાં. પણ પાકાં રાયણ ખાધાં ને મીઠાં લાગ્યાં. મીઠાં રાયણ ખાધાં ને જીવાન વેવાઈની માયા લાગી. વેવાઈ સાથે બંધાયેલી માયા કેમ કરી છૂટે ? વેવાઈ સાથેનો પ્રેમ કંઈ છૂટે ! એ પ્રેમ ટકી રહે અને વેવાઈ સાથે લગ્ન થાય તે માટે તો આ જીવાન વેવાણે દેવની માનતા રાખી હતી. અને માનતા ફળે તો દેવને બકરો ચઢાવવાની બાધા લીધી હતી.

૧. ટોચે, ૨. મહુડાં બેસે છે તે ડાંડા, ૩. રાતે મહુડાં પડે તેવી મહુડી, ૪. મહુડાં, ૫. પડેલાં-ગરેલાં, ૬. ચઢાવ્યો, ૭. દાડ ગાળવા મહુડાં આથવા મૂક્યાં, ૮. નાનો ઘડો ૯. આંબાવાડિયામાં, ૧૦. બોલી, ૧૧. છોગાળીલાલ-છોગાં મૂકીને ફરતા રૂપાળા છેલ, ૧૨. દેન્ને, ૧૩. કુંવારી, ૧૪. બકરો, ૧૫. પરણેલી-પરણેતર, ૧૬. પાછાં-પાછો

હોળીનો હલવો, રોળા અને હોળીમાતા પરદેશી

૫૯

સુરતી રોયણીનું^૧ રોયણું^૨ ભોજનય^૩ વેવોણી^૪ !
 સુરતી રોયણીનું રોયણું રે લોલ.
 કાયું ખાધું ને તુરું લાઈગું^૫ ભોજનય વેવોણી !
 કાયું ખાધું ને તુરું લાઈગું રે લોલ.
 પાકું ખાધું ને માયા લાઈગી^૬ ભોજનય વેવોણી !
 પાકું ખાધું ને માયા લાઈગી રે લોલ.
 એ માયા કેમ કરી સૂટે^૭ ભોજનય વેવોણી !
 એ માયા કેમ કરી સૂટે રે લોલ.
 માયાનો બોકળો મોનેલો^૮ ભોજનય વેવોણી !
 માયાનો બોકળો મોનેલો રે લોલ.
 સુરતી રોયણીનું રોયણું ભોજનય વેવોણી !
 સુરતી રોયણીનું રોયણું રે લોલ.

૨૩. કેરી ચોરવા આવી

ગોબરો ધૂમટ જેવો આંબો હતો. ત્યાં ભાઈ રખેવાળ હતો. વેવાણ કેરીઓ પાડવા આવી. દૂરથી ઝૂડિયાં મારતી આવી. એણે તો સાત કેરીનો લૂમ તોડી પાડ્યો. હે મારા શ્રીરામ બાવા રે !

ગોબરેશી^૯ ઑંબો^{૧૦} મો'રેલો^{૧૧}
 મારા બાવા હેરી રોંમ રે.^{૧૨}
 એ ઑંબે કેણ શે^{૧૩} રખવાળી^{૧૪}
 મારા બાવા હેરી રોંમ રે.
 એ ઑંબે મજોભઈ રખવાળી
 મારા બાવા હેરી રોંમ રે.
 વેવોણી^{૧૫} 'લા કેરી લેવા આઈવી^{૧૬}
 મારા બાવા હેરી રોંમ રે.
 શેટેથી^{૧૭} બૂંધાં^{૧૮} નાખતી આઈવી
 મારા બાવા હેરી રોંમ રે.
 સાતે કેરીનો લૂમ^{૧૯} તોઈળો^{૨૦}
 મારા બાવા હેરી રોંમ રે.

૧. રાયણનું, ૨. રાયણ-ફળ, ૩. ભોજન-ભાભી, ૪. વેવાણ, ૫. લાયું, ૬. માયા લાગી-પ્રેમ થયો, ૭. છૂટે, ૮. પ્રેમનો બકરો માન્યો હતો, ૯. ગોબરો-ઘટાદાર, ૧૦. આંબો, ૧૧. મ્હોર્યો-ફાલ્યો, ૧૨. શ્રીરામ બાવા, ૧૩. કોણ છે ? ૧૪. રખેવાળ, ૧૫. વેવાણ, ૧૬. આવી, ૧૭. છોટેથી, દૂરથી, ૧૮. લાકડાં, ૧૯. લૂમ, ઝૂમખો, ૨૦. તોડ્યો

૨૪. રાત્રી ચાંચનું પંખી

લીલીપીળી પાંખોનું લાલ ચાંચવાળું પંખી છે. એ પેલા વડ ઉપર બેઠું. તે વડના ટેટા ખાય છે અને દાંત કાઢે છે. હસે છે. વડેથી ઊડીને એ તો પેલી જુવાન વેવાણીની કેડ ઉપર જઈ બેઠું ! વેવાણીની કેડ પંખાળે છે ને હસે છે આનંદથી મલકાય છે !

અલા^૧ લીલીપીળી પાંખોનું^૨ પોપટું^૩
 હેરીલાલ ! રાત્રી ચાંચનું હળીયાલું.^૪
 અલા જઈ બેઠું વળલાની^૫ ડાઈળે
 હેરીલાલ ! રાત્રી ચાંચનું હળીયાલું.
 અલા ટેટા વાગોલે^૬ દાંત કા'ળે^૭
 હેરીલાલ ! રાત્રી ચાંચનું હળીયાલું.
 અલા લીલીપીળી પાંખોનું^૮ પોપટું
 હેરીલાલ ! રાત્રી ચાંચનું હળીયાલું.
 અલા જઈ બેઠું વેવોણીની^૯ કેળે^{૧૦}
 હેરીલાલ ! રાત્રી ચાંચનું હળીયાલું.
 અલા જઈ બેઠું કટેલીની કેળે
 હેરીલાલ ! રાત્રી ચાંચનું હળીયાલું.
 અલા કેળો પૂંપાળે^{૧૧} દાંત કાળે
 હેરીલાલ ! રાત્રી ચાંચનું હળીયાલું.

૨૫. કેદમાંથી છોડાવી લાવું

આદિવાસી પ્રદેશમાં જંગલ-વન છે. વનમાંથી તેઓ વનપેદાશ, પાંદડાં વગેરે વીણી લાવે છે. કંઈક ગુનાસર વહુના સાસરિયા કેદમાં પડે છે. વહુ પોતાનાં ઘરેણાં ગીરો મૂકીને તેમને છોડાવી લાવે છે.

પોપીદરું^{૧૨} વનળોમો^{૧૩} જેલું રે^{૧૪}
 પોપીદરું બંધીખોને^{૧૫} પઈળું રે^{૧૬} લોલ.
 હાથોનાં કડુલાં^{૧૭} મેલું^{૧૮} ઘરેણે^{૧૯}
 પોપીદરું શોડવી^{૨૦} લાવું રે લોલ.
 હાથોનાં કડુલાં મેલું ઘરેણે
 સસરોને શોડવી લાવું રે લોલ.
 પગોનાં સોકળાં^{૨૧} મેલું ઘરેણે
 જેઠુને^{૨૨} શોડવી લાવું રે લોલ.
 કોટોના^{૨૩} દોરલા મેલું ઘરેણે
 દિયરને^{૨૪} શોડવી લાવું રે લોલ.

૧. અલ્યા, ૨. પાંખનું-પાંખવાળું, ૩. પોપટ, પોપટ જેવું, ૪. હળિયેલ જેવું-હળિયેલ પક્ષી, ૫. વડલાની, ૬. ચાવે, ૭. દાંત કાઢે-હસે, ૮. વેવાણીની, ૯. કેડે, ૧૦. પંખાળે ૧૧. પોપીદરું-બડબડિયાં-પક્ષી, ૧૨. વનડો-વનમાં, ૧૩. ગયેલું, ૧૪. બંધીખાને-કેદમાં, ૧૫. પડયું, ૧૬. કડલાં-કડાં, ૧૭. મૂકું, ૧૮. ઘરેણે-ગીરો, ૧૯. છોડાવી, ૨૦. સાંકળાં, ૨૧. જેઠને, ૨૨. ડોકના, ૨૩. દિયરને

૨૬. જીવ વટલાયો

મકાનો ખનતાં હોય ત્યાં મજૂરી કરતાં એકબીજાના પરિચયમાં આવવાનું થાય છે. દરરોજ સાથે કામ કરવાનું થતાં એકબીજા પ્રત્યે લાગણી બંધાય છે. એમાંથી પ્રેમાંકુર પ્રગટે છે. ઝીણી નામની યુવતી કડિયા પ્રત્યે આકર્ષાય છે. છેવટે કડિયા સાથે નાસી છૂટે છે. કડિયાના ઘેર જતાં કડિયો પરધર્મી છે એની ખબર થાય છે. છેવટી ઝીણી કહે છે : હે કડિયા ! તો મારો ઊંચી નાતનો જીવ વટલાવ્યો.

સવારમેં રોટલા કરે જીની^૧ સવારમેં રોટલા
કરે જીની સવારમેં રોટલા.
રોટલા^૨ શુંકવા^૩ કરાવે બાપા રોટલા શુંકવા કરાવે
બાપા રોટલા શુંકવા કરાવે.
જંગલ કાટેરવા^૪ જવાં જીની જંગલ કાટેરવા જવાં
જીની જંગલ કાટેરવા જવાં.
દાતેળાં^૫ શુંકવા તપાવે બાપા દાતેળાં શુંકવા તપાવે
બાપા દાતેળાં શુંકવા તપાવે.
ઊંસી^૬ શાવેલીયો^૭ સણાવે જીની ઊંસી શાવેલીયો સણાવે
જીની ઊંસી શાવેલીયો સણાવે.
સવારમેં રોટલા કરે જીની સવારમેં રોટલા કરે
જીની સવારમેં રોટલા કરે.
સવારમેં શુંકવા કરાવે બાપા સવારમેં શુંકવા કરાવે
બાપા સવારમેં શુંકવા કરાવે.
ઊંસાં તગારાં આલે^૮ જીની ઊંસાં તગારાં આલે
જીની ઊંસાં તગારાં આલે.
કડિયાને તેડવા જવાં જીની કડિયાને તેડવા જવાં
જીની કડિયાને તેડવા જવાં
કડિયાને શુંકવા તેડાવે બાપા કડિયાને શુંકવા તેડાવે
બાપા કડિયાને શુંકવા તેડાવે.
ઊંસી શાવેલીયો સણાવે જીની ઊંસી શાવેલીયો સણાવે
બાપા ઊંસી શાવેલીયો સણાવે.
ઊંસાં તગારાં આલે જીની ઊંસાં તગારાં આલે
બાપા ઊંસાં તગારાં આલે.
ઊંસો મેળલીયો^{૧૦} લગાવે શેલ^{૧૧} ઊંસો મેળલીયો લગાવે
શેલ ઊંસો મેળલીયો લગાવે.
એમે^{૧૨} શુંકવા કરે શેલ એમે શુંકવા કરે
શેલ એમે શુંકવા કરે.

૧. ઝીણી - નામ, ૨. રોટલા, ૩. શા મટે, ૪. કાપવા, ૫. દાતરડું-બ.વ. ૬. ઊંચી, ૭. હવેલીઓ, ૮. સણાવે-બંધાવે
૯. આપે, ૧૦. મેડલીયો-મેડીબંધ, ૧૧. છેલ-શોખીન, ૧૨. એમ

એ તો લટાયો^{૧૩} કરી જોવું^{૧૪} જીની એ તો લટાયો કરી જોવું
 જીની એ તો લટાયો કરી જોવું.
 એવી લટાયો નથી^{૧૫} કરે કડિયા એવી લટાયો નથી કરે
 કડિયા એવી લટાયો નથી કરે.
 બાપો જાણે તો તને મારે કડિયા
 બાપો જાણે તો તને મારે કડિયા
 બાપો જાણે તો તને મારે.
 તારા શું હેવાભાવ^{૧૬} કીજો^{૧૭} જીની
 તારા શું હેવાભાવ કીજો જીની
 તારા શું હેવાભાવ કીજો.
 તારી નાતોમે^{૧૮} શું સાલે^{૧૯} જીની
 તારી નાતોમે શું સાલે જીની
 તારી નાતોમે શું સાલે.
 સાંદોતનાં^{૨૦} લાળવા^{૨૧} સાલે કડિયા
 સાંદોતના લાળવા સાલે કડિયા
 સાંદોતના લાળવા સાલે.
 તારી નાતોમે શું સાલે કડિયા
 તારી નાતોમે શું સાલે કડિયા
 તારી નાતોમે શું સાલે.
 પાળા^{૨૨} બોકળા^{૨૩} સાલે જીની
 પાળા બોકળા સાલે જીની
 પાળા બોકળા સાલે.
 સોખારુ^{૨૪} જીવળો^{૨૫} વટાયળો^{૨૬} કડિયા
 સોખારુ જીવળો વટાયળો કડિયા
 સોખારુ જીવળો વટાયળો.

૨૭. મામા-ભાણી પ્રણય

ભાણીને મામા પ્રત્યે અનુરાગ જાગે છે. તે પોતાની મામીને પૂછે છે : મામા ક્યાં ગયા ? મામી જવાબ આપે છે : બેટા ઝમકુ ! તારા મામા ખેતર સાચવવા ગયા છે. ભાણી પૂછે છે : ક્યા ખેતર ? મામી જવાબ આપે છે : ઊંચી મહુડી છે તેની ડાળો નીચે નમેલી છે, તે ખેતર ગયા છે. ભાણી તરત જ ખેતર ઊપડે છે. ભાણીને રાત્રે આવેલી જોઈ મામો કહે છે : ઝમકુ ! આટલી રાત્રે કેમ આવી ? ભાણી જવાબ આપે છે : વનવગળાં
 ૧૩. મશ્કરી, ૧૪. જોઈ. ૧૫. ના, ૧૬. મરજી, ૧૭. કહેજો-કહે, ૧૮. નાતમાં, ૧૯. સાલે-કેવો રિવાજ સાલે, ૨૦. સાંદોતના, ૨૧. લાડવા-લાડુ, ૨૨. પાડા-પાડો, ૨૩. બોકડા, બકરા, ૨૪- ચોખ્ખો-ઊંચો, ૨૫. જીવડો-જીવ, ૨૬. વટલાવ્યો

હોળીનો હલવો, રોળા અને હોળીમાતા પરદેશી

૬૩

બોલવા લાગ્યા. તેથી મને લાગ્યું કે, સવાર થઈ ગયું. એટલે આવી. પછી તો બંને વચ્ચે આપસમાં વાતો થાય છે. બંને નાસી છૂટવાનો મનસૂબો કરે છે.

મોરી મામી, મારો મામેલો^૧ કાં જેલો^૨

મોરી મામી, મારો મામેલો કાં જેલો રે લોલ.

બેટા ઝમકું, ખેતર વાહુપીયે^૩ જેલો

બેટા ઝમકું, ખેતર વાહુપીયે જેલો રે લોલ.

મોરી મામી, કયા ખેતર સૂવા જેલો

મોરી મામી, કયા ખેતર સૂવા જેલો રે લોલ.

બેટા ઝમકું, ઊંસી^૪ મોવેળી^૫ નીસાં^૬ ડાળાં

બેટા ઝમકું, ઊંસી મોવેળી નીસાં ડાળાં રે લોલ.

બેટા ઝમકું, તેયા^૭ ખેતર સૂવા જેલો

બેટા ઝમકું, તેયા ખેતર સૂવા જેલો રે લોલ.

બેટા ઝમકું આટેલી^૮ રાતે કેમ આવી

બેટા ઝમકું, આટેલી રાતે કેમ આવી રે લોલ.

મોરા મામા, આંબલીયે^૯ વાગરું^{૧૦} બોલેલું

મોરા મામા, મેં જાણું મરઘો^{૧૧} બોલેલો રે લોલ.

મોરા મામા, વાંની^{૧૨} વાંનીનો પૌક પાળે

મોરા મામા, વાંની વાંનીનો પૌક પાળે રે લોલ.

બેટા ઝમકું, ડોસરિયા^{૧૩} તલીયા^{૧૪} લાવે

બેટા ઝમકું, ડોસરિયા તલીયા લાવે રે લોલ.

બેટા ઝમકું, ભેગાં બેસીને આપરે^{૧૫} ખાશું

બેટા ઝમકું, ભેગાં બેસીને આપરે ખાશું રે લોલ.

મોરા મામા, ઉં^{૧૬} શેનાં સીદલાં^{૧૭} કરું

મોરા મામા, ઉં શેનાં સીદલાં કરું રે લોલ.

બેટા ઝમકું, શાળેળી^{૧૮} સીદલાં કરે

બેટા ઝમકું, શાળેળી સીદલાં કરે રે લોલ.

૧. પાઠાંતર : મારો મામો ત-મામો, ૨ કયાં, ૩. ગયો, ૪. વાસુપે-ખેતર સાચવવા, ૫. ઊંચી, ૬. મહુડી-વૃક્ષ, ૭. નીચાં, ૮. તે, ૯. આટલી-મોડી, ૧૦. આંબલી ઉપર, ૧૧. વનવાગળું-વાગોળ, ૧૨. ફૂકડો-ફૂકડો બોલે એટલે સવાર થાય છે, તેથી સવાર થયું માનીને, ૧૩. વાની-એક જાતની પૌકની જુવાર, ૧૪. ડોચરિયા - મોટા, ૧૫. તલ, ૧૬. આપણે, ૧૭. હું, ૧૮. સીધું-મુસાફરીમાં જમવા માટેનો સામાન, ૧૯. શાળ-ડાંગર

૩. હોળીમાતા પરદેશી ! - હોળી ગીતો

કપાસની મોસમ પૂરી થવા આવી હોય, વસંતની વાયરીઓ વાતી હોય, બધે રંગ, રાગ અને મસ્તીનું વાતાવરણ સર્જતું હોય. એ છે હોલિકોત્સવનું ટાણું.

મેવાસ-પાલના નસવાડી, જબુગામ-જેતપુર અને છોટાઉદેપુર જેવા તાલુકાઓની વાત કરીએ તો ત્યાં મહા માસથી હોળીનો દંડ રોપવામાં આવે છે, એટલે મહાને તેઓ 'ડાંડનો' મહિનો કહે છે અને ફાગણને 'હોળીનો'.

હોળીનો તહેવાર આદિવાસીઓ ખૂબ ધામધૂમથી ઊજવે છે. તે દિવસે ઉપવાસ કરી ઘાણીચણા અને ખજૂર-કોપરું ખાય છે. રાત્રે હોળીપૂજન પછી જમે છે.

સંઘાટાણે આખું ગામ ગાજી ઊઠે છે. ગામમાં હોળીપૂજન માટે પટેલ વધામણું લાવે છે. આગળ ઢોલી અને પાછલ વધામણું અને તેની પાછળ ગીત ગાતી છોકરીઓ ને સ્ત્રીઓ, બધું સરઘસ હોળી પેટાવવાની જગ્યાએ આવે.

હોળીની પશ્ચિમ દિશાએ ખાખરાના ઝાડની ડાળીઓના બે ખીલા રોપે. તેને ભીંડીની દોરીથી બાંધે. દોરીમાં આંબાનાં પાન, મોર વગેરે ભરાવે. આ ખીલા આગળ ઈંડું, પાપડ-પાપડી, કેસૂડાં, દીવો વગેરે મૂકે. ફૂકડાનો બલિ આપવામાં આવે, પૂજારો હોય તે પટેલને અને ગામ આગેવાનોના હાથે નાડું બાંધે અને કંકુનો ચાંદો કરે.

સળગતો ઘાસનો પૂરો લઈને હોળી પ્રગટાવનાર હોળીની પાંચ વાર પ્રદક્ષિણા ફરે પછી હોળી પ્રગટાવે. તે વખતે આખો જનસમૂહ 'હો હો' કરીને પ્રચંડ હુલુરવ કરે છે.

હોળી પ્રગટે એટલે પાંચ વાર સવળી અને પાંચ વાર અવળી-જમણી ડાબી - પ્રદક્ષિણા કરવામાં આવે છે. પ્રદક્ષિણા ફરતાં ફરતાં હોળીમાં ઘાણી, ચણા, આંબાનો મોર, મરવા, મહુડાં, કેસૂડાં વગેરે નાખવામાં આવે છે. બાધા-માનતા રાખી હોય તે કોપરાની કાચલી કે નાળિયેર નાખે છે.

ગઈ સાલ હોળી પછી પરણ્યા હોય તે યુવક-યુવતીઓ અને આ સાલ હોળી પહેલાં પરણ્યાં હોય તે યુવક-યુવતીઓ ઉપવાસ કરે છે. યુવક નાળિયેર હોમે છે અને યુવતીઓ કોપરાની કાચલી હોમે છે.

હોળીના બળતા દાંડને ધારિયા વડે કાપે છે. દાંડની ધજા ઊડીને કઈ બાજુએ જાય છે તે ઉપરથી ગામની સુખાકારીનું અનુમાન કરવામાં આવે છે. જો ધજા ગામ ઉપર આવે તો ગામ ઉપર આફત ઊતરશે એમ મનાય છે. ઊડતી ધજાને અધ્ધરથી ઝીલી લેવા પડાપડી થાય છે. જેના હાથમાં ધજા આવે તે હોળીમાં નાખી દે છે અને બીજે વરસે પોતાના તરફથી નવી ધજા ચડાવે છે.

હોળી પ્રગટતાંની સાથે ઢોલ વાગે છે. સ્ત્રીઓ ગીતાવલી શરૂ કરે છે. પુરુષો મોટા ઢોલ લઈ નાચતાં નાચતાં ફરે છે. ખેડૂતો ઘાસ કે જુવારની કડબના પૂળા લઈ હોળીની જવાણામાં સળગાવે છે અને હોલવે છે. આમ પાંચ વખત કરે છે, અને ફરતાં ફરતાં નાચે છે.

૧. ઉગમણા દેશની દેવી

આદિવાસીઓમાં દિવાળી કરતાંયે મોટો તહેવાર હોળીનો છે. આદિવાસીઓમાં અખાત્રીજ, દિવાસો અને

હોળીનો હલવો, રોળા અને હોળીમાતા પરદેશી

૬૫

દિવાળી એ તહેવારો હિંદુ પંચાંગની તિથિ પ્રમાણે ઊજવાતા નથી. માત્ર હોળીનો તહેવાર જ હિંદુ પંચાંગની તિથિ પ્રમાણે આદિવાસીઓ ઊજવે છે.

આદિવાસીઓ પરમુલકમાં કમાવા ગયા હોય, ચાકર રહ્યા હોય તે છૂટા થઈને હોળી ઉપર ઘેર આવી જાય છે. તેથી કહેવાય છે : ‘આવે હોળી, પરવારે કોળી !’

હોળી ભલે હોલિકા રાક્ષસી ઉપરથી ઉદ્ભવી હોય, પણ આદિવાસીઓ હોળીને માતા માને છે. હોળી ઉગમણેથી આવનારી ‘જોગણી’ માતા કહેવાય છે.

ઉગમણેથી^૧ આઈવાં રે^૨
 ઓળીમાતા^૩ પરદેશી રે !^૪
 કેહુડિયો રંગ^૫ લાઈવાં રે^૬
 ઓળીમાતા પરદેશી રે !
 આંબા^૭ મૂડિડાં^૮ લાવી રે
 ઓળીમાતા પરદેશી રે !
 પાપોડ^૯ પાપડી લાવી રે
 ઓળીમાતા પરદેશી રે !

૨. હોળીમાતા શું લાવ્યાં ?

આદિવાસી મુલકમાં ચોમાસામાં આછું પાતળું અનાજ પાકે. શિયાળો રોજ-રોટીની શોધમાં જાય. ઉનાળામાં આદિવાસીઓને પૂરક ખોરાક પૂરો પાડનારાં મહુડાં, ડોળી અને તાડી મળે. એટલે આદિવાસીઓ હોળીમાતાને સત્કારવા ખૂબ ઉત્સુક હોય છે. વનમાં અને ખેતરોમાં આંબા ફળે છે અને આદિવાસીઓને કેરીના બદલામાં નાણાં મળે છે અને દાણા પણ મળે છે.

હોળીમાતા આપણે માટે રસકસ લઈને આવ્યાં છે. કેસૂડાંનો કેસરી રંગ, મહુડાંનો મધિયો રસ અને પૃથ્વી પરના અમૃતફળ-કેરીનો મીઠો રસ લાવ્યાં છે. ચાલી, આપણે હોળીમાતાને વધાવીએ !

શેનો^{૧૦}ને રસ લાયવાં રે ?^{૧૧}
 ઓળીમાતા પરદેશી રે !
 સીહોળિયો રસ^{૧૨} લાયવાં રે,
 ઓળીમાતા પરદેશી રે !
 મોવડિયો રસ^{૧૩} લાયવાં રે,
 ઓળીમાતા પરદેશી રે !
 કેરીઓ^{૧૪} રસ લાયવાં રે
 ઓળીમાતા પરદેશી રે !

૧. પૂર્વદિશાએથી, ૨. આવ્યાં, ૩. હોળીમાતા, ૪. પરદેશી ગણાય એવી-કેમકે એક વર્ષે આવે છે, ૫. કેસૂડાંનો કેસરી રંગ, ૬. લાવ્યાં, ૭. કેરીઓ, ૮. મહુડાં, ૯. પાપડ, ૧૦. શાનો, ૧૧. લાવ્યાં, ૧૨. ચીસોડિયો-કેસૂડિયો, ૧૩. મહુડિયો-મહુડાનો, ૧૪. કેરીઓનો

૩. હોળી ચાલી !

કેસૂડાં જેવા રંગથી ઉષા સાથિયા પૂરે છે એ ઉગમણી દિશામાંથી હોળીમાતા આવ્યાં છે. ઝટ કરો ! હોળીમાતા આ ચાલ્યાં !

પ્રકૃતિબાળ આદિવાસીઓ વસંતમાં ગાંડાં બને છે. વસંતમાં તહેવારોની હારમાળા લઈ આવતી હોળી આદિવાસીઓને મન અન્નપૂર્ણા છે. હોળી આવે ત્યારે જ, આદિવાસીઓનું પોષણ જેના પર નિર્ભર છે તે વસ્તુઓ પ્રાપ્ત થાય છે. એટલે આદિવાસીઓ હોળીમાતાને આવકારે છે.

આદિવાસીઓની તાલાવેલી તો જુઓ ! સૌ ઉત્સાહધેલાં થઈને બોલે છે. 'હોળીમાતા આજે આવી છે ને કાલે તો જતી રહેશે ! ગામના પટેલ, ઝટ કર. હોળીમાતાને વધાવી લે. પટલેણ ! ઝટ ઝટ હોળીમાતાને પૂજી લે. આ જાય, આ જાય કહેતામાં તો હોળીમાતા જતાં રહેશે !

ગામના પટલિયા,^૧ ઓળી^૨ ઓળી કરતા,
ઓળી આ સાલી રે !^૩
ગામના વંતરિયા,^૪ ઓળી ઓળી કરતા,
ઓળી આ સાલી રે !
ગામના કોટવાળ,^૫ ઓળી ઓળી કરતા,
ઓળી આ સાલી રે !

૪. હોળી વધાવો - હોળીમાતા આ ચાલ્યાં !

ઉદ્ઘાસભર્યાં લોકો પટેલને કહે છે : હોળી વધાવ. જોતજોતામાં હોળી જતી રહેશે.

ગામના પટેલ,^૬ ઓળી^૭ વધાવ,
ઓળી આ ચાઈલી રે.^૮
ગામના વંતરિયા,^૯ ઓળી વધાવ,
ઓળી આ ચાઈલી રે.

બીજું પાઠાંતર :

ઓળી આજ ને કાલ
ઓળી વૈ^{૧૦} સાઈલાં રે !^{૧૧}
ગામના પટેલ, ઓળી વધાવ,
ઓળી વૈ સાઈલાં રે !
ગામની પટલેણ,^{૧૨} ઓળી વધાવ,
ઓળી વૈ સાઈલાં રે !

૧. પટેલ, ૨. હોળી, ૩. ચાલી, ૪. વરતણિયા-ચોકિયાત, ૫. ભંગી અથવા ગામનો ખબર પહોંચાડનાર ટપાલી, ૬. પટેલ, ૭. હોળી, ૮. ચાલી, ૯. વરતણિયા-ગામ ચોકિયાત-ગામનો પટાવાળો, ૧૦. વહી, ૧૧. ચાલ્યાં, ૧૨. પટલાણી

હોળીનો હલવો, રોળા અને હોળીમાતા પરદેશી

૬૭

૫. ઘેરૈયો પડ્યો !

ચૂલમાં ચાલવાનું કંઈ સહેલું છે ? મોટો રોફ મારતો ઘેરૈયો-પેલો કાળિયો ચૂલ ચાલવા ઊતર્યો. પણ ચાલતાં ચાલતાં હોળીમાં જ પડ્યો ! હવે એને કેમ કરીને કાઢીશું. પાછળથી દયા આવી એટલે. હોળીમાં પડેલા ઘેરૈયાને તો ઘસડીને કાઢવો પડશે. આપણાથી તો ઘસડીને નહિ કઢાય. ગઘેડાં હોય તો ખેંચી કાઢે. પણ આ ગામમાં તો ગઘેડાં નથી. હા, ઉદયપુર મોટું શહેર છે. ત્યાં કુંભાર અને કહારિયા(માછી)નાં ગઘેડાં છે. ઉદેપુરથી ગઘેડાં લાવીને ઘેરૈયાને ખેંચીને કાઢીશું.

ગેરીયો^૧ હોળીમેં પડ્યો રે

કેમ કરી કાઢશું રે

કાળિયો હોળીમેં પડ્યો રે

કેમ કરી કાઢશું રે

લાવશું ઉદાપોરીયાં^૨ ગઘેળાં^૩

ખેંસી^૪ ખેંસી કાઢશું રે

૬. હોળી ચાલી !

હોળી પરદેશથી આવેલી છે. કાલે હોળી હોળી કરતાં હતાં ને આજે સાંજે તો હોળી ચાલી. હોળીને વધાવવી હોય તો વધાવો. હોળી આ ચાલી ! પેલા ઘેરૈયા ક્યાં ગયા ? કેટલા દિવસથી હોળી હોળી કરતા હતા. આજે હોળી આવી છે ત્યારે દેખાતા નથી. સ્ત્રીઓ ઘેરૈયાને ગાળો દે છે.

હોળી આજ ને કાલ

હોળી વૈ^૫ સાલ્યાં રે.^૬

હોળી આજ ને કાલ

હોળી આ સાલ્યાં રે

..... ★

હોળી વૈ સાલ્યાં રે.

..... ★

હોળી વૈ સાલ્યાં રે.

૭. બાર મહિને આવી

હોળીનું પર્વ આદિવાસીઓને મન અનોખું પર્વ છે. હોળી બાર મહિને આવે છે. હોળીનો તહેવાર હિંદુ પંચાંગની તિથિ પ્રમાણે થાય છે. આદિવાસીઓ હોળીને બહાર-પરદેશથી આવે છે એમ કલ્પે છે. હોળી વખતે કેસૂડાં ખીલે છે. મહુડા ઉપર મહુડાં લાગે છે. આંબા પર મોર અને મરવા બેસે છે. તેથી હોળી આ બધું લાવે છે,

૧. ઘેરૈયો, ૨. છોટાઉદેપુરનાં, ૩. ગઘેડાં, ૪. ખેંચીખેંચી-ઘસડીને, ૫. વહી, ૬. ચાલ્યાં રે

એમ મનાય છે. આદિવાસીઓ હોળી ઉપર પાપડ પાપડી અને સેવો બનાવે છે. હોળીના તહેવાર ઉપર જ આ બનાવતા હોવાથી જાણે હોળી એ લાવે છે, એવો અહોભાવ દર્શાવાય છે અને હોળીનું સન્માન કરાય છે.

બાર બાર મઈને^૧ આવી રે
 હોળીમાતા પરદે^૨એએએ ...
 પાપેળી^૩કુચો^૪ લાવી રે
 હોળીમાતા પરદેએએએ ...
 ચીસોળિયો^૫ રંગ લાવી રે
 હોળીમાતા પરદેએએએ...
 કીસોળિયો^૬ રંગ લાવી રે
 હોળીમાતા પરદેએએએ ...

૮. સારી ચાલ ચાલજો

ચૂલ ચાલનારને કહે છે, તમે સારી રીતે ચૂલ ચાલજો. લોકો વખાણે એ રીતે ચાલજો. નારણભાઈ સારી રીતે ચૂલ ચાલે છે. તેની પેઠે ચૂલ ચાલજો.

ઝેણી^૭ ઝેણી સાલે,
 સાલે રે સુકલાભાય
 ઝેણી ઝેણી સાલે
 સાલે રે જેસીંગભાય
 નારણીયાની સાલે,
 સાલે રે બૂદીયાભાય
 ઝેણી ઝેણી સાલે,
 સાલે રે નારસીંગભાય
 દેસીંગની સાલે,
 સાલે રે નારસીંગભાય.

૯. ચૂલ ચાલવા દેજો

તાવ આવતો હોય, માંદા ને માંદા રહેતાં હોય તે સારાં થવા માટે ચૂલ ચાલવાની માનતા રાખે છે. હોળીની નજીક એક ખાડો ખોદવામાં આવે છે. તેમાં લાકડાં સળગાવી અંગારા પાડે છે. આ અંગારા હોલવાય ન જાય તે

૧. મહિને, ૨. પરદેશી, ૩. પાપડ-પાપડી, ૪. સેવો-ભજિયાં, ૫. કેસૂડાંનો, ૬. કેસૂડાંનો કેસરી રંગ, ૭. ધીમી ચાલ-સારી રીતે, ૮. ચાલ-ચાલવાની પદ્ધતિ

હોળીનો હલવો, રોળા અને હોળીમાતા પરદેશી

૬૯

માટે લીમડાંની ડાળખીઓથી પવન નાખવામાં આવે છે. આ અંગારા ઉપર માનતા રાખનારાં પૂર્વથી પશ્ચિમ તરફ ચાલે છે. ચૂલ-ચાલનારા ભાઈને ચૂલ ચાલવા દેશો. કોઈ ડુકાવટ કરશો નહિ. તમારી નજર લાગવા દેશો નહિ !

ભાયને ચૂલખીએ સાલવા દીજો (૨)

પાંગળાને ચૂલખીએ સાલવા દીજો (૨)

૧૦. શાની બાધા લીધી ?

હોળી પહેલાં રોગ થાય ત્યારે તેમાંથી બચવા બાબાઈદની અથવા ઇતર દેવની માનતા લેવાય છે. વેવાણને માથું દુઃખતું હશે તે માથું દુઃખતું મટી જાય તે માટે માનતા બાધા લીધી હશે.

શાની બાધા' લેધી'લી^૩ કાળી !

ખાકરી^૪ પીપેરનો^૫ પાલો રે^૬ લોલ.

શાની બાધા લેધી'લી વેહતી !

ખાકરી પીપેરનો પાલો રે લોલ.

શાનું માથું દુઃખે 'લી મોનતી !

ખાકરી પીપેરનો પાલો રે લોલ.

શાની બાધા લેધી'લી નંજલી !

ખાકરી પીપેરનો પાલો રે લોલ.

૧૧. વાંદરું બેઠું !

ડુંગરમાં રહેનારું વાંદરું ગામમાં આવીને હોળી પર આવીને બેસે, તેમ ઘેરેયો વાંદરા જેવો આવીને બેઠો.

ડુંગર પેરથું ઉતર્યું વાંદરું

હોળી પેર બેઠું વાંદરું.

૧. માનતા, ૨. લીધી, ૩. અલી, ૪. ખાખેરી-ખાખર-નાનો ખાખર, ૫. પીપરવૃક્ષ, ૬. પાંદડાં

★ અપશબ્દપ્રયોગ પ્રસિદ્ધ કરવાનું યોગ્ય ગણ્યું નથી. - સં.

THE GAEKWAD'S ORIENTAL SERIES

GOS. Nos.

161	SMṚTICINTĀMAṆI - of Gangāditya - Edited by Ludo Rocher (1976)	Rs. 50.00
162	VRDDHAYAVANAJĀTAKA - of Mīnarāja, Vol. I - Edited by David Pingree (1976)	Rs. 94.00
164	SODHALA-NIGHAṆṬU (Nāmasaṅgraha and Guṇasaṅgraha) of Vaidyācārya Sodhala - Edited by Priya Vrat Sharma (1978)	Rs. 70.00
167	KṚTYAKALPATARU - of Bhaṭṭa Lakṣmīdhara : PRATIṢṬHĀKĀṆḌA Vol. IX - Edited by Late K. V. Rangaswami Aiyangar (1979)	Rs. 75.00
168	A DESCRIPTIVE BIBLIOGRAPHY OF THE PRINTED TEXTS OF THE PĀÑCARĀTRĀGAMA - Vol. II - AN ANNOTATED INDEX TO SELECTED TOPICS by H. Daniel Smith (1980)	Rs. 80.00
169	NYĀYĀLANĀKĀRA - of Abhayatilaka Upādhyāya - Edited by A. L. Thakur & Late J. S. Jetly (1981)	Rs. 143.00
170	TRCABHĀSKARA by Bhāskararāya - Edited by R. G. Sathe (1982)	Rs. 53.00
171	ŚRĪ GAṆEŚAVIJAYAKĀVYAM - Edited by B. N. Bhatt (1984)	Rs. 46.00
172	PĀDA INDEX OF THE CRITICAL EDITION OF VĀLMĪKI RĀMĀYAṆA Vol. I - Edited by R. T. Vyas (1989)	Rs. 303.00
173	GANDHASĀRA - GANDHAVĀDA - Edited by R. T. Vyas (1989)	Rs. 128.00
174	NYĀYAKANDALĪ - Edited by Late J.S. Jetly & Vasant G. Parikh (1991)	Rs. 275.00
175	FATUHAT-I-ALAMGIRI-Ishwar Das Nagar's English Translation & Persian Text Translated by Prof. M.F. Lokhandwala & Sir Jadunath Sarkar - Edited by Dr. Raghubir Singh & Quazi Karamtullah. 1st Edition (1995)	Rs. 287.00
176	VIŚVĀMITRĪMĀHĀTMYA - Critically Edited with a Critical Study of the text by J. P. Thaker. 1st Edition (1997)	Rs. 280.00
177	THE PĀDA INDEX OF THE VĀLMĪKI RĀMĀYAṆA Vol. II (1997) - A comprehensive Index of verse-quarters of the Critical Edition of Vālmīki Rāmāyaṇa - Edited by R.I. Nanavati. (1997)	Rs. 455.00
178	AN ALPHABETICAL LIST OF MSS IN THE ORIENTAL INSTITUTE Vol. III - Edited by P. H. Joshi & B.P. Pandya (1998) 1st Edition.	Rs. 670.00
179	ANUMĀNAKHAṆḌADŪṢAṆODDHĀRA of Narahari Upādhyāya - Edited by V. G. Parikh (1999) - 1st Edition.	Rs. 155.00
180	GUJARAT UNDER THE MAITRAKAS OF VALABHĪ - Edited by H.G. Shastri (2000).	Rs. 410.00
181	PĀDA INDEX OF THE VĀLMĪKI RĀMĀYAṆA - Vol. III - Edited by R. I. Nanavati (2001)	Rs. 310.00
182	THE SŪRYAPRAKĀŚA OF SŪRYADĀSA - Edited by Pushpa Kumari Jain (2002)	Rs. 265.00

Can be had of :

**Co-ordinator, The University Publication Sales Unit,
Pratap Gunj, Vadodara - 390 002. Gujarat, India.**

નગર-સ્થળનામોની ભીતરમાં

ધર્મેન્દ્ર મ. માસ્તર*

વિવિધ સ્થળ-નગરનાં નામો અને તેનો વિકાસ માનવજાતિની સંરચના અને તેના વિકાસક્રમને સ્પષ્ટ કરે છે. આદિમાનવને જ્યારે અગ્નિનું જ્ઞાન થયું તો અગ્નિસ્થાનો પરથી રહેઠાણનાં નામ અપાયાં હતાં. ઘર, હાઉસ, હોમ, તથા હર્થ - એ બધાં અગ્નિસૂચક સ્થળનામ છે. ‘ઘર’માંથી ‘ગર’ વ્યુત્પન્ન થાય છે. ગ્રીષ્મ તથા ગરમી શબ્દોમાં ‘ગર’ રહેલો છે. ‘ગ્રામ’માં પણ ‘ગર’ રહેલો છે. ગામ-ગાંવ શબ્દો ગામનાં જ પ્રતિરૂપ છે. જ્યારે આદિ-માનવ શાંતિ તથા સલામતી માટે ગણ (સમુદાય) સમાજમાં ગ્રથિત થયો-રહેવા લાગ્યો ત્યારે સ્થળનામો ગુણવાચક બન્યાં. પ્રકૃતિનાં વૃક્ષો, છોડ, પશુપંખી, જીવજંતુ, સૂર્ય, ચંદ્ર, નક્ષત્ર, પવન, વરુણ તથા અગ્નિ આદિ જુદા જુદા ગણ-સમાજોના ગણ-દેવતા બન્યા. ‘ભાગલપુર’ નગરનામમાં ‘ભાગ’ ભગનું પ્રતિરૂપ છે. બકનોર તથા બંગલોરમાં બક તથા બંગ એ બક-બૂકનાં જ રૂપાંતર છે. ‘અજમેર’માં ‘અજ’ એ ‘અજ્ઞ’નું પ્રતિરૂપ છે. આપણે ત્યાં નગર, મગર, પુર તથા દુર્ગ શબ્દના સંયોજનથી સ્થળગામનામો પડેલાં જોવા મળે છે. એમાં નગર, મગર, પુર તથા દુર્ગ-એ શબ્દો ગણ-સમૂહવાચક છે. નગર તથા મગર એ સમાનાર્થી શબ્દો છે. ‘નગર’ નું સમીકૃત રૂપ ‘નક’ (નગ્ર) તથા ‘મગર’નું સમીકૃત રૂપ ‘મક (મગ્ર)’ છે. નક તથા મગર એક જ અર્થ ધરાવે છે. નગ અને નાગ અલગ અલગ ગણ-સમુદાય છે. પર્વતપૂજક ગણ-સમુદાય નગ(પર્વત)ગણ છે અને સર્પપૂજક ગણ-સમુદાય નાગગણ ગણાયો, નાગપુર અને નાગાલેન્ડ નામોમાં ‘નાગ’ શબ્દ રહ્યો છે. મંગલોર તથા મગરવાડામાં મગ તથા મગર શબ્દ રહેલ છે. મગનું મૂળરૂપ મધ છે. મધવા એટલે ઇન્દ્ર. ઇન્દ્ર પણ મગ કહેવાય છે. મેજિક તથા માગીકોસ નામોમાં પણ મૂળરૂપે ‘મગ’ રહેલ છે. મગ ગણ તાંત્રિક ગણાય છે. મગધ તથા મહારાષ્ટ્રમાં “મગ” તથા “મધ” રહેલ છે. મહારાષ્ટ્ર મધ-રાષ્ટ્ર છે. ‘મેરઠ’નગરનામમાં ‘મે’ ‘મગ’નું પ્રતિરૂપ છે. ‘કાશ્મીર’નામમાં ‘મીર’ (રાષ્ટ્ર) ‘મેર’નું જ રૂપાંતર છે. ‘કશ્મીર’ નામ ‘કશ’ તથા ‘મગ’ એ બે ગણોના સમન્વયરૂપ છે. બીકાનેર, અજમેર, જેસલમેર, ચાંપાનેર, વાંકાનેર, બિજનૌર આદિ સ્થળનગરનામોમાં નેર-મેર-મીર-નૌર એ રૂપો ‘નગર’ તથા ‘મગર’નાં જ સ્વીકૃત રૂપો છે.

પ્રકૃતિપદાર્થોનો પ્રભાવ

‘પુર’ શબ્દ પણ અગ્નિપૂજક ગણસમુદાય સાથે સંબંધ ધરાવે છે. ઘર, ઝર, ભર એકાર્થી શબ્દો છે. એ ત્રણોનો અર્થ થાય છે અગ્નિ. એ ત્રણે શબ્દ ત્રણ જુદા જુદા ભાષા-ગણ-સમુદાય સાથે સંબંધ છે. ‘ઝવલ’માંથી ‘જવલ’ને ‘જવલ’માંથી ‘વલ’ શબ્દ નીકળશે. એ જ રીતે ‘ઝવલ’માંથી ભુલ, ભુલમાંથી બુલ શબ્દ વ્યુત્પન્ન થશે. ભુવાલી તથા ભોપાલ સ્થળનામોમાં ‘ભુવ’ તથા ‘ભુપ’ શબ્દ મૂળરૂપે રહેલા છે. ‘ફવલ’માંથી ફલ-ફોલ, પલ-પોલ શબ્દ વ્યુત્પન્ન થશે. અંગ્રેજી શબ્દ Fuel ‘ફ્યુલ’ ફવલનું જ રૂપાંતર છે. પુલ-પુર-ઉર, ઓર-ઔર, અવર, અવલ, ઓર-ઔલ એ સઘળાં રૂપાંતર અગ્નિદ્યોતક શબ્દ ફૂવલ સાથે સંબંધ રહેલાં છે. ઉચ્ચારણ તથા

*સ્વાધ્યાય - પુ. ૩૮, અંક ૧-૨, વસંતપંચમી-અક્ષયતૃતીયા અંક, જાન્યુઆરી-એપ્રિલ ૨૦૦૧, પૃ. ૭૧ થી ૭૫

- C/o. અજય ર. મોદી, ૮ ધવલ સોસાયટી-૧, કામનાથ મહાદેવ પાસે, સેન્ટ ઝેવિયર્સ સ્કૂલની સામે, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૯.

સ્થાનભેદને લીધે એ બધાં બોલી-ભેદના પરિણામરૂપ છે. જયપુર, ને જોધપુર, જબલપુર, વેજલપુર-એ સ્થળ-નામોમાં આવેલ ‘પુર’, ત્રિચીનોપક્ષી’માંનો ‘પક્ષી’, પાલી તથા પલા એ બધાં ગામ અર્થ ધરાવતા, સમાનાર્થી શબ્દો છે. ઉત્તરપ્રદેશ રાજ્યના અલીગઢ જિલ્લામાં ‘પલા’ તથા ‘પાલી’ નામનાં બે ગામ આવેલાં છે. ‘ભડોચ’ (ભડોચ)માં ‘ભડ’ એ ‘બવલ’નું જ વિકસિત રૂપ છે. આપણે ત્યાં અગ્નિવાચક અને જળવાચક શબ્દો ઘણાખરા સ્થળનગરનામોના આધારરૂપ રહેલા જણાય છે. ‘જમુનાદલ’માંના ‘દલ’ ને રાહુલ સાંકૃત્યાયન જળવાચક માને છે. ‘હદ’ના વર્ણવ્યત્યયરૂપે ‘દલ’ થયેલ છે. ‘જળ’ ઉપરાંત એનો બીજો અર્થ ‘અગ્નિ’ પણ થાય છે. નદીને કિનારે અગ્નિદાહ થતો હતો. એટલે એને ‘દલ’ નામ મળ્યું. આદિમાનવે શરૂઆતથી અધ્યાપિપર્યંત માનવસમાજ નિર્માણ કરવાની જેટલી લાંબી મજલ કાપી છે તે દરમ્યાન સમાજભિન્નતાને કારણે અનેકવિધ સ્થળગામનામો પાડ્યાં છે.

શિકારીયુગ સાથે સંબંધ ધરાવતા અહીરાના, લુધિયાના, ભીલવાડા, ભીલોડા આદિ સ્થળગામનામો જાણીતાં છે. અહીર એ આખેટ(શિકારી)નું જ વિકસિત રૂપ છે. લુધિયાના નામ લોધે રાજપૂતો સાથે સંબંધ ધરાવતું મનાય છે. ‘લોધા’ શબ્દ ‘લુબ્ધક’ પરથી આવેલો છે. એનો અર્થ થાય છે શિકારી યા પારધી. ‘ભીલવાડા’ ને ‘ભીલોડા’ નામોમાં ભીલ એ ભિલ્લ(ભાલુ)નું વિકસિત રૂપ છે. ને ‘વાડા-ઓડા’ એ ‘પાડા-આડા’નું પ્રતિરૂપ છે. સ્થળગામનામોમાં સમાજની ભૂમિકા વધુમાં વધુ કારણરૂપ અસર કરી ગયેલી જણાય છે. સિંહપુર, હસ્તિનાપુર, બાગપુર, સિદ્ધપુર, ગાઝીપુર, ચિત્તરંજન, કાછીપુરા, ગજરૌલા આદિ સ્થળનામો પણ ગણ-વ્યવસ્થા સાથે સંબંધ ધરાવે છે. હસ્તિનાપુર ‘હસ્તિ’ ગણસમૂહ સાથે સંબંધ છે. ગજરૌલા નામમાં પણ ગજ શબ્દ હસ્તિનો સમાનાર્થી જ છે. સિંહપુરમાં સિંહસમૂહથી સંબંધ છે. બાગપુર વાઘ(બાઘ-બાગ)ગણ સાથે સંબંધ ધરાવે છે. સિદ્ધપુર સિદ્ધપુરુષો સાથે સંબંધ છે. ચિત્તરંજન શબ્દમાં ચિત્, ચિત્તા સમુદાય સાથેનો સંબંધ સૂચવાયો છે. કાછીપુરા શબ્દ કાછી જાતિસૂચક નામ કચ્છપ ગણથી સંબંધ છે. ભારતમાં કૂર્મ તથા ઋક્ષ દેશ કાચબા તથા રીંછ ગણદેવતાઓ સાથે સંબંધ છે. ‘કાઠિયાવાડ’ શબ્દમાં ‘કાઠી’ એ કાષ્ઠ સાથે સંબંધ ધરાવે છે.

સંસ્કૃતિ સાથે સંબંધ

સ્થળગામનામો વળી પ્રત્યેક સ્થળપ્રદેશની સંસ્કૃતિ જાતિ તથા સમાજ વ્યવસ્થાની અસર પણ ધરાવતાં હોય છે. મુસ્લિમ, અંગ્રેજ, તથા ભારતીય સ્થળનામ અલગ અલગ સંસ્કૃતિ, સમાજ તથા જાતિવ્યવસ્થા દર્શાવી જાય છે. પણ ભારતમાં ભારતીય સંસ્કૃતિ, સમાજ તથા જાતિવ્યવસ્થાથી ભિન્ન પ્રકારનાં સ્થળનામ પણ મળી આવે છે, કેમકે ભારતને આરબ, ફ્રાંસ, ઇંગ્લેન્ડ, તથા અન્ય યુરોપીય દેશ-પ્રદેશો સાથે વેપારી તથા સાંસ્કૃતિક આદાન-પ્રદાનનો સંબંધ સેકંડો વર્ષોથી રહ્યો છે. એ પ્રકારની પરસ્પર સંપર્ક, સંઘર્ષ તથા સમન્વયની પ્રક્રિયાએ ભારતનાં સ્થળનામો પર ભારે અસર કરેલી નજરે પડે છે. ભારતનાં અનેક સ્થળનામો મોગલો તથા અંગ્રેજોએ બદલી નાખ્યાં છે અને બહારના આક્રમણકારોએ વળી નવાં સ્થળો પણ વસાવ્યાં છે ને તેનાં નામો, પોતાની દૃષ્ટિએ પોતાનાં પાડ્યાં છે. ‘અલીગઢ’ ગામનામમાં ‘અલી’ ફારસી શબ્દ છે, ને ‘ગઢ’ એ હિંદી શબ્દ છે. અલીગઢનું પ્રાચીન નામ કોલ હતું. આજેય કોલ અલીગઢનો સૌથી જૂનો તાલુકો છે. ઔરંગાબાદનું પ્રાચીન નામ ‘દેવગિરિ’ને ‘ખિડકી’ હતાં. પણ ઔરંગઝેબનું રહેઠાણ બન્યાથી તેનું નામ ઔરંગાબાદ પાડવામાં આવ્યું. અલ્હાબાદનું પ્રાચીન નામ પ્રયાગ છે. પ્રયાગ એ “પ્રકર્ષ યજ્ઞ” પરથી આવેલો શબ્દ પ્ર + યાગ. તેનો અર્થ એ કે સૌથી વધારે યજ્ઞ એ સ્થળે થયેલા. એ દૃષ્ટિએ એનું નામ પ્રયાગ પડેલું. ઇલાહીએ એને બદલીને ઇલાહાબાદ (અલ્લાહાબાદ) નામ રાખ્યું. એટલે અલ્લાહ + આબાદ = અલ્લાહનું સ્થાન. હરિયાણા રાજ્યમાં એક ગામનું નામ મુર્તજપુર છે. એમ લાગે કે

નગર-સ્થળનામોની ભીતરમાં

૭૩

મુસ્તજબ યા મુતજબ નામની મુસ્લિમ વ્યક્તિના નામ પરથી આ નામ પડ્યું હોય. પણ સાચી વાત એ છે કે આ નામ મૃત્યુંજયપુરનું હિંદી રૂપાંતર છે. મૃત્યુંજયનો અર્થ થાય છે શિવભગવાન. ભારતના ઘણા બધા પ્રદેશોનાં ગામસ્થળનામોનાં સંકલન તથા વિશ્લેષણ-અવલોકનથી એ નિષ્કર્ષ નીકળે છે કે મોટા પ્રમાણમાં એના મૂળ ભારતીય નામ બદલીને પછીથી મુસ્લિમ તથા અંગ્રેજી નામ એને અપાયાં છે. મહદંશે મુસ્લિમ નામોના મૂળમાં ભારતીય નામ જ રહેલાં છે. રાજ્યકર્તા હોવાને કારણે એમણે મૂળ ભારતીય નામો રદ કર્યાં ને એ ક્યારે બદલ્યાં હશે તે પણ ચોક્કસ રીતે કહી શકાય તેમ છે. પરવાના, કાનૂની પટા, રાજ્યના આદેશો, આજ્ઞાપત્રો, શિલાલેખો, પુરાતત્ત્વનોંધો તથા દંતકથાઓના આધારે પ્રવર્તમાન ગામસ્થળોનાં મૂળ નામ શોધી શકાય છે. એ રીતે એની પ્રાચીનતા તથા મૂળ પરિસ્થિતિ પણ નિશ્ચિત કરી શકાય. ભારતવર્ષના દરેક રાજ્ય પ્રદેશનાં સ્થળગામનામોનું સંકલન કર્યા પછી તેનું વર્ગીકરણ ને વિશ્લેષણ કરાય તો પાછળથી પડેલાં મુસ્લિમ તથા અંગ્રેજ આદિ વિદેશી નામોનું પગેરું શોધી શકાય ને મૂળમાં કયું નામ હતું ને તે ક્યારે કઈ રીતે બદલાવા પામ્યું તેનોય ખ્યાલ મેળવી શકાય છે. એ રીતે સ્થળગામનામો પર કેટલા પ્રમાણમાં મુસ્લિમ તથા અંગ્રેજ આદિ શાસકોની અસર પડવા પામી છે તેનો ક્યાસ નીકળી શકે. આમ, સંસ્કૃતિ, સમાજવ્યવસ્થા ને સંજ્ઞાતીય યા વિજ્ઞાતીય અસર તેના પર કેટલી થવા પામી છે, તેનો અંદાજ મળી શકે છે.

વેદધર્મોનો પ્રભાવ

ભારતનાં વિભિન્ન ક્ષેત્રોનાં પ્રામ સ્થળનામોએ વૈદિક, સંસ્કૃત, પ્રાકૃત તથા અપભ્રંશ કાળનાં સ્થળનામોને સાચવી રાખ્યાં છે. ભારતના પૂર્વથી પશ્ચિમ તથા ઉત્તરથી દક્ષિણ પર્યંતનાં સ્થળગામનામોના આધારમાં એક પ્રકારની ગહન, સૂક્ષ્મ ને અદ્ભુત સમાનતા જોવા મળે છે. મથુરા, મદ્રાસ તથા મદુરાઈ સ્થળગામનામોમાં સમાનતા છે. ‘મથુરા’નું મૂળનામ ‘મધુરા’ છે. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનું એક નામ માધવ છે. એ નામ માધોપુર, સવાઈ માધવપુર સ્થળગામનામોમાં સચવાયેલ છે. માધવના મૂળમાં ‘મધુ’શબ્દ છે. મધુનું અલ્પપ્રમાણ રૂપ મદ છે. મધુ માદક પણ હોય છે. મદિરા શબ્દમાં મધુનું રૂપાંતર મદ-મધુ રહેલ છે. મદ્રાસ તથા મદુરાઈ ગામનામોમાં મધુનું રૂપાંતર મદ તથા મદુ અનુક્રમે રહેલ છે. પ્રાચીન મદ્ર રાજ્ય પણ આ જ મદ શબ્દનું રૂપાંતર છે. મદ્રાસ, મદ્ર તથા મદુરાઈ કરતાંય પ્રાચીન છે મધુરા-મથુરા. એવું પ્રતીત થાય છે કે શૂરસેન ક્ષેત્રથી, આબીર તથા ગુર્જર જાતિના લોકો દક્ષિણ ભારતમાં પહોંચ્યા. ત્યાં તેમણે મધુરાના આધારે મદ્રાસ તથા મદુરાઈ જેવાં નગરોની સ્થાપના કરી. કાલીકટ તથા કલકત્તા ગામનામોમાંના કાલી તથા કલ શબ્દો શક્તિના પ્રતિરૂપ છે. બંબઈમાં ‘બંબ’ એ ‘અંબ’નું વિકસિત રૂપ છે. અંબનો અર્થ થાય છે પ્રાણી. મેરઠ તથા મૈસુરમાંના મે-મે મધ-મહ-મય-મે-મે એવા વિકાસક્રમે આવ્યા છે.

આના પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ભારતનાં સ્થળગામનામોમાં ઘણી સમાનતા રહી છે અને તે ભારતને સાંસ્કૃતિક સ્તરે સંયોજે છે. શરૂઆતમાં ગણવ્યવસ્થાના આધારરૂપ પ્રકૃતિના પદાર્થો હતા. એ પછી દેવ-દેવતા હતા. વરુણ, અરુણ, યમ, ઇન્દ્ર, જલ આદિ દેવ ગણના રૂપે મનાયા. યમપુરી, વરુણનગર, ઇન્દ્રાનગરી, ઇંદોર, જલગાંવ, ચંદ્રપુર, સૂર્યપુર (સૂરત) વગેરે સ્થળગામનામો આનાં દષ્ટાંતરૂપ છે. વળી બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ, ગણેશ, પાર્વતી, શક્તિ, દુર્ગા, ચંડી, સરસ્વતી આદિ પણ સ્થળગામનામોના આધાર બની સંયોજિત થયાં. બ્રહ્મપુરી, બ્રહ્મદેશ, ખેડબ્રહ્મા, વિષ્ણુનગર, શિવપુર, દુર્ગાપુર, શિવરાજપુર, શિવનહાલા, ચંડીગઢ, શિવાલિક, શક્તિનગર, ચંદૌસી, અંબાલા, ગણેશપુરી, ગણેશપુરા, અંબાજી, બહુચરાજી, ચંડીસર, ચંડોલા, દેવગઢ, દેવગઢબારિયા, ગણદેવી, શિવની,

નારાયણગઢ વગેરે આવાં પ્રસિદ્ધ સ્થળગામનામો છે. ગણદેવતાઓ પછી ઋષિ, મુનિઓ, ભક્તો તથા અવતારોનાં નામ પરથી અનેક સ્થળગામનામો પડેલાં મળી આવે છે. રામપુર, રામનગર, સીતાપુર, રાધાપુરી, કૃષ્ણાપુરી, ભરતપુર, હનુમાનગઢી, બુદ્ધગયા, મહારુદ્ર, વિશ્વામિત્રી, પ્રહ્લાદપુર, નરસિંગપુર આદિ મુખ્યત્વે નોંધપાત્ર ગામનામો છે. શૈવસંપ્રદાયથી સંબદ્ધ સિદ્ધ તથા નાથ સંપ્રદાય રહ્યા છે. એના સિદ્ધો તથા નાથોનાં નામ પરથીય સ્થળગામનામો પડેલાં પ્રાપ્ત થાય છે. ગોરખપુર, જલંધર, જલંધરીનગર, સિદ્ધપુર આદિ એવાં સ્થળનામો છે.

તત્ત્વજ્ઞાનીઓ-સાહિત્યકારોની અસર

એ જ રીતે તત્ત્વજ્ઞાનીઓ, સાહિત્યકારો તથા રાજનીતિજ્ઞ આગેવાનોનાં નામો પરથીય સ્થળગામનામો પડ્યાં છે. સૂરનગર, તુલસીનગર, તુલસીગ્રામ, ગાંધીધામ, ગાંધીગ્રામ, ગાંધીનગર, નહેરૂનગર, પ્રતાપનગર, જવાહરનગર, જયસ, વલ્લભવિદ્યાનગર, સંતરામપુર, સુભાષનગર, શિવાજીનગર, ઈંદિરાનગર, સાવરકરનગર, મહાત્મા ફૂલેનગર, શંકરાચાર્યનગર, અરવિંદનગર, દયાનંદનગર, પ્રેમચંદનગર, વિવેકાનંદનગર, પંતનગર, આંબેડકરનગર, રાજેન્દ્રનગર આદિ સ્થળગામનામો જણીતાં છે. વળી ગલીઓ, લત્તા, ફળિયાં તથા મહોદ્ધા ને માર્ગોનાં નામ પણ બહુધા સાહિત્યકારો, રાજદ્વારી નેતાઓ, ફિલસૂફો તથા કેળવણીકારોનાં નામો પરથી પાડવામાં આવેલાં જોવા મળે છે. નર્મદચક્રલો, કવિ નાનાલાલ માર્ગ, દયારામ ફળી, પ્રેમાનંદ ગલી, કુલપતિ ક.મા. મુનશી માર્ગ, મહાત્મા ફૂલે માર્ગ, રમણ મહર્ષિ માર્ગ, સાવરકર માર્ગ, ર.વ. દેસાઈ માર્ગ, મહારાણી શાંતાદેવી માર્ગ, સયાજીગંજ આદિ એનાં નોંધપાત્ર દૃષ્ટાંતો છે.

જાતિસૂચક સ્થળનામો અધિક

ભારતમાં સૌથી વધુ સ્થળગામનામો જાતિસૂચક રહેલાં છે. જાતિ નામોના આધારરૂપ છે ગણ-સમુદાય વ્યવસ્થા. કાછીપુરા, ચમર, નગરિયા, અહીરપાડા, જટપુરા, ભટોના, ઓડ, ભટિંડા, ભીલવાડા, ભિલાવરી, ભીલોડા, ચમારગામ, ભીલોડા, કુંભારિયા, ભિલૌલી, ગુજરાનવાલા, કાઠિયાવાડ, અણહિલપુર આદિ સ્થળ-ગામનામો જાતિસૂચક છે. કાછીપુરામાં કાછી શબ્દ કચ્છપ ગણસમુદાય સાથે સંબંધ ધરાવે છે. ચમર-ચમાર શબ્દ ચામુંડા ગણસમુદાયનો વાચક છે. અહીર શબ્દ આભીરનું વિકસિત રૂપ છે. ને આભીર અભ (અબ્ભ) સાથે સંબદ્ધ છે. અભનો અર્થ થાય છે જળ, આભીરોના ગણદેવના અભ (જળ) છે. અહિનગર સ્થળનામમાં “અહિ” એ ‘અભિ’નું વિકસિત રૂપ છે. સર્પોનો સંબંધ જળભાગ સાથે રહ્યો છે. અંગ્રેજીમાં સર્પ માટે ‘સ્નેક’ શબ્દ છે. ‘સ્નાન’માંનો ‘સ્ના’ તથા ‘સ્નેક’માંનો ‘સ્ને’ જળવાચક છે. જટપુરામાં જટ એ જાટ શબ્દના મૂળરૂપે છે, જટનું રૂપાંતર જડ છે. સ્થૂળનો અર્થ પણ જડ ભાગ છે. સ્થૂળનો અર્થ શિવ પણ થાય છે. આભીર તથા જાટ જાતિઓના ગણદેવતા શિવ ગણાય છે. ‘ભટોના’ તથા ‘ભાટિંગા’માંનો ભટ શબ્દ ભાટ જાતિ સાથે સંબદ્ધ છે. ભાટનું એક જાતિરૂપ ભાડ પણ થાય છે. નટ લોકોને ભાડ પણ કહેવામાં આવે છે. ભાટ એ ભાડનું વિકસિત રૂપ છે. ભાડનો અર્થ છે હસ્તકારીગરી. ભાટ એ હાથની કારીગરી કરનાર લોકજાતિ હતી. હાથકારીગરીથી કર્મ કરનાર જાતિલોકો પરથીય સ્થળનામો પડ્યાં છે. કુંભારવાડા, કુંભારપાડા, સોનીવાડા, મોચીવાડ, દરજીમહોદ્ધો, ચમારવાડ, ચમારગામ, લુહારફળી, લુહારવાડ, લુહારપાડા, કાઠિયાવાડ આદિ એવાં સ્થળનામો છે. કર્મકાર એ જાતિસૂચક નામ છે. કુંભાર શબ્દમાં કુંભ અને કુંભનો અર્થ હસ્તકાર્ય-હાથકારીગરી થાય છે. હાથથી માટીનું કામ કરનાર જાતિ કુંભાર કહેવાયા ને લોહ(લોઢા)નું કામ કરનાર જાતિના લોકો લુહાર કહેવાયા. સોનાની કારીગરી કરનાર સોની ને ચામડાની કારીગરી કરનાર ચમાર કહેવાયા. કાઠિયાવાડ તથા કાઠગોદામ શબ્દમાં કાઠ શબ્દ કાષ્ટનું વિકસિત રૂપ છે. સ્થળગામનામોની

નગર-સ્થળનામોની ભીતરમાં

૭૫

બાબતમાં કાષ્ઠયુગની અસર વધારે રહેલી છે. તમોલી ને તમશૈલા જેવાં સ્થળનામો તામ્રયુગની યાદ આપી જાય છે. તામ્રના જ વિકસિત તથા પરવર્તી રૂપ તામ-તમ છે. ચાલીસ તથા એકતાલીસના ચ-ત ની જેમ જ તમ અને ચમ ના ત-ચ વર્ણ એકાર્થી તથા સ્વચ્છંદ પ્રયોગના વાચક છે.

વિશ્વમાં નામ પરંપરા-એક તારણ

માત્ર ભારતમાં જ નહિ, પણ સમગ્ર વિશ્વમાં સ્થળગામનામો પર પાષાણયુગ, તામ્રયુગ, લોહયુગ તથા કાષ્ઠયુગની અસર રહેલી છે. એ પૈકી કાષ્ઠયુગ ને પાષાણયુગ સૌથી વધુ પ્રાચીન છે. વિશ્વનાં સ્થળનામોનાં સંકલન, વર્ગીકરણ, વિશ્લેષણ તથા સમીક્ષણથી એમની પુરાતનતા પણ સ્થાપિત થઈ શકશે. અમરોહા તથા અમેરિકા (અમેરિકા)માં “આમ્ર-આ-અમ” મૂળરૂપે છે. ઓસ્ટ્રેલિયા ને ઓડીસામાં “આસ્ટ્ર, ઓડ, ઉડ” એક જ શબ્દમૂળથી સંબંધ છે. આસ્ટ્ર તથા ઓડનો મૂળ અર્થ થાય છે ખેતી. કૃષિ સંસ્કૃતિ અનેક સ્થળગામનામોનાં કારણરૂપ છે. “અફ્રીકા”માં ‘અફ-અફ’ એ સંસ્કૃત અભ-અભ (વાદળ-પાણીનો ભંડાર) શબ્દનું રૂપાંતર છે. ‘અંબાલા’ નો ‘અંબ’ શબ્દ અભનું જ પ્રતિરૂપ છે. અભ, અફ તથા અંબ એ શબ્દો પર્યાય છે. ઇટલી, ઇટાવા, ઇટોલા ગામનામ શબ્દોમાં ઇટ-ઇટા એક જ છે. ઇટાલા એ મહાભારતકાળમાં ઇષ્ટિકાપુરી હતું. ઘરના “ગર” તથા ગ્રીષ્મના “ગ્રી”ની જેમ ગ્રીકનો ‘ગ્રી’ પણ અગ્નિવાચક છે. ગુજરાતમાં આવેલું ઓડ ગામ એ ખેતીપ્રધાનતા સૂચવી જાય છે.

આમ, સ્થળગામનામોમાં રહસ્યરૂપે સમાજ ને લોકજાતિનો ઇતિહાસ ગૂઢરૂપે નિહિત હોય છે.*

★ વિવિધ લેખો તથા પ્રમાણો પર આધારિત

JOURNAL OF THE ORIENTAL INSTITUTE

THE M. S. UNIVERSITY OF BARODA
BARODA

Editor : Mukund Lalji Wadekar

The Journal of the Oriental Institute, Baroda, is a Quarterly, published in the months of September, December, March and June every year.

SPECIAL FEATURES:

Articles on Indology, Vedic studies, textual and cultural problems of the *Rāmāyaṇa*, *Epics & Purāṇas*, notices of Manuscripts, reviews of books, survey of contemporary Oriental Journals and the rare works forming the Maharaja Sayajirao University Oriental Series, are some of the special features of this Journal.

Contributors to Note :

1. The Computerized or Typewritten contributions will be accepted. A copy should be retained by the author for any future reference, as no manuscript will be returned.
2. In the body of the article non-English stray words/Sanskrit/Prakrit line/verse must be written either in Devanāgarī or in transliteration with proper diacritical marks.
3. The source of citations/statements of any authority quoted should be invariably mentioned in the footnotes which must be written in the following order : (1) surname, initials of the author or editor, (2) title of the work, (underlined), (3) publisher, (4) place and year of publication and (5) page no.
4. Whenever an abbreviation is used in an article, its full form should be stated at the first occurrence and should not be repeated.
5. Give running foot-note numbers from the beginning to the end of the article.
6. The copyright of all the articles published in the Journal of the Oriental Institute will rest with the M.S. University of Baroda, Baroda.

Subscription Rates : Annual : (From Vol. 40 onwards)

Inland Rs. 60.00 (Post-free)

Europe £ 10.00 (Post-free)

U.S.A. \$ 20.00 (Post-free)

Subscription is always payable in advance. The yearly subscription is accepted from September to August every year. No subscription will be accepted for less than a year.

Subscription/Articles may be sent to :

**The Director, Oriental Institute,
Near Palace Gate, Palace Road,
Vadodara - 390 001, Gujarat, India
Phone : (0265) 425121**

સંસ્કૃત નાટકોમાં વાસ્તુશાસ્ત્ર

પ્રફુલ્લ એમ. પુરોહિત*

વાસ્તુશાસ્ત્ર અતીવ પ્રાચીન શાસ્ત્ર છે. વાસ્તુશાસ્ત્રનો ઉદ્દેશ્ય વેદો અને પુરાણોમાં પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ કે ઋગ્વેદમાં “વાસ્તોષ્યતે પ્રતિ જાનીહ્યસ્માન્ ।”^૧ એમ જણાવ્યું છે. તો પુરાણોમાં સ્કંદપુરાણ, અગ્નિપુરાણ, ગરુડપુરાણ, નારદપુરાણ, મત્સ્યપુરાણ વગેરેમાં પણ વાસ્તુશાસ્ત્રનો ઉદ્દેશ્ય જોવા મળે છે. વાસ્તુશાસ્ત્રના પ્રવર્તક આચાર્યો અદાર થઈ ગયા. તે મત્સ્યપુરાણના પ્રાસાદભવન આદિ નિર્માણ નામના અધ્યાયમાં આ પ્રમાણે છે :

મૃગરત્રિર્વસિષ્ઠરચ વિશ્વકર્મા મયસ્તથા ।
નારદો નગ્નજિત્ ચૈવ વિશાલાક્ષઃ પુરન્દરઃ ॥
બ્રહ્મા કુમારો નન્દીશઃ શૌનકો ગર્ગ એવ ચ ।
વાસુદેવોઽનિરુદ્ધરચ તથા શુક્રબૃહસ્પતી ।
અષ્ટાદશૈતે વિશ્વ્યાતા વાસ્તુશાસ્ત્રોપદેશકાઃ ॥^૨

અર્થાત્ - ભૃગુ, અત્રિ, વસિષ્ઠ, વિશ્વકર્મા, મય, નારદ, નગ્નજિત, વિશાલાક્ષ, પુરંદર, બ્રહ્મા, કુમાર, નન્દીશ, શૌનક, ગર્ગ, વાસુદેવ, અનિરુદ્ધ, શુક્ર અને બૃહસ્પતિ. જ્યોતિષશાસ્ત્ર સમય પર આધારિત છે અને તેનો સ્વામી કાલપુરુષ છે. તેવી રીતે વાસ્તુશાસ્ત્ર સ્થાન પર આધારિત છે અને તેનો સ્વામી વાસ્તુપુરુષ છે. મનુષ્યશરીર પ્રકૃતિનાં પાંચ તત્ત્વોથી બનેલું છે. જેમ કે જળ, આકાશ, વાયુ, ભૂમિ અને અગ્નિ. આ પાંચ તત્ત્વોના સમાવેશથી મનુષ્ય સ્વસ્થ રહે છે. તેમજ મનુષ્યની મૂળભૂત જરૂરિયાતો ત્રણ છે. અન્ન, વસ્ત્ર, અને મકાન. આ ત્રણમાંથી મકાન અર્થાત્ ભવન પણ પાંચ તત્ત્વો પર આધારિત છે. બૃહત્સંહિતા, વિશ્વકર્માપ્રકાશ, સમરાઙ્ગણસૂત્રધાર, માનસાર, વાસ્તુરાજવલ્લભ ઇત્યાદિ ગ્રંથોમાં વાસ્તુશાસ્ત્રનો ઉદ્દેશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. સંસ્કૃત નાટકોમાં ઘણી જગ્યાએ વાસ્તુશાસ્ત્રના ઉદ્દેશ્યો થયેલા છે. ભરતમુનિ રચિત નાટ્યશાસ્ત્રમાં પણ ઘણા બધા વિષયો પ્રાપ્ત થાય છે, તેમાં વાસ્તુશાસ્ત્રની પ્રસ્તાવનામાં ડૉ. વ્રજવલ્લભ મિશ્ર લખે છે કે “જ્યોતિષ, વાસ્તુ, અધ્યાત્મ, દર્શન, ધર્મ, આયુર્વેદ, નીતિશાસ્ત્ર, વ્યાકરણ, ઇતિહાસ, ભાષાવિજ્ઞાન, ધ્વનિવિજ્ઞાન, મનોવિજ્ઞાન, ચિત્રકલા, વાસ્તુશિલ્પ, મહાવિદ્યા, યોગ, કાવ્યશાસ્ત્ર, છંદશાસ્ત્ર, સંગીતશાસ્ત્ર, નૃત્યશાસ્ત્ર, અભિનયશાસ્ત્ર, કામશાસ્ત્ર, અલંકારશાસ્ત્ર ઇત્યાદિ વિષયોની સાથે વાસ્તુશાસ્ત્રનો ઉદ્દેશ્ય જોઈ શકીએ છીએ.”^૩

‘સ્વાધ્યાય’ - પૃ. ૩૮, અંક ૧-૨, વસંતપંચમી-અક્ષયતૃતીયા અંક, જન્યુઆરી-એપ્રિલ ૨૦૦૧, પૃ. ૭૭ થી ૮૨

- બરોડા સંસ્કૃત મહાવિદ્યાલય, એમ.એસ. યુનિ. વડોદરા.
- + તા. ૩૦, ૩૧ જુલાઈ અને ૧ ઓગસ્ટ ૨૦૦૧ના દિવસોમાં મહર્ષિ મહેશયોગી વૈદિક વિશ્વવિદ્યાલય, જબલપુર, (મધ્યપ્રદેશ) મુકામે રાષ્ટ્રિય જ્યોતિષ સ્થાપત્ય વેદસમ્મેલનમાં રજૂ કરેલ શોધપત્ર.
- ૧. ઋગ્વેદ, ૭-૩-૫૪-૧, સ્વાધ્યાય મંડલ, કિલ્લા પારડી, ૧૯૫૭, પૃ. ૪૨૮
- ૨. મત્સ્યપુરાણ, અ. ૨૫૨, ૨-૩-૪, નાગ પબ્લિશર્સ, જવાહરનગર, દિલ્લી - ૧૧૦૦૦૭.
- ૩. નાટ્યશાસ્ત્ર, અનુવાદક : વ્રજવલ્લભ મિશ્ર, સિદ્ધાર્થ પબ્લિકેશન્સ, ૧૦, ડી. એસ. આઈ. ડી.સી. સ્કીમ - II, ઓરવલા ઇન્ડસ્ટ્રિયલ એરિયા, ફેઝ - II, નई દિલ્લી ૧૧૦ ૦૨૦, પ્રથમ સંસ્કરણ, ૧૯૯૭, પુરોવાક્, પૃ. ૮

નાટ્યશાસ્ત્રના પ્રથમ અધ્યાયમાં ભરતમુનિ લખે છે કે “એવું કોઈ જ્ઞાન, એવું કોઈ શિલ્પ, એવી કોઈ વિદ્યા અથવા કલા, એવો કોઈ યોગ અથવા કર્મ નથી કે જે નાટ્યમાં દેખાય નહીં. જેમ કે -

ન તજ્ઞાનં ન તચ્છિલ્પં ન સા વિદ્યા ન સા કલા ।

નાસૌ યોગો ન તત્કર્મ નાત્વેઽસ્મિન્ યન્ન દૃશ્યતે ॥^૪

બ્રહ્માણના કહેવાથી વિશ્વકર્માએ નાટ્યગૃહનું નિર્માણ કર્યું. જેમ કે -

તતશ્ચ વિદવકર્માણં બ્રહ્મોવાચ પ્રયત્નતઃ ।

કુરુ લક્ષણસમ્પન્નં નાટ્યવેદમ્ મહામતે ॥^૫

નાટ્યમંડપ બનાવવાના સમયે વાસ્તુપૂજા વિધિ પ્રમાણે કરવી જોઈએ. યથા-

શ્રૂયતાં તથથા યત્ર કર્તવ્યો નાટ્યમણ્ડપઃ ।

તસ્ય વાસ્તુ ચ પૂજા ચ યથા યોજ્યા પ્રયત્નતઃ ॥^૬

જ્યારે નાટ્યમંડપ ઇત્યાદિ કાર્યોનો આરંભ વાસ્તુશાસ્ત્રના આધારે તેમ જ પ્રમાણાનુસાર કરવો જોઈએ. જેમ કે -

તતો વાસ્તુ પ્રમાણેન પ્રારમેત શુભેચ્છયા ।^૭

આ સિવાય પણ નાટ્યશાસ્ત્રમાં અનેક સ્થાને વાસ્તુનો ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થાય છે.

પ્રસ્તુત શોધપત્રમાં સંસ્કૃત નાટકોમાં જ્યાં જ્યાં વાસ્તુશાસ્ત્રનો ઉપયોગ થયેલો દેખાય છે તેને સંક્ષેપમાં રજૂ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. સંસ્કૃતના વિદ્વાનોએ સાહિત્યને દૃશ્ય અને શ્રાવ્ય તેમ બે અંગોમાં વિભાજિત કરેલ છે. દૃશ્યકાવ્યમાં જેનાથી આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે તે આનંદનું માધ્યમ દૃષ્ટિ છે. સાહિત્ય અથવા કાવ્યના આ અંગને નાટક કહે છે. જ્યારે સંસ્કૃત નાટકોની રચના કરવામાં આવી હશે ત્યારે વાસ્તુશાસ્ત્ર ઘણું પ્રચલિત હશે. એક વાત ચોક્કસ છે કે દેશ-કાલ ક્રમથી પરિવર્તન થતું રહે છે. સંસ્કૃત નાટકોમાં જે ભવનો(પ્રાસાદ)નાં વર્ણન પ્રાપ્ત થાય છે તે વાસ્તુશાસ્ત્ર આધારિત હોવાં જોઈએ, જે નીચે મુજબ છે.

મણિહર્ષભવન

મણિહર્ષભવનનો ઉલ્લેખ વિક્રમોર્વશીયમ્ નાટકમાં પ્રાપ્ત થાય છે. આ ભવનના નામથી જ ખ્યાલ આવે છે કે આ ભવનનિર્માણમાં મણિમય ઉપકરણોનો ઉપયોગ ઘણો થયો હોવો જોઈએ. આના દાદર ગંગાની તરંગ સમાન સફેદ સ્ફટિકમણિના બનેલા હતા. યથા-

૪. નાટ્યશાસ્ત્ર, ૧.૧૧૬

૫. એજન, સ્લોક ૭૬

૬. એજન, ૨.૨૪

૭. એજન

સંસ્કૃત નાટકોમાં વાસ્તુશાસ્ત્ર

૭૯

अनेन गङ्गातरङ्गसश्रीकेण स्फटिकमणिसोपानेनारोहतु ।^{१८}

આ ભવન પ્રદોષ કાળમાં ખૂબ જ રમણીય તેમજ મનમોહક લાગતું હતું. પ્રદોષાવસરમણીયં મણિહર્મ્યમ્ ।^{૧૯} આ ભવનની છત ઉપરથી ચંદ્રમા અત્યંત સ્પષ્ટ દેખાતો હતો આથી વ્રતના દિવસોમાં રાણીઓ આ ભવનની છત ઉપરથી ચંદ્રમાનાં દર્શન કરતી હતી.

मणिहर्म्यपृष्ठे सुदर्शनश्चन्द्र : । तत्र संनिहितेन देवेन प्रतिपालयितुमिच्छामि यावद्रोहिणी इति ।^{૧૦}

પી.કે. આચાર્યના મત મુજબ આની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે છે. “એક માળનું એક સ્ફટિકભવન, રત્નથી જડેલો પ્રાસાદ”.

વિમાનછન્દક

આ ભવનનો ઉલ્લેખ વિક્રમોર્વશીયમ્ નાટકમાં તેમ જ વાસ્તુશાસ્ત્રના ગ્રંથોમાં વિશ્વકર્માપ્રકાશ અને બૃહત્સંહિતામાં પ્રાપ્ત થાય છે.

સંસ્કૃત વાડ્યમ કોશમાં^{૧૧} આ ભવનને જાળીદાર બારીઓ તથા એકવીસ હાથના વિસ્તારવાળું કહ્યું છે. નાટકમાં આ ભવનને જનશૂન્ય વિમાનછન્દ નામનો પ્રાસાદ કહ્યો છે. –

तावदेतस्मिन्विरलजनसंपाते विमानपरिच्छन्दपरिसरे स्थास्यामि ।^{૧૨}

વિશ્વકર્માપ્રકાશના પ્રાસાદવિધાન નામના છઠા અધ્યાયમાં આ ભવનને અનેક શિખરોવાળું કહેલ છે. જેમકે–

विमानच्छन्दकं तद्वदनेकशिखरानतः ॥^{૧૩}

બૃહત્સંહિતાના પ્રાસાદલક્ષણાધ્યાયમાં આ પ્રમાણે વર્ણવેલ છે. – જાલગવાક્ષકયુક્તો વિમાનસંજ્ઞઃ ।^{૧૪} બૃહત્સંહિતા તેમજ વિશ્વકર્માપ્રકાશમાં જે વીસ પ્રાસાદોનાં નામ આપેલાં છે તેમાંનો આ એક છે.

મેઘપ્રતિછન્દ

આ પણ અન્ય પ્રાસાદોની જેમ એક વિશિષ્ટ પ્રાસાદ છે. માનસારમાં થોડું ભિન્ન છે. તે મેઘકાન્તથી

૮. વિક્રમોર્વશીયમ્, અડ્ક ૩ (‘પ્રકાશ’ સંસ્કૃત-હિન્દી વ્યાખ્યોપેતમ્), શ્રી રામચંદ્ર મિશ્ર, ચૌલમ્બા અમરભારતી પ્રકાશન, પો.બો. સં. ૧૩૮, વારાણસી, ૨૨૧૦૦૧, ચતુર્થ સંસ્કરણ, ૧૯૮૩, પૃ. ૧૦૧

૯. એજન

૧૦. એજન, પૃ. ૧૦૦

૧૧. સંસ્કૃત વાડ્યમ કોશ (પરિભાષા સ્વપ્ન પૂર્વાર્ધ), ડૉ. શ્રીધર ભાસ્કર વર્ણેકર, ભારતીય ભાષા પરિષદ, ૩૬-૬ શેક્સપીયર સરણી, કલકત્તા-૭૦૦૦૧૭, પૃ. ૩૦૧

૧૨. વિક્રમોર્વશીયમ્, અડ્ક ૨, પૃ. ૩૪

૧૩. વિશ્વકર્માપ્રકાશ, અ. ૬-૮૭ - સ્વેમરાજ શ્રીકૃષ્ણદાસ, શ્રી વૈકટેશ્વર પ્રેસ, મુંબઈ-૪

૧૪. બૃહત્સંહિતા (દ્વિતીયો ભાગઃ), અ. ૫-૨૨, સં. અવધવિહારી ત્રિપાઠી, વારાણસી વિશ્વવિદ્યાલય, વારાણસી, પૃ. ૬૭૨

મેઘપ્રતિછન્દક નામનો સંકેત કરે છે, તે અનુસાર આ પ્રાસાદ દસ માળના પ્રાસાદોના વર્ગમાં આવે છે. આ પ્રાસાદનો ઉલ્લેખ અભિજ્ઞાનશાકુંતલમાં પ્રાપ્ત થાય છે. યથા—

વિદૂષકઃ - આત્માનમપિ કિમિત ન મળસિ યદિ ભવાનન્તપુરઃ કૂટવાગુરાતો મોક્ષ્યતે, તદા મેઘચ્છન્નપ્રાસાદે શબ્દા-
યિષ્યતે ।^{૧૫}

આ જ નાટકમાં આગળ આને દિશાઓ જોવા માટેનું ભવન એવું વર્ણન પ્રાપ્ત થાય છે જેમ કે—

યોડસૌ દિગવલોકનપ્રાસાદો મેઘચ્છન્નો નામ ।^{૧૬}

નાટકની સંસ્કૃત ટીકામાં આ પ્રમાણે જણાવ્યું છે —

દિશામવલોકનાય કશ્ચિત્ કુતશ્ચિદ્ વા રાજધાન્યાક્રમણાયમૂચ્છતિ કિમિતિ શંકાયાં પર્યવેક્ષણાય નિર્મિતઃ પ્રાસાદઃ ।^{૧૭}

આ ભવનના નામથી જ લાગે છે કે આ ભવન ઘણું ઊંચું હોવું જોઈએ.

સમુદ્રગૃહક

રાજપ્રસાદો અંતર્ગત સમુદ્રગૃહની પણ રચના કરવામાં આવતી હતી. આનો ઉલ્લેખ સંસ્કૃત નાટકોમાં માલવિકાગ્નિમિત્ર તથા સ્વપ્નવાસવદત્તમાં પ્રાપ્ત થાય છે. માલવિકાગ્નિમિત્ર^{૧૮} નાટકની હિન્દી વ્યાખ્યામાં આચાર્ય રામચંદ્ર મિશ્રના મતાનુસાર કૃત્રિમ સમુદ્ર અથવા જળાશયની નજીક વાસ્તુશાસ્ત્ર આધારિત પ્રાસાદ બનાવવામાં આવતા હતા. જેમ કે વિહાર કૃત્રિમ-કીડા શૈલાદિ બનાવવામાં આવતા હતા. મત્સ્યપુરાણમાં આને ષોડશ ભૂજવાળો બે માળનો પ્રાસાદ માનવામાં આવ્યો છે. યથા —

ષોડશાસ્રઃ સમન્તાન્ત્ર વિજ્ઞેયઃ સ સમુદ્રકઃ ।

પાર્શ્વયોદશચન્દ્રશાલેડસ્ય ઉચ્છ્રાયો ભૂમિકાદ્વયમ્ ।^{૧૯}

સમુદ્રગૃહનો ઉલ્લેખ વાસ્તુશાસ્ત્રના ગ્રંથોમાં, વિશ્વકર્માપ્રકાશ તેમજ બૃહત્સંહિતામાં પ્રાપ્ત થાય છે. વિશ્વકર્માપ્રકાશમાં — “સિંહો વૃષઃ સુવર્ણચ પદ્મકોડથ સમુદ્રકઃ ॥” નું લક્ષણ આ પ્રમાણે છે.

અદ્વુલીપુટસંસ્થાનપઞ્ચાણકવિભૂષિતઃ ।

ષોડશાસ્રઃ સમન્તાન્ત્ર વિજ્ઞેયઃ સ સમુદ્રકઃ ॥^{૨૦}

૧૫. અભિજ્ઞાનશાકુંતલમ્, અડ્ક ૬ (કિશોરકેલિ સંસ્કૃત-હિન્દી વ્યાખ્યાપેતમ્), સં. વ્યા. શ્રી નવકિશોરકર શાસ્ત્રી, હિં. વ્યા. શ્રી રામતેજ પાળડેય, ચૌલમ્બા સંસ્કૃત સીરીજ, વારાણસી - ૧, ૧૯૭૬, પૃ. ૪૬૬

૧૬. એજન, પૃ. ૪૮૪

૧૭. એજન

૧૮. માલવિકાગ્નિમિત્રમ્, હિન્દી-ટીકા રામચંદ્ર મિશ્ર, ચૌલમ્બા અમરભારતી પ્રકાશન, વારાણસી

૧૯. મત્સ્યપુરાણ, અ. ૨૬૯-૩૮

૨૦. વિશ્વકર્માપ્રકાશ, ૬-૮૪-૯૨

સંસ્કૃત નાટકોમાં વાસ્તુશાસ્ત્ર

૮૧

બૃહત્સંહિતામાં આ ભવનનું લક્ષણ આ પ્રમાણે આપેલ છે:

વૃત્તઃ સમદ્રનામ । સમુદ્રનામ વૃત્તઃ પરિવર્તુલઃ । વર્તુલસ્તુ સમુદ્રઃ સ્યાત્ ।^{૨૧}

માલવિકાગ્નિમિત્રમાં સમુદ્રગૃહનો ઉલ્લેખ થયેલો છે તે આ પ્રમાણે છે:

સમુદ્રગૃહકે સર્વસહિતાં માલવિકાં સ્થાપયિત્વા ।^{૨૨}

સ્વપ્નવાસવદત્તમ્ નાટકમાં રાજા વિદૂષકને પૂછે છે.-

પદ્માવતી ક્યાં છે. તે સમયે પ્રત્યુત્તરમાં વિદૂષક કહે છે : સમુદ્રગૃહમાં. યથા - સમુદ્રગૃહકે કિલ શય્યાઽઽસ્તીર્ણા ॥^{૨૩}

આ જ નાટકમાં આગળ “ इदं સમુદ્રગૃહકં ।^{૨૪} એવો ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થાય છે.

પ્રતિમાનાટકમાં પણ આનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.

મયૂરચિપ્રાસાદ

આ પણ એક પ્રાસાદ હતો. - મયૂરસ્થિત્યર્થ યદ્યયો યત્ર સ્થાપિતાઃ સ સૌચવિશેષઃ ॥^{૨૫}

આ વ્યુત્પત્તિ અનુસાર શક્ય છે કે આ પ્રાસાદમાં મોરના વિશ્રામ માટે લાકડાં લગાવવામાં આવતાં હશે. આમા ઘણા બધા કક્ષો હતા. પ્રતિજ્ઞાયૌગન્ધરાયણ નાટકમાં મયૂરચિપ્રાસાદ ।^{૨૬} એમ દર્શાવેલ છે.

સૂર્યામુખપ્રાસાદ

રાજભવન અંતર્ગત સૂર્યામુખપ્રાસાદનો ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થાય છે. શ્રીગણપતિ શાસ્ત્રીએ સૂર્યામુખપ્રાસાદની વ્યુત્પત્તિ આ પ્રમાણે કરી છે - સૂર્યા વિવાહદેવતા સા મંગલાર્થ ગજલક્ષ્મ્યાદિ દેવતાવત્ દારુશિલાદ્યુત્કીર્ણા મુખે યસ્ય પ્રાસાદસ્ય સઃ સૂર્યામુખપ્રાસાદઃ ।^{૨૭}

તેઓએ સૂર્યાનો અર્થ વિવાહદેવતા કરેલો છે. તેઓના મતાનુસાર આ એવો પ્રાસાદ હશે જેનો આગળનો ભાગ પથ્થર અથવા લાકડા પર લગાડેલી વિવાહદેવતા(સૂર્યા)ની પ્રતિમાઓથી મુશોભિત હશે.

સંસ્કૃત નાટકોમાં પ્રાસાદ વર્ણનની સાથે-સાથે ઉપસ્થાનગૃહ, શાન્તિગૃહ, મન્ત્રશાળા, શયનાગાર, શસ્ત્રશાળા, હસ્તિશાળા, સંગીતશાળા, ક્રીડાવેશમ, ચતુઃશાલ, મંગલગૃહ, પ્રવતશયન ઇત્યાદિનો ઉલ્લેખ પણ પ્રાપ્ત થાય છે. વાસ્તુશાસ્ત્રને

૨૧. બૃહત્સંહિતા, પૃ. ૬૭૩

૨૨. માલવિકાગ્નિમિત્ર, અડ્ક ૪, પૃ. ૧૬૦

૨૩. સ્વપ્રવાસવદત્તમ્, અડ્ક ૫, સં.વ્યા. ડૉ. સુધાકર માલવીય, રેલ્વે ક્રાસિંગ, સીતાપુર રોડ, લખનઝ-૨૨૬૦૨૦, પૃ. ૧૨૯-૧૩૫

૨૪. સ્વપ્રવાસવદત્તમ્, એજન, પૃ. ૧૩૬

૨૫. પ્રતિજ્ઞાયૌગન્ધરાયણ, અડ્ક ૨, સં. ટીકા પં. કપિલદેવગિરિ, ચૌખમ્બા, વારાણસી, પૃ. ૬૯

૨૬. એજન

૨૭. સ્વપ્રવાસવદત્તમ્, પી.પી. શર્માકૃત હિન્દી ટીકા, પૃ. ૧૮૩

૮૨

પ્રફુલ્લ એમ. પુરોહિત

સ્થાપત્યકલા પણ કહે છે. આ બધાં વર્ણનોથી સ્પષ્ટ થાય છે કે સ્થાપત્યકલા તે સમયે ઘણી પ્રચલિત હશે. વર્તમાન સમયમાં પણ વાસ્તુશાસ્ત્ર પ્રચલિત થતું જાય છે એ દષ્ટિએ સંસ્કૃત નાટકોમાં પ્રાપ્ત થતાં વાસ્તુશાસ્ત્રના ઉદ્દેખો નોંધપાત્ર સાબિત થાય છે.

જગન્નાથકવિકૃત ડાકુરેશસ્તોત્ર - એક અપ્રકાશિત સ્તોત્ર

મિલિન્દ એસ. જોષી*

પ્રાસ્તાવિક :

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં કૃષ્ણભક્તોએ જુદાં-જુદાં કૃષ્ણસ્તોત્રોની રચનાઓ કરી છે. તે કૃષ્ણસ્તોત્રોમાંના નવ શ્લોકબદ્ધ પ્રસ્તુત સ્તોત્રમાં કવિએ ‘ડાકુરેશ’ ડાકોરનાથજીની સ્તુતિ કરી છે, એ વિશેષ છે. આ સ્તોત્રના રચયિતા જગન્નાથ છે તથા આ જ કવિ દ્વારા રચાયેલ અન્ય ત્રણ સ્તોત્રો મળે છે. - (૧) વિઠ્ઠલસ્તોત્ર (દસ શ્લોક), (૨) કૃષ્ણાષ્ટકમ્ (નવ શ્લોક) અને (૩) રેવાષ્ટકમ્ (નવ શ્લોક). આ ચારે સ્તોત્રો એક જ હસ્તપ્રતમાં વડોદરાના પ્રાચ્યવિદ્યામંદિરમાં મળે છે. અન્ય સ્થાને સ્તોત્રની બીજી કોઈ પણ હસ્તપ્રત મળતી નથી. આથી આ એક હસ્તપ્રતમાં સચવાયેલ પ્રસ્તુત સ્તોત્રનો સ્વલ્પપરિચય આપી, એનો ઉપલબ્ધ પાઠ હસ્તપ્રતના આધારે આપવાનો અહીં પ્રયત્ન કર્યો છે.

હસ્તપ્રતનું વર્ણન :

પ્રસ્તુત ગ્રંથ ‘ડાકુરેશસ્તોત્ર’એ વડોદરાની પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર સંશોધનસંસ્થામાં પ્રાપ્ત થતી એકમાત્ર હસ્તપ્રત, ક. ૧૧૭૪૦માં મળે છે. તે કેવળ પાંચ પત્રોની નાનકડી હસ્તપ્રત હોઈ એમાં એક પાનામાં દશ લીટીઓ અને એક લીટીમાં ૩૫ અક્ષરો છે. સુવાચ્ય અક્ષરોમાં કાગળ ઉપર લખાયેલી આ હસ્તપ્રતમાં લહિયાનો કે લેખનનો સમય મળતો નથી. હસ્તપ્રતનો પ્રારંભ ‘શ્રીગણેશાય નમઃ । શ્રીગુરુચરણાભ્યાં નમઃ ।’ એમ થાય છે. લહિયાએ એક પણ જગ્યાએ હાંસિયામાં અક્ષરો ઉમેર્યાં નથી કે છૂટી પણ ગયા નથી. આથી લહિયાએ સુવ્યવસ્થિત અનુલેખન કર્યું છે. હસ્તપ્રતની લંબાઈ ૨૦ સે.મિ. અને પહોળાઈ ૧૧ સે.મિ. છે. હસ્તપ્રતમાં કોઈ પણ જગ્યાએ લેખનસ્થળનો ઉલ્લેખ મળતો નથી. પણ, કાગળની ગુણવત્તા અને લહિયાની લેખનશૈલી જોતાં હસ્તપ્રત આશરે ૨૦૦ વર્ષ જૂની હશે એમ લાગે છે.

જગન્નાથકવિનો પરિચય :

ડાકુરેશસ્તોત્રના કવિ જગન્નાથનું નામ કે સ્તોત્ર વિશેની માહિતી ન્યૂ કેટલોગસ્ કેટલોગરમ્માં મળતી નથી. આ જગન્નાથકવિ એ પ્રસિદ્ધ ગંગાલહરીના રચયિતા ન હોઈ શકે, પરંતુ આ કોઈ અન્ય જગન્નાથકવિ છે. કવિએ પ્રત્યેક સ્તોત્રના અંતિમ શ્લોકમાં ‘જગન્નાથેનદં કૃતમ્’ (ડાકુરેશસ્તોત્રમાં), ‘જગન્નાથેન નિર્મિતમ્’ (કૃષ્ણાષ્ટકમ્ અને રેવાષ્ટકમ્) અને ‘જગન્નાથનામ્ના’ (વિઠ્ઠલસ્તોત્રમાં) આ પ્રમાણે પોતાનો નામોલ્લેખ કર્યો છે. પરંતુ તેમનો સમય, સ્થળ, આ ચાર સ્તોત્રો ઉપરાંત અન્ય કૃતિઓ વગેરે વિશે કોઈ પણ પ્રકારની માહિતી આપી નથી.

પરંતુ આ ચાર સ્તોત્રમાં એક વિઠ્ઠલસ્તોત્ર છે. વિઠ્ઠલભગવાનની સ્તુતિ મોટાભાગે મહારાષ્ટ્રમાં વિશેષ હોય

‘સ્વાધ્યાય’ - પુ. ૩૮, અંક ૧-૨, વસંતપંચમી-અક્ષયતૃતીયા અંક, જાન્યુઆરી-એપ્રિલ ૨૦૦૧, પૃ. ૮૩ થી ૮૭

● પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર, મ.સ. વિશ્વવિદ્યાલય, વડોદરા.

+ ડાકોરના નામની વ્યુત્પત્તિ આ પ્રમાણે છે - ડંકનાથપુર → ડંકપુર → ડંકઉર → ડાકઉર → ડાકુર અને ડાકોર

છે. અને વળી કૃષ્ણાષ્ટકમાં કૃષ્ણા નદીની સ્તુતિ છે. આથી આ જગન્નાથકવિ મોટેભાગે મહારાષ્ટ્રના કવિ હશે એમ માની શકાય. આ જગન્નાથકવિ વડોદરાના અને કદાચ મહારાજ ગાયકવાડના રાજ્યકાળમાં થઈ ગયા હશે, એમ પણ માની શકાય. વડોદરાથી ડાકોર નજીક પણ છે. આથી, એમ માની શકાય કે આ કવિ વડોદરાના હશે. તથા કવિએ 'રેવાષ્ટક'ની પણ રચના કરી છે. જે રેવા એટલે કે નર્મદા નદી વડોદરાની નજીક આવેલી છે. આ એક મહત્વના મુદ્દાના કારણે પણ એમ લાગે છે કે કવિ વડોદરાના જ હશે.

સ્તોત્ર વિશે :

ડાકુરેશસ્તોત્રમાં કુલ નવ શ્લોક છે. તેમાં ૧ થી ૮ શ્લોક શાર્દૂલવિકીડિત છંદમાં અને ૯મો શ્લોક શિખરિણી છંદમાં છે.

જેમાં પ્રથમ શ્લોકમાં કવિ જણાવે છે કે - દ્વારિકાધીશની પ્રતિ છ માસે પોતાના હાથમાં તુલસી વાવીને, તે તુલસીપત્રથી ૬૦ વર્ષ સુધી ભગવાનની અર્ચના કરી. આ પ્રમાણે ભક્તની ભક્તિ જોઈને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પોતાના ભક્ત માટે ગુર્જરપ્રદેશના ડંકપુરમાં આવીને ભક્તને ત્યાં રહ્યા. આ પ્રથમ શ્લોકમાં દ્વારિકાધીશ દ્વારાવતી (દ્વારકા)થી ડંકપુર (ડાકોર) કેવી રીતે આવ્યા તેનું વર્ણન છે. બોડાણાના આખ્યાનનો ઉલ્લેખ પ્રથમ શ્લોકમાં છે. વળી અત્રે ઉલ્લેખનીય છે કે ડંકપુરનું ડંકનાથમહાદેવનું મંદિર હાલના રણછોડરાયના મંદિર સામે ગોમતીઘાટ પર જમણા હાથે આવેલું છે. અહીં ડાકુરેશસ્તોત્ર પર ડંકપુરમાહાત્મ્યનો પ્રભાવ દેખાય છે. (૧)

બ્રહ્મા વગેરે દેવોથી સેવિત, કલિના દોષોને દૂર કરનારા, જ્ઞાન આપનારા, પાપીઓના સર્વ પાપ હરનારા, આનંદ આપનારા, ભક્તોને ઇષ્ટકૃણ આપનારા, મુનિઓ વડે હૃદયકમળમાં ધ્યાન ધરાતા, સંસારનાં દુઃખો હરનારા અને ભયને હરનારા એવા ભગવાનની, હે ભક્તો, સેવા-ભક્તિ કરો. એમ બીજા શ્લોકમાં ડાકોરનાથની સ્તુતિ કરી છે. (૨)

કવિ ત્રીજા શ્લોકમાં જણાવે છે કે ભગવાનનું મુખ મુક્તા જેવું શોભિત છે, જેમના કાનનાં કુંડળના પ્રકાશથી ગાલનો પ્રદેશ શોભિત છે. જેમના કંઠમાં (ધારણા કરેલાં) કૌસ્તુભ, મોતીઓ અને માણેક ઝબૂકે છે અને જેમણે (ચાર) હાથમાં પદ્મ, ગદા, ચક્ર અને શંખ ધારણ કર્યા છે એવા ભગવાનને ભજવા જોઈએ. આ શ્લોકમાં રણછોડરાયજીની મૂર્તિના સ્વરૂપનું વર્ણન છે. (૩)

પીતામ્બર ઉપર સોનાના કંદોરાથી શોભતી સુંદર કેડવાળા, તેમના બન્ને ચરણોનાં નૂપુર, તેમની જંઘા અને બન્ને ઊરુનું ધ્યાન ધરવું જોઈએ. આ પ્રમાણેનું ધ્યાન ધરનારા બ્રહ્મપુત્રી(ગોમતી)ના ભક્તો વડે અર્ચન કરાતા શ્રીભગવાનના ચરણકમળની, હે ભક્તો, સેવા-ભક્તિ કરો. આ શ્લોકમાં ડાકોરનાથના મંદિરની સામે આવેલા ગોમતીસરોવરનો નિર્દેશ છે. (૪)

વિવિધ સાધનો દ્વારા શાન્ત મનવાળા જીવોને પોતાનું આત્મૈક્ય કરાવવા ઉદ્યત, (સંસારમાં) આસક્ત જનોને પોતાનામાં આસક્ત કરનારા તેમજ મુક્તજનોને પોતાનું દાસત્વ આપવા ઉદ્યત, ગોપીજનોના મનોવિલાસને કાળે કુશળ હંસ અને કેવળ સેવાભક્તિથી જ પામી શકાય તેવા ડાકુરેશને પરંબ્રહ્મસ્વરૂપ જાણીને અને દૃઢતાપૂર્વક માનીને આ સંસારના બુદ્ધિશાળીઓ (= સંતો) હરિની નિરંતર ભક્તિ કરે છે. (૫)

જે ગરીબ અને લાચાર દર મહિને પૂર્ણિમાના ઉત્સવના દિવસે (પૂનમ ભરવા) આવે છે, તે પોતાની

જગન્નાથકવિદ્વત ડાકુરેશસ્તોત્ર - એક અપ્રકાશિત સ્તોત્ર

૮૫

ગરીબીમાંથી મુક્તિ પામીને પુત્ર, ધન વગેરે ભોગોથી યુક્ત આ લોકમાં સર્વદા આનંદ કરે છે. અન્તે શ્રીહરિના પાર્ષદો (સેવકો) જેવા થઈને બ્રહ્મા વગેરેથી સ્તુતિ કરાતા તેમજ સર્વોત્તમ એવા ગરુડની ઉપર સવારી કરીને વૈકુંઠમાં જાય છે. આ શ્લોકમાં આવતા ‘પ્રતિમાસમ્ આગમકરઃ’ (પ્રતિમાસ આવે છે) પ્રયોગ પરથી આ સ્તોત્રના રચયિતા જગન્નાથ ડાકોરનિવાસી હોય એ સંભવિત છે. (૬)

અહીં (ડાકોરમાં) આવીને અન્નનો એક સમાહ ત્યાગ કરીને જે બ્રાહ્મણશ્રેષ્ઠ શ્રીમદ્ભાગવતનો ભક્તિપૂર્વક અને નિષ્કામ રહીને પાઠ કરે તેના ઉપર તૃપ્તિ પામેલા પિતા, દાદા વગેરે પિતૃઓ, દેવો તેમજ ઋષિઓ આશીર્વાદ વરસાવે છે અને ઋણત્રયમાંથી મુક્ત થવાથી તેનું મન મોક્ષમાં આસક્ત થાય છે. આ શ્લોકમાં આવતાં ‘અન્નાગત્ય’ (અહીં આવીને), ‘દ્વિજોત્તમઃ’ (બ્રાહ્મણશ્રેષ્ઠ) અને ‘ચેત્ ભાગવતં પઠતિ’ (જે શ્રીમદ્ભાગવતનું પઠન કરે) પદોથી અનુમાન થઈ શકે કે આ સ્તોત્રના રચયિતા જગન્નાથ બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિના હશે અને ડાકોર જઈને શ્રીમદ્ભાગવતનો પાઠ કરતા હોવા જોઈએ. (૭)

લોકોનું શરણ અને તેમના મૃત્યુને હરનારા, ભોગ અને મોક્ષ આપનારા, ભક્તો પર કૃપા કરવા તત્પર, મગધાધિપતિ(જરાસંધ)થી ત્રાસેલા તેમજ રણમેદાન છોડીને ભાગેલા, ગંગાગોમતીના કંઠે વસનારા અને યાત્રોત્સવના સમયે વડના ઝાડ નીચે વિશ્રામ કરીને નગરજનો સાથે નિજમંદિરમાં જનારા શ્રીડાકુરેશને હું ભજું છું. આ શ્લોકમાં ડાકોરનાથ રણછોડરાયનું નામ સાર્થક કરવામાં આવ્યું છે અને વળી યાત્રોત્સવમાં નીકળતી પાલખીનો નિર્દેશ છે જે બતાવે છે કે કવિ જગન્નાથ તે સમયે હાજર રહેતા હોવા જોઈએ. (૮)

આમ (ઉપર પ્રમાણેની) શ્રીકૃષ્ણની સ્તુતિયુક્ત નિર્મળ સ્તોત્ર જગન્નાથે ગુરુજનના આનંદ માટે અચળ ભક્તિપૂર્વક રચ્યું છે. તેનો પાઠ શ્રીડાકુરેશની મૂર્તિસમક્ષ સવારે અને સાંજે જે કોઈ માણસ કરશે તે પુણ્યશ્લોક થશે અને તે દેવરાજ ઇન્દ્ર થશે. (૯)

ઉપસંહાર :

આ સ્તોત્રની ઉપર સમગ્રતયા અભ્યાસ કરવાથી એવું તારવી શકાય કે વડોદરાનિવાસી મહારાષ્ટ્રીયન બ્રાહ્મણ કવિશ્રી જગન્નાથ વૈષ્ણવ કૃષ્ણભક્ત હતા અને ડાકોરની અવાર-નવાર યાત્રા કરતા અને તે દરમિયાન ત્યાં શ્રીમદ્ભાગવતનાં પારાયણો કરતા હતા. વળી “અન્નનો ત્યાગ કરીને એક સમાહ શ્રીમદ્ભાગવતનું પારાયણ” (શ્લોક-૭) પરથી નિશ્ચિત થાય છે કે તે કવિ વિદ્વાન કૃષ્ણભક્ત હતા, પણ એક કથાકાર તરીકે તેમણે પોતાની ઓળખાણ આપી નથી.

આ સ્તોત્રની રચના ગુરુજનોના આનંદને માટે કરી છે એવો નિર્દેશ પણ કવિશ્રીનો માતાપિતા વગેરે ગુરુજનો પ્રત્યેનો ભક્તિભાવ બતાવે છે.

॥ ડાકુરેશસ્તોત્રમ્ ॥

શ્રીદ્વારાવતિયાત્રયાતિવિકલઃ ષણ્માસિ માસ્યચ્યુતં
 નિત્યં ષષ્ટિસમાઃ કરસ્થતુલસીપત્રૈઃ સમર્ચ્યાભવત્ ।
 દૃષ્ટ્વા ભક્તજરાં કૃપાર્દ્રહૃદયઃ કૃષ્ણઃ સ્વકીયાં પુરીં
 હિત્વા ગુર્જરડક્કનાથનિકટે દાસાલયં ત્વાશ્રિતઃ ॥૧॥
 તં બ્રહ્માદિનિષેવિતં કલિમલપ્રધ્વંસકં જ્ઞાનદં
 સર્વેષામધકારિણામધહરં સ્વાત્માનમાનન્દદમ્ ।
 ભક્તામીષ્ટફલપ્રદં મુનિવૈરૈર્ધ્યાતં હૃદમ્ભોરુહે
 સંસારાર્ણવતારકં ભયહરં સેવધ્વમત્યુત્સુકાઃ ॥૨॥
 શ્રીમન્નારુમુખામ્બુજોપરિલસન્નાસાગ્રમુક્તાફલં
 કર્ણઘોતિતલોલકુણ્ડલતડિદગ્લ્લશ્રિયા શોભિતમ્ ।
 કળ્પે કૌસ્તુભમૌક્તિકૈર્મરકતૈશ્ચન્દ્રભાભાસુરં
 હસ્તૈઃ કઞ્જગદાસુદર્શનદરાન્નિત્યં વહન્તં ભજેત્ ॥૩॥
 કાશ્ચીદામવિભૂષિતં કટિતટં પીતામ્બરં સુન્દરં
 ધ્યાયેન્નપુરનાદિતં પદયુગં જડ્ધોરુજાનુદ્વયમ્ ।
 એવં ધ્યાનપરા વિરશ્ચિતનયા ભક્તૈઃ સમભ્યર્ચિતં
 સેવન્તો ભગવત્પદાબ્જયુગલં નિત્યં સ્થિતાઃ સન્નિધૌ ॥૪॥
 નાનાસાધનશ્રાન્તજીવમનસાં સ્વાત્મૈકતામુદ્યતં
 કર્તું રાગિણુ રાગિતાં સ્વવિષયે મુક્તેષુ દાસ્યાત્મતામ્ ।
 હંસં ગોપિમનોવિલાસકુશલં સેવૈકગમ્યં પરં
 જ્ઞાત્વા લોકવિચક્ષણા ભુવિ હરિં ભક્ત્યા ભજન્તેઽનિશમ્ ॥૫॥
 યો રક્કઃ પ્રતિમાસમાગમકરો રાકોત્સવે રક્કતાં
 ત્યક્ત્વા પુત્રધનાદિભોગસહિતાં લોકે સદા મોદતે ।
 અન્તે ગચ્છતિ વૈનતેયરહણં ચારુદ્ધ સર્વોત્તમં
 વૈકુણ્ઠં હરિપાર્ષદૈઃ સમકૃતિર્બ્રહ્માદિભિઃ સંસ્તુતઃ ॥૬॥

જગન્નાથકવિદ્વત ડાકુરેશસ્તોત્ર - એક અપ્રકાશિત સ્તોત્ર

૮૭

અત્રાગત્ય દ્વિજોત્તમઃ પઠતિ ચેત્સસાહમન્ધસ્ત્યજન્
 મન્દ્યા ભાગવતં તદદ્વિઘ્નમનસા નિષ્કામતામાશ્રિતઃ ।
 તૃપ્તાસ્તાતપિતામહાદિપિતરો દેવર્ષયશ્ચાશિષં
 યચ્છાન્ત્યસ્ય ઋણત્રયાપકરણાન્મોક્ષે મનઃ સજ્જતિ ॥૭॥
 લોકાનાં શરણં કૃતાન્તહરણં મુક્તિપ્રદં મુક્તિદં
 ભક્તાનુગ્રહકાતરં મગધપાદ્મીતં રણાન્નિર્ગતમ્ ।
 ગજ્જાગોમતિસેવિતં વટતલે વિશ્રમ્ય યાત્રોત્સવે
 યાન્તં પૌરજનૈઃ સમં સ્વસદને તં ડાકુરેશં ભજે ॥૮॥
 ઇતિ શ્રીકૃષ્ણસ્ય સ્તવનઘટિતં સ્તોત્રમમલં
 જગન્નાથેનેદં કૃતમચલભક્ત્યા ગુરુમુદે ।
 યદા સાયં પ્રાતઃ પઠતિ મનુજો દેવપુરતઃ
 સ્થિતઃ પુણ્યશ્લોકઃ સ ભવતિ સુરાણામધિપતિઃ ॥૯॥

॥ ઇતિ ડાકુરેશસ્તોત્રમ્ ॥

JOURNAL OF THE M.S. UNIVERSITY OF BARODA

The Journal is published every year in three parts.
These parts are devoted respectively to
topics relating to

- (i) *Humanities,*
- (ii) *Social Sciences and*
- (iii) *Science*

Advertisement tariff will be sent on request.

Communications pertaining to the Journal
should be addressed to :

THE EDITOR

Journal of the M.S. University of Baroda
(Humanities/Social Sciences/Science)
Faculty of Arts Compound,
Vadodara - 390 002 (India)

‘જીવદયાનો છંદ’ એક અનોખી જૈન કૃતિ

ઉષા બ્રહ્મચારી*

જૈન સાહિત્યના ઉદ્દગમની કથાનો આરંભ ભગવાન મહાવીરથી થાય છે. ઉપલબ્ધ સમસ્ત જૈન સાહિત્યના ઉદ્દગમનું મૂળ મહાવીરસ્વામીની દિવ્યવાણી છે. આ વાણીને હૃદયંગમ કરીને એમના પ્રધાન શિષ્ય ગૌતમ ગણધરે બાર અંગોમાં નિબદ્ધ કરી. આ ‘દ્વાદશાંગ’ ને શ્રુત નામ આપ્યું અને ભગવાન મહાવીર તેના અર્થકર્તા કહેવાયા, જ્યારે ગૌતમ ગણધરને તેના ગ્રંથકર્તા માનવામાં આવે છે. ભગવાન મહાવીરના નિર્વાણ પછી દ્વાદશાંગરૂપ શ્રુત સાહિત્ય ગુરુ-શિષ્ય પરંપરાના રૂપમાં ભૌમિકરૂપે જ પ્રવાહિત થયું.^૧

જૈન સાહિત્યનો વિસ્તાર

જૈન સાહિત્ય ઘણું વિસ્તૃત છે. જૈન સાહિત્યમાં બહુવિધ ચર્ચા કરવામાં આવી છે. મહાવીરસ્વામીએ કોઈ ચર્ચાને ઉપેક્ષિત કરી નથી તેથી રૂઝ સ્વરૂપે તત્ત્વજ્ઞાન, આચાર, આગમ, છંદ, લોકવિભાગ જેવા અસંખ્ય વિષયો ઉપર લખાણ પ્રાપ્ત થાય છે. ભગવાન મહાવીરે તત્કાલીન લોકભાષા અર્ધભાગવીને પોતાના ઉપદેશોનું માધ્યમ બનાવ્યું તેમજ લોકપ્રિય સંસ્કૃત ભાષામાં પણ અસંખ્ય કૃતિઓની રચના કરવામાં આવી.

વિન્ટરનીટ્સ^૨ લખ્યું છે કે ભારતીય ભાષાઓના ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ પણ જૈનોનું સાહિત્ય બહુ મહત્ત્વપૂર્ણ છે. કારણ કે જૈનોએ હંમેશા એ બાબતનું ધ્યાન રાખ્યું છે કે એમની રચનાઓ વધુમાં વધુ જનતાને માટે ઉપયોગી બને. આથી આગમિક રચનાઓ અને પ્રાચીનતમ ટીકાઓ તથા વિદ્વત્તાપૂર્ણ ગ્રંથ અને કાવ્ય લખવાનાં શરૂ કર્યાં. કોઈ ગ્રંથકારોએ સરળ સંસ્કૃતમાં રચના કરી તો કોઈએ સંસ્કૃત ભાષાને કાવ્યશૈલીમાં અપનાવીને પ્રાચીન કવિઓ સાથે બરાબરી કરી. ડૉ. વિન્ટરનીટ્સ^૩ નોંધે છે કે જૈનધર્મ બૌદ્ધધર્મથી પ્રાચીન હોવા છતાં જૈનોનું આગમિક સાહિત્ય પોતાના પ્રાચીનતમરૂપમાં આપણને પ્રાપ્ત થયું નથી. દુર્ભાગ્યથી તેનો કેટલોક ભાગ જ સુરક્ષિત રહી શક્યો છે અને તેનું વર્તમાનસ્વરૂપ અપેક્ષા મુજબ ઘણું અર્વાચીન છે.

જૈનધર્મનું સૂત્રાત્મક સાહિત્ય વ્યાખ્યાઓ, ટીકાઓ અથવા ટીપ્પણોના સ્વરૂપે પણ ઉપલબ્ધ થાય છે. કોઈપણ મૂળ ગ્રંથને યોગ્ય રીતે સમજવા માટે ભિન્ન ભિન્ન વ્યાખ્યાઓનું અધ્યયન કરવું આવશ્યક છે. જ્યાં સુધી વ્યાખ્યાનું સૂક્ષ્મ અવલોકન ન થાય ત્યાં સુધી મૂળ ગ્રંથમાં રહેલી અનેક મહત્ત્વપૂર્ણ બાબતો અજ્ઞાત રહી જાય છે. આ હેતુથી વ્યાખ્યાત્મક સાહિત્ય અસ્તિત્વમાં આવ્યું. આ પ્રકારના સાહિત્ય દ્વારા બે પ્રયોજન સિદ્ધ થાય છે.

‘સ્વાધ્યાય’ - પૃ. ૩૮, અંક ૧-૨, વસંતપંચમી-અક્ષયતૃતીયા અંક, જાન્યુઆરી-એપ્રિલ ૨૦૦૧, પૃ. ૮૯ થી ૯૩

● પ્રાચ્યવિદ્યા મંદિર, મ.સ. વિશ્વવિદ્યાલય, વડોદરા.

૧. મહેતા મોહનલાલ, જૈન સાહિત્યકા બૃહદ્ ઇતિહાસ, ભાગ ૩, પાર્શ્વનાથ વિદ્યાશ્રમ શોધ સંસ્થાન, હિન્દુ યુનિવર્સિટી, વારાણસી

૨. વિન્ટરનીટ્સ, હિસ્ટ્રી ઓફ ઈન્ડીયન લીટરેચર, ભાગ ૨, પૃ. ૪૨૭

૩. વિન્ટરનીટ્સ, એજન, પૃ. ૪૨૬

૧. વ્યાખ્યાકાર પોતાની કલમ દ્વારા ગ્રંથકારના અભીષ્ટ અર્થનું વિશ્લેષણ કરવામાં અસીમ આત્મોદ્ધાસ અનુભવે છે તથા ક્યારેક પોતાની માન્યતાને પણ પ્રસ્તુત કરે છે.
૨. પાઠકને ગ્રંથના ગૂઢાર્થ સુધી પહોંચવા માટે અનાવશ્યક શ્રમ કરવો નથી પડતો.

જૈન આગમોની સંસ્કૃત તથા ગુજરાતી વ્યાખ્યાઓનું આગમિક સાહિત્યમાં મહત્વપૂર્ણ સ્થાન છે. જૈન આચાર્યોએ પોતાના પ્રાચીનતમ સાહિત્ય ઉપર સંસ્કૃત, પ્રાકૃત તથા ગુજરાતીમાં ટીકાઓ લખવાનું શરૂ કર્યું. આ ટીકાઓમાં પ્રાચીન નિર્ધુક્તિઓ, ભાષ્યો તથા ચૂર્ણિઓ, છંદોની સામગ્રી હેતુઓનો સમાવેશ થાય છે, તેમજ તર્કો અને અનુભવો દ્વારા એ સામગ્રી પુષ્ટ પણ કરી.^૪

આગમોની સંસ્કૃત ટીકાઓની બહુલતા થવાથી પછીના અનુગામી આચાર્યોએ જનહિતની દૃષ્ટિએ લોકભાષાઓમાં સરળ અને સુબોધ વ્યાખ્યાઓ લખી છે. આનું પ્રયોજન કોઈ વિષયની ગહનતામાં ન ઉતરતા સાધારણ પાઠકોને માત્ર બોધાત્મક શૈલીમાં મૂળ ઉપદેશ કે અનુભવને રજૂ કરવાનું હતું. આને માટે આવશ્યક હતું કે આ પ્રકારની રજૂઆતો સાહિત્યિક સંસ્કૃત ભાષામાં ન કરતાં લોકભાષામાં અર્થાત્ ગુજરાતીમાં વ્યક્ત કરવામાં આવે. આ પ્રકારની શબ્દાર્થાત્મક ટીકાઓથી રાજસ્થાની અને ગુજરાતી જૈનપ્રેમીઓને વિશેષ લાભ થયો. આ પ્રકારનું કેટલુંક જૈન સાહિત્ય પ્રાચ્યવિદ્યા મંદિરની જૈન હસ્તપ્રતોમાં સંગૃહીત થયેલું છે. ખૂબ જ સરળ ભાષામાં ધર્મનો ઉપદેશ, જીવદયાની વાત કે પછી વાસ્તવિક જીવનમાં અનુભવેલી ઉપદેશાત્મક વાતોનું વર્ણન પ્રાપ્ત થાય છે. આવી એક વિશિષ્ટ પ્રકારની જૈન હસ્તપ્રત વિષે અહીં વિગતે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

આ હસ્તપ્રતો વડોદરાના યતિશ્રી હેમચંદ્રજી દ્વારા પ્રાચ્યવિદ્યા મંદિરને ભેટ અપાયેલ છે.

નામ : જીવદયાનો છંદ

હસ્તપ્રત નં. : ૧૫૮૩૫

માપ : ૨૬ x ૧૨ સે.મી.

ભાષા : ગુજરાતી, લિપિ : દેવનાગરી

કર્તા : ભૂદર, સ્થળ : પેથાપુર

પાન : ૧, ગ્રંથસંખ્યા : ૨૮

હસ્તપ્રતની શરૂઆત દુહાથી કરવામાં આવી છે :

શ્રી જિનવાણી પાપનમી સમરી જે સરસત્ય

જીવદયા પ્રતિયાચવા માતર્દિનું મુઝ મત્ય

ત્યારબાદ કુલ અગિયાર છંદમાં જીવદયાની વાતનું વર્ણન કર્યું છે.

રયણિ(રજની) વિના ચંદ્ર, ચંદ્ર વિના રયણી ...

કામની(કામિની) વિના કંત(કંથ) કંત વિના કામની

૪. શાસ્ત્રી કેલાશચંદ્ર, જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ, ભાગ-૧, જૈન ગ્રંથમાળા પ્રકાશ, વારાણસી

‘જીવદયાનો છંદ’ એક અનોખી જૈન કૃતિ

૯૧

કામ વિહુણો પુરુષ કીસો(કેવો) ...
 તુરિ વિના વેગ, જલ વિના સરોવર
 પ્રાણ વિહુણો પંડ(શરીર) કિસો ઈમ(એમ)
 ઉત્તમ નર આચાર વિચાર જીવદયા વિના
 ધર્મ કિસ્યો(કેવો)
 ફૂલ વિના વૃક્ષ પાંષ(પાંખ) વિના પંષી(પંખી)
 ગ્રહગુણ વિના ગયાણ કિસ્યો
 પુષ વિના બાંણ ગુણ વિના સંઘયણ
 ગુણ વિના ગુણપાત્ર કિસ્યો
 ગુરુ વિના જ્ઞાન અક્ષર વિના પુસ્તક
 કંઠ વિહુણો ગાન કિસ્યો
 વાસ વિના સાક પાષ(પાક) વિના લવણ(ભીંટું)
 સુંદરી વિના સેજ સેજ વિના સુંદરી ...
 પાણિ(ણી) વિના મુષ(ખ) કમળ કિસ્યો ...
 વસ્ત્ર વિના માણસ સહસ્ત્ર વિના સુરો(શૂરવીર)
 હાથ વિના હથિયાર કિસ્યો ...
 અસ્ત્રિ(સ્ત્રી) વિના સુષ(સુખ)
 કૃપા(દયા) વિના તપસિ વિત્ત વિના વેપાર ...
 મંત વિના મંત્રી આઉઘ(આયુધ) વિના ખત્રી(ક્ષત્રીય)
 સુર(શૂર) વિના સંગ્રામ કિસ્યો ... વિદ્યા વિના સદ્ગુરુ
 સભા વિના પંડિત સેન વિના સાહિબ કિસ્યો
 સુગંધ વિના કુસુમ કુસુમ વિના વાડી
 અંગ વિના આભૂષણ કિસો લષમી(લક્ષ્મી) વિના ભોગ
 જોગ વિના જોગી આણા વિના અધિકાર કિસો
 સત્ય વિના વાત ગીત વિના ગાયન
 અર્થ વિના ગુણગ્રંથ કિસો ...
 ઉબા(ઉર્બ) વિના યંત્ર વિષહર વિના મંત્ર
 ધૌવન વિના શણગાર કિસ્યો ...
 દેવ વિના દેવલ આંણ(આજ્ઞા) વિના રાજા
 સેના વિના રાજા કિસ્યો ...

વસ્તુ વિના હાટ હાટ વિના પાટણ
 થાંનક(સ્થાનક) પાષે(નજીક) ગૃહ કિસ્યો ...
 પય વિના ઘેનુ મેઘ વિના મહિયલ
 મન જીત્યા વિના મુની(નિ) કિસ્યો ...
 શાસ્ત્ર વિના અભ્યાસ કિસ્યો
 સંઘ વિના સિદ્ધિ રબ્યા(કમાયા) વિના રિદ્ધિ
 અરિહંત વિના બીજે જાપ કિસ્યો ...
 વાસ(વસ્તિ) વિના ગ્રામ હાક વિના ઠાકુર
 છંદ વિહુણો કવિન કિસ્યો ...
 તેલ વિના દીપ દીપ વિના મંદિર
 લક્ષ્યમી(લક્ષ્મી) વિના જેમ ગૃહ કિસો ...
 ડરસણ(દર્શન) વિના મુષ(ખ)
 રસ વિના વાણી આખ્યા વિના ઉપગાર(ઉપકાર) કિસો ...
 જલ વિના કમલ કમલ વિના કાયા
 ઉત્તમ વિના આચાર કિસો કુમકુમ વિના કામ
 વિઘન(વિઘ્ન) વિના દામનિ મદ વિના માતંગ કિસો ...
 વાંસ વિના સિખિકા ગુણ વિના ગુણિકા
 દાન વિના દાતાર કિસો
 માય(યા) વિના માત(તા) માત વિના બાળક
 પુત્ર વિના પયપાન કિસો
 સંયમ વિના સિ(શિ)ક્ષા ગુરુ વિના દીક્ષા
 અન્ન વિના આયત કિસો ...
 પ્રજા વિના કરણ(રાજા) પુત્ર વિના વંસજૂ(વંશજ)
 ભેષ(ખ) વિના દરીસણ(દર્શન) કિસો
 કલશ જીવદયા વના ધર્મ
 જીવન પ્રાણ જમ(જેમ) પંડ ન રાષે(ખે)
 જીવન નાવડું સદ વિહુણો જીવ
 જિન ચરણદાસ ભૂદર કહે સો વીતરાગ વાણી લહે
 ઇતિ શ્રી જીવદયા ઉપર છંદ સંપૂર્ણ
 પેથાપુર મેં લીધી(ખી) કૃત્ય

પ્રસ્તુત 'જીવદયાનો છંદ' નામક જૈન હસ્તપ્રતમાં જીવનની વાસ્તવિકતાને તળપદી ગુજરાતી ભાષા અને શબ્દોમાં ખૂબ જ સહજતાપૂર્વક સરળ રીતે રજૂ કરી છે. દરેક વસ્તુ કે વ્યક્તિનું જીવનમાં કેટલું મહત્વ છે તે અહીં

‘જીવદયાનો છંદ’ એક અનોખી જૈન કૃતિ

૯૩

વ્યક્ત કર્યું છે. પ્રત્યેક એકબીજાના પૂરક છે તેવું દર્શાવવા ઘણાં બધાં દૃષ્ટાંતો રજૂ કર્યા છે. દા.ત. ચંદ્ર અને રાત્રી, પત્ની અને પતિ, અશ્વ અને વેગ, પાણી અને સરોવર, પ્રાણ અને શરીર એ જ પ્રમાણે જે વ્યક્તિ ઉત્તમ હોય અને તેનામાં આચાર વિચાર સાથે જીવદયા ન હોય તો તેનો ધર્મ નિરર્થક છે એમ સ્પષ્ટપણે જણાવ્યું છે. તેમજ જીવનમાં જીવદયાનું મહત્ત્વ દર્શાવ્યું છે. બીજાં કેટલાંક જાણીતાં દૃષ્ટાંતો આપ્યાં છે જેમકે, ફળ વિના વૃક્ષ, પાંખ વિના પંખી, ગુરુ વિના જ્ઞાન અને અક્ષર વિના પુસ્તક, કંઠ વગરનું ગાન, મીઠા વગરનું ભોજન, સુંદરી વિનાની સેજ, વસ્ત્ર વિના મનુષ્ય, સ્ત્રી વિના સુખ તેમ કૃપા(દયા) વિના તપસ્વી નકામો છે.

એકબીજા વિના અધૂરી એવી અન્ય યાદીમાં આયુધ વિના ક્ષત્રિય, શૂર વિના સંગ્રામ, વિદ્યા વિના સદ્ગુરુ, સભા વિના પંડિત, મુગંધ વિના ફૂલ, અંગ વિના આભૂષણ, અર્થવિહીન ગુણગ્રંથ, પય વિના ઘેનુ તેમજ મન જીત્યા વગરના મુનિનું મહત્ત્વ નથી. વધુમાં જણાવ્યું છે કે શાસ્ત્ર શિષ્યા વિનાનો અભ્યાસ, સંપ વગરની સિદ્ધિ અને કમાયા વગરની રિદ્ધિ નકામી છે. જીવનમાં મહત્ત્વની એવી સિદ્ધિ-રિદ્ધિ મેળવવા સંપ અને મહેનત અનિવાર્ય છે.

જૈનધર્મનું મહત્ત્વ દર્શાવતાં જણાવ્યું છે કે અરિહંતના નામ સિવાયનો બીજો જાપ કેવો ? જેમ તેલ વિનાનો દીવો અને દીવા વિનાનું મંદિર નકામું છે તેમ લક્ષ્મી વગરનું ઘર પણ અધૂરું છે. રસ વિનાની વાણી તેમજ કોઈને કંઈ આપ્યા વગર ઉપકાર કેવી રીતે શક્ય છે. આગળ દર્શાવ્યું છે કે દાન વગરનો દાતા પણ કેવો હોય ? જેમ માતા અને બાળક એકબીજાં વિના અધૂરાં છે તેમ બાળક વગરનું પયપાન પણ અશક્ય છે. સંયમ અને શિક્ષા, ગુરુ અને દિક્ષા પણ એકબીજાં માટે મહત્ત્વનાં છે. જેમ પ્રજા વિના નરાજ અને પુત્ર વિના વંશ શક્ય નથી તે મુજબ ભેખ ધર્યા વગર દેવનાં દર્શન પણ દુર્લભ છે, એ મુજબ જીવદયા વગરનો ધર્મ પણ અશક્ય છે. આમ જીવનમાં જીવદયા અનિવાર્યપણે આવશ્યક છે.

શરીરમાં જે પ્રાણ ન હોય તો તે જીવનની નાવ સદા વિનાની નાવ સમાન છે એમ અંતમાં જણાવ્યું છે. જિનના ચરણદાસ એવા ભૂદર કહે છે કે વૃત્તરાગવાણીથી સઘળું પામી શકાય છે. પેથાપુર ગામમાં આ હસ્તપ્રત લખવામાં આવી છે એમ પણ અંતે નોંધ્યું છે. આ હસ્તપ્રતમાં જીવદક્ષા વિષયક અગિયાર છંદમાં મનુષ્યજીવનમાં એકબીજાં સાથે સંકળાયેલાં, પરસ્પરનાં પૂરક એવાં અગત્યનાં દૃષ્ટાંતો આપી જીવદયાનું મહત્ત્વ પુરવાર કર્યું છે. કેટલાક જૂની ગુજરાતી ભાષાના શબ્દો જેવા કે રચણ, કંત, અસ્ત્રી, આઉધ, લષમી, આણ, હાટ, થાનક, લક્ષ્યમી, ડરસણ, ઉપગાર, વંસજૂ વગેરે પ્રયોજ્યા છે. અહીં ‘ખ’ ને બદલે ‘ષ’ અને ‘શ’ને બદલે ‘સ’ નો પ્રયોગ પણ કરાયો છે જે લલિયાની ખાસિયત દર્શાવે છે.

આમ પ્રાચ્યવિદ્યા મંદિરના હસ્તપ્રતસંગ્રહમાંથી પ્રાપ્ત થતી ઉપરોક્ત કૃતિ સદ્ગુણોનું મહત્ત્વ દર્શાવે છે. જૈનધર્મમાં આચાર-વિચારની સાથે જીવદયાનું સ્થાન અગત્યનું છે એ વાત પ્રસ્તુત હસ્તપ્રતની દરેક કાવ્યબંક્તિમાં સ્પષ્ટપણે દૃષ્ટિગોચર થાય છે. કૃતિની ભાષા સરળ અને પ્રવાહી છે. જે કહેવાનું છે એ ભારપૂર્વક પણ સહજતાથી કહેવાયું છે. સામાન્યજન પણ સમજી શકે એવી ભાષા-લોકભાષાનો પ્રયોગ ધ્યાનાર્હ છે. મધ્યકાલીન કૃતિમાં જોવા મળતો ભક્તિનો રંગ અહીં સચોટપણે પ્રગટ થયો છે.

દેશ-દેશ, મનુષ્ય-મનુષ્ય વચ્ચે આંતરદ્વંદ્વ વધતાં જાય છે, માનવીનાં મન ટૂંકાં થતાં જાય છે, ત્યારે આવા કપરા-સાંપ્રત સમયમાં, જૈનધર્મના અભ્યાસી અને સૌ કોઈને રસ પમાડે એવી, પ્રાસાદિક શૈલીમાં લખાયેલ આ કૃતિ નોંધપાત્ર મૂલ્ય ધરાવે છે.

પોરબંદર

નરોત્તમ પલાશ*

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના સહપાઠી બ્રાહ્મણશ્રેષ્ઠ સુદામાની સંસ્કારનગરી તરીકે પોરબંદર સદીઓથી પ્રખ્યાત છે. એનું સ્થાન સૌરાષ્ટ્રના પશ્ચિમ કિનારે સોમનાથ અને દ્વારકાની કંઠમાળ વચ્ચે મૂલ્યવાન માણેક સમું છે. ધીગિશ્વર અને ચહાડેશ્વર જેવાં દોઢ દોઢ હજાર વર્ષ પ્રાચીન મંદિરો આજે પણ આ ધરતીને વિભૂષિત કરી રહ્યાં છે. પુરાતત્ત્વવિદો કહે છે કે સુદામાજીની કુળદેવી ચામુંડાજીનું મંદિર અગિયારસો વર્ષ જૂનું છે, જ્યારે હાલ સુદામામંદિરમાં આવેલી વિશાળ હનુમાનમૂર્તિ, ઓડદરમાં આવેલી હનુમાનપુત્ર મકરધ્વજની મૂર્તિ અને દરિયાકિનારે સ્મશાનઘાટમાં આવેલી શનિ મહારાજની મૂર્તિ છેલ્લાં એક હજાર વર્ષનાં કિંમતી શિલ્પો છે.

ઇતિહાસની ચોક્કસ તવારિખની નોંધ લઈએ તો ‘પોરબંદર’(પૌરવેલાકુળ)નો લેખિત ઉલ્લેખ આપતું તાંબાનું એક પતરું હાલ જામનગરના લાખોટા મ્યુઝિયમમાં સંગ્રહાયેલું છે. આ તામ્રપત્ર ધૂમલીના જેઠવા રાજવી બાષ્કલદેવજી (લખુજી મહારાજ)નું છે અને તે વિક્રમ સંવત ૧૦૪૬ની શ્રાવણી પૂનમનું (તા. ૨૨ ઓગસ્ટ ૯૯૦) છે. આ હિસાબે આજે પોરબંદરને એક હજાર અને તેર-ચૌદ વર્ષ થાય છે !

પ્રભાસપાટણ નગર છે અને વેરાવળ એનું બંદર છે, દ્વારકા નગર છે અને રૂપેણ એનું બંદર છે, જામનગર નગર છે અને બેડી-રોઝી એનાં બંદર છે, તેમ સુદામાપુરી નગર છે અને પોરબંદર એનું બંદર છે. સુદામાપુરી તો પૌરાણિક નગરી છે, જ્યારે ધૂમલીના જેઠવા રાજવીઓએ એના બંદરને વિકસાવ્યું તેની તારીખ ૨૨ ઓગસ્ટ ૯૯૦ છે !

આ પછીના સમયના જે શિલાલેખો મળે છે અને તે બધા શિલાલેખો હાલ પોરબંદરમા મોજૂદ છે તેના આધારે આ પ્રમાણે પોરબંદરનું ચિત્ર ઊભું થાય છે :

(૧) ઈ.સ. ૧૨૪૮નો વાસુપૂજ્યનું જૈનમંદિર બંધાયોનો પ્રતિમા લેખ. શિલાલેખ ધરાવતાં કુલ ચાર જૈનમંદિરો પોરબંદરમાં છે, તેમાંથી જૂનામાં જૂનો લેખ ૧૨૪૮નો છે. -આ સમયથી પોરબંદરમાં જૈન છે. પોરબંદર વેપારી નગરી છે. હજાર વર્ષ જૂના ‘પૌરવેલાકુળ’માં ‘વેલાકુળ’ ‘પોટ’ માટેનો સંસ્કૃત શબ્દ છે, જ્યારે ‘પૌર’ ‘વેપારી’ વાચક શબ્દ છે. પોરબંદરનો વેપાર સૌ પ્રથમ ભાટિયાના હાથમાં હોવાના ઉદ્દેશો છે. ‘સિંધિયા સ્ટીમ’વાળા નરોત્તમ મોરારજી પોરબંદરના ભાટિયા છે, તેમજ દે.ના. બેંક’નું સર્જન કરનાર દેવકરણ નાનજી પણ પોરબંદરના ભાટિયા છે. ભાટિયા પછી જૈનવાણિયા અને વૈષ્ણવવાણિયા પોરબંદરમાં નગરશેઠ રહ્યા છે, જેમાંથી શેઠશ્રી ગોવિંદજી પારેખ, બંદરી વેપાર માટે મુઘલ સમ્રાટ શાહજહાં(ઈ.સ. ૧૬૨૮-૧૬૫૮)ની સહીવાળો રૂક્કો (દંડિકામાં વીટાળી શકાય તેવું ખતપત્ર) ધરાવે છે. આ રૂક્કો આજે પણ એમના વંશજ પાસે છે, જે ઈ.સ. ૧૬૫૩નો છે. જૈનવાણિયા વેપારીઓએ ખજૂર વગેરે સુકા મેવાના વેપારમાં ઘણી નામના મેળવ્યાની વાતો છે. પોરબંદરના કવિ સુધાંશુ(દામોદર

‘સ્વાધ્યાય’ - પૃ. ૩૮, અંક ૧-૨, વસંતપંચમી-અક્ષયતૃતીયા અંક, જાન્યુઆરી-એપ્રિલ ૨૦૦૧, પૃ. ૯૫ થી ૯૯

● ૩, વાડી પ્લોટ, પોરબંદર - ૩૬૦ ૫૭૫.

ભટ્ટ)એ ‘હલેસાં’ નામનો એક વાર્તાસંગ્રહ (પ્ર.આ. ૧૯૬૬) આપ્યો છે, તેમાં આ વેપારીઓએ કહેલી સત્યઘટનાઓનો સમાવેશ પણ થાય છે. ભાટિયા અને વાણિયા પછી લોહાણા વેપારીઓ(નાનજી કાલિદાસ મહેતા, ભાણજી લવજી ધીવાળા)એ પોરબંદરનું નામ દેશવિદેશમાં ગુંજતું રાખ્યું છે. લોહાણા બાળાશ્રમના સ્થાપક શેઠશ્રી હરિદાસ ભીમજી પ્રાગજી પણ બંદર સાથે જોડાયેલા લોહાણા વેપારી હતા.

(૨) ઈ.સ. ૧૨૬૦નો ગઘે ખાંભો, જે હાલ પુરાતત્ત્વખાતાં દ્વારા રક્ષિત રાણા સરતાનજીના ચોરામાં સંગ્રહાયેલો છે. ‘ગઘે ખાંભો’ આપણા સમાજના લોકમાનસનું પ્રતિબિંબ છે, તે એક પ્રકારની ગાળ છે. દાનમાં અપાયેલી જમીન ઉપર તે મૂકવામાં આવે છે. એનો સૂચિતાર્થ એવો છે કે ‘અમે આ જમીન દાનમાં આપી છે, હવે એની ઉપર જે હાથ નાખે તેને ગઘેડે ગાળ છે.’ અઘાપિ સૌરાષ્ટ્રમાં આવા કુલ સોળ પાળિયા નોંધાયેલી જાણ મોહનપુરી ગોસ્વામીએ કરેલી છે. (‘અતીતની આંખે’, પૃ. ૨૮)

(૩) ઈ.સ. ૧૨૭૦નો કેદારેશ્વરમંદિરની ભગ્ન વિષ્ણુપ્રતિમાનો લેખ. આ મૂર્તિ હાલ કેદારેશ્વરમંદિરની સામે આવેલા કેદારકુંડમાં પડેલી છે. આ કેદારકુંડ, કેદારેશ્વર મહાદેવ અને અરમાવતી ઘાટના ઉદ્ધેખો ‘સ્કંદપુરાણ’માં મળે છે. -શિવ, શક્તિ, હનુમાન અને જૈન પછી પોરબંદરમાં પ્રાપ્ત વિષ્ણુ (વૈષ્ણવ) સંદર્ભે આ પ્રથમ અવશેષ છે.

(૪) ઈ.સ. ૧૨૭૫ - ખારવાવાડમાં પદમાણી(લક્ષ્મી)માતાનું મંદિર બન્યું તેનો લેખ, જે હાલ તે જ મંદિરમાં આવેલો છે. પદમાણીનો સીધો સંબંધ વેપાર સાથે છે. પોરબંદરમાં ખાડીકઠિ આવેલું પોરાવમાતાનું મંદિર પણ મહાલક્ષ્મીમંદિર છે. જેમ ‘ચોર’ ઉપરથી ‘ચોરાવ’ તેમ ‘પોર’ ઉપરથી ‘પોરાવ’ છે. ઘણા ઇતિહાસ લેખકો પોરાવમાતા ઉપરથી ‘પોરબંદર’ નામ આવ્યાનું વિધાન કરે છે, તે ‘ચોરાવ’ ઉપરથી ‘ચોર’ આવ્યા જેવી અવળી ગતિ છે !

(૫) ઈ.સ. ૧૩૩૫નો પાળિયો. આ પાળિયો વહાણવટી વેપારીઓ અને ખારવાઓનો પાળિયો છે, હાલ ખારવા પૂજે છે. જ્યુબિલી પુલ નો’તો ત્યારે નાનાં વહાણો ખાડીમાં અંદર પોરાવમાતાના મંદિર સુધી આવતાં, ત્યાં ખાડીકઠિ આ પાળિયો આવેલો છે. અહીં વંચાતો ‘કુમારપાલ’ સોલંકીકુમારપાળ ન હોઈ શકે કારણ કે તે ૧૧૪૨ થી ૧૧૭૨ વચ્ચે પાટણની ગાદીએ છે, જ્યારે અહીં ૧૩૩૫ સ્પષ્ટ છે એટલે માંગરોળનો ગોહિલ કુમારપાલ છે. પોરબંદરમાં ‘ગોહિલ’ ખારવાઓ છે.

(૬) ઈ.સ. ૧૫૭૪નો રાણા રામદેવજીનો પાળિયો, જે સુદામામંદિરના પટાંગણમાં નાની ડેરીમાં આવેલો છે. ધૂમલીના જેઠવાવંશના રાણા રામદેવજીનો જામનગરમાં ઘાત થયેલો. જામનગરની ગાદીએ જામ સતાજી (ઈ.સ. ૧૫૬૯-૧૫૯૨) હતા. સતાજી અને રામદેવજી સગા મામો-ભાણેજ હતા, ત્યારે ધૂમલીભંગ થઈ ગયેલો અને જેઠવાની ગાદી રાણપુરમાં હતી. રાણપુરની ગાદીએ ઈ.સ. ૧૫૫૯માં રામદેવજી આવ્યા ત્યારે જામનગરની ગાદીએ જામ વિભાજી (ઈ.સ. ૧૫૬૨-૧૫૬૯) છે. વિભાજીની પુત્રી બાઈજીબા રાણપુરના ખીમાજી વેરે પરણેલ છે, તેનો દીકરો રામદેવજી, ખીમાજીના મૃત્યુ પછી ગાદીએ આવેલો છે, ત્યારે જામનગરમાં વિભાજીના મૃત્યુ પછી જામ સતાજી (બાઈજીબાનો ભાઈ) ગાદીએ આવેલ છે. એને રાજની સીમા વધારવાનો ભારે અભરખો છે, આ કારણે ભાણેજને જામનગર બોલાવી, રાજમહેલમાં જ ઘાત કરેલ છે. રામદેવજીના ચારણ લાંગીદાસે જામનગરના પાદરમાં ત્રાગું કરેલ છે. રામદેવજીના યુવરાજ ભાણજી પોતાની પત્ની કલાંબાઈ અને બાળ ખીમાજીને લઈને રાણપુરથી ભાગેલ

છે, તે આશરે ચારેક માસ છૂપાતા રહ્યા છે. – અને પોરબંદરમાં આજના કમલાબાગ પાછળ ત્રવડાની જગ્યામાં મૃત્યુ પામેલ છે. વિધવા કલાંબાઈએ બાળ ખીમાજીને છાયાની ગાદીએ બેસાડી, પોતાના પિયરની પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવ સંપ્રદાયની પ્રણાલી મુજબ ગો. શ્રી ગોપાલલાલજીના હાથે રાજતિલક કરાવેલ છે. કલાંબાઈ સમર્થ રાજમાતા છે. જન્મ સતાજી ઈ.સ. ૧૫૯૨માં ભૂચર મોરીના યુદ્ધમાં હાર્યો કે તુરત એ તકનો લાભ લઈને દરિયા કિનારે મિયાણી સુધીનો અને બરડાપ્રદેશમાં રાણાપુર સુધીનો પ્રદેશ હસ્તગત કરી લીધો છે ! જે ૧૯૪૭ (આઝાદી) સુધી પોરબંદરના હાથમાં રહ્યો છે.

૧૫૭૪નો રામદેવજીનો પાળિયો એના પુત્ર ભાણજીએ અને માત્ર ચાર માસ પછી મૃત્યુ પામેલ ભાણજીનો પાળિયો ત્રવડામાં (જે જગ્યા આજે સાયન્સ કોલેજના ખૂણામાં હયાત છે) તેના બાળ પુત્ર ખીમાજીએ, છાયાની ગાદીએ આવ્યા પછી સ્થાપેલ છે.

(૭) ઈ.સ. ૧૭૩૬ પોરબંદરમાં શ્રીનાથજીની હવેલીની સ્થાપનાનો શિલાલેખ, હાલ આ શિલાલેખ શીતળાચોક પાસેના દરબારગઢમાં આવેલો હોવાની નોંધ મળે છે. (આ લેખકે હજુ સુધી આ શિલાલેખ જોયો નથી.) પોરબંદરમાં પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવ સંપ્રદાય, એના આદ્ય સ્થાપક મહાપ્રભુ શ્રીવલ્લભાચાર્યજીથી અસ્તિત્વમાં આવી ગયેલ છે. ઈ.સ. ૧૫૩૧માં શ્રીમહાપ્રભુજીના દેહવિસર્જન પછી પચાસ વર્ષે તેમના પૌત્ર શ્રીયદુનાથજી મહારાજે ‘શ્રીવલ્લભ દિગ્વિજય’ નામના સંસ્કૃત ગ્રંથમાં શ્રીમહાપ્રભુજી પોરબંદરના ‘સુદામાપોર ઉપવન’માં પધાર્યા હોવાની નોંધ કરી છે. વળી ૧૫૭૪માં ખીમાજીનો રાજ્યાભિષેક અને ૧૬૨૬માં રાણા વિક્રમાતજીનો રાજ્યાભિષેક ગોસ્વામી બાળકોના હસ્તે થયેલો છે એટલે ઈ.સ.ની સોળમી સદીથી જ પોરબંદરમાં પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવોનાં કુટુંબો છે એમ માનવું યોગ્ય રહેશે.

(૮) ઈ.સ. ૧૭૮૫થી પોરબંદર રાજધાની બની. છાયામાં જેઠવાવંશની રાજધાની ૨૧૧ વર્ષે રહ્યા પછી ૧૭૮૫થી પોરબંદર રાજધાની બને છે, આ સમયનો કોઈ અભિલેખ હજુ સુધી પ્રકાશમાં આવ્યો નથી, પરંતુ રાજદફતરની નોંધ અમુક બાંધકામ તથા રામઝૂખાની ગાદી પરંપરા ૧૭૮૫નો સમય આપે છે. છાયાથી પોરબંદરમાં રાજગાદી ફેરવનાર રાણા સરતાનજી (બીજા) છે.

સરતાનજી ૧૭૫૭માં છાયાની ગાદીએ આવ્યા, તેમના પરદાદા સરતાનજી પહેલાએ ૧૬૮૬માં પોરબંદરને કિલ્લો બાંધ્યો હતો. પોરબંદરના દરિયાઈ વેપારનું મહત્ત્વ સમજીને જે કિલ્લો બંધાયો તે બધી રીતે સમૃદ્ધિ લાવનાર બની રહ્યો. સલામતી જોઈને વિદેશી વેપારીઓ આકર્ષાયા, બંદરમાં વહાણ બાંધવાનું કામ વિકસ્યું અને મૂડી રોકાણ વધતાં આવક વધી – આ કારણોથી રાણા સરતાનજી(બીજા)એ રાજગાદી પોરબંદર ફેરવી. સરતાનજીએ કુલ ૫૬ વર્ષે રાજ કર્યું, જેમાંથી ૨૮ વર્ષે છાયામાં અને બીજા ૨૮ વર્ષે પોરબંદરમાં છે. આ સરતાનજી વ્રજભાષાના સારા કવિ તથા અધ્યાત્મસાધક છે, તેમણે ૧૮૧૨માં ‘કાવ્યપ્રકાશ’ની રચના કરી. આ ગ્રંથની મૂળ હસ્તાવૃત્ત હાલ પોરબંદરમાં કવિશ્રી રતિલાલ છાયાના નિજ સંગ્રહમાં ઉપલબ્ધ છે. બીજી રચના ‘અલંકારમાલા’ છે, જેમાં અલંકારોની પદ્યમાં રજૂઆત છે. સરતાનજીએ ૧૮૧૩માં પોતાની ૭૦ વર્ષની ઉંમરે સ્વેચ્છાએ વાનપ્રસ્થાશ્રમ સ્વીકાર્યો હતો અને આજના સુદામામંદિર પાસે ‘સુરતાનબાગ’ બનાવી તેમાં પોતાનો નિવાસ રાખ્યો હતો. આ બાગમાં એક હોજ અને એક ગ્રીષ્મભવનની રચના પણ આ સમય પહેલાં કરવામાં આવી હતી, જેમાંથી જયપુરી બાંધણીના હોજમાં આજે પેટ્રોલપંચ થઈ ગયો છે અને ગ્રીષ્મભવન પુરાતત્ત્વખાતાં નીચે રક્ષિત છે.★ આ ગ્રીષ્મભવનની ૨૪

★ આ ગ્રીષ્મભવન બચાવવા માટે કવિશ્રી રતિલાલ છાયાએ ઉપવાસ આંદોલન કરેલું તેની સાદર નોંધ લેવી ઘટે.

પ્રતિમાઓ જુદા જુદા અલંકાર અને છંદોની પ્રતીક રચના હોવાનું માનવામાં આવે છે. મધ્યકાળમાં ઉદ્ભવેલી કાષ્ઠશિલ્પની પરંપરામાં આ પથ્થરની પ્રતિમાઓ છે. અહીં બેસીને રાજવી સરતાનજીએ પોતાના કાવ્યગ્રંથોની તથા છૂટક પદોની રચના કરી હતી. જીવનનાં છેલ્લાં આઠ વર્ષ સરતાનજી અહીં રહ્યા છે. રાજવહીવટ કુંવર હાંલોજીએ સંભાળ્યો છે, જેનાં તામ્રપત્રો મળે છે. છેલ્લા વર્ષમાં હાંલોજી અકસ્માત અવસાન પામે છે અને સરતાનજીને રાજવહીવટ હાથમાં લેવો પડે છે. બીજા ૪ વર્ષે પૌત્ર પ્રથીરાજજીને રાજતિલક કરી સરતાનજી દેહ છોડે છે.

સુદામામંદિર અને પાછળ સરતાનબાગની વચ્ચે પોરબંદરમાં રાજધાની આવી તેના મંગલ આરંભ તરીકે રાણા સરતાનજીએ રામમંદિરની સ્થાપના કરી છે, જે રામઝંપા તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. રામઝંપાની ગાદી પરંપરા ૧૭૮૫થી મળે છે.

(૯) ઈ.સ. ૧૮૩૧-આ સમયથી રાજમાતા રૂપાળીબા અને તેમના પુત્ર મહારાજ વિક્રમાતજીનું દીર્ઘ શાસન પોરબંદરમાં આરંભ પામે છે. આ શાસનના કુલ છ શિલાલેખો પ્રાપ્ત છે. પોરબંદરને રાજધાની બનાવનાર રાજવી કવિ સરતાનજીનો ૧૮૧૩માં દેહવિલય થયો તે પછી તેનો પૌત્ર પ્રથીરાજજી ‘ખીમાજી’ નામથી પોરબંદરની ગાદીએ આવ્યો. કુછડી ગામ પાસે આવેલાં પ્રાચીન મંદિરોનો જિર્ણોદ્ધાર કરી આ ખીમાજીએ પોતાના નામથી ‘ખીમેશ્વર’ એવું નવું નામ આપ્યું ! કુલ ૧૮ વર્ષના શાસન પછી ખીમાજી મૃત્યુ પામ્યા ત્યારે બાળ ભોજરાજની ઉંમર આઠ વર્ષની હતી, તેને ‘વિક્રમાતજી’ નામ આપી ગાદીએ બેસાડ્યો અને રાજમાતા રૂપાળીબાએ રાજગાદી સંભાળી. ૧૮૩૧થી ૧૮૪૧ના દશ વર્ષ રૂપાળીબાના છે, તે સમય દરમિયાન તેમણે પોરબંદરના વિકાસનાં અગત્યનાં કાર્યો કર્યા અને રાજ્યની બન્ને સીમા ઉપર - ઓખામઢીમાં સત્યનારાયણમંદિર અને માધવપુરમાં માધવરાયજીની હવેલી નવાં બંધાવી આપ્યાં. પોરબંદરમાં ૧૮૩૫માં રામેશ્વરમંદિરને સહાયનો શિલાલેખ, ૧૮૩૭માં ઝુંડાળામાં બહુચરમાતાજીનું નવું મંદિર બંધાવી આપ્યાનો શિલાલેખ, ૧૮૩૯માં કેદારેશ્વરમંદિરના જિર્ણોદ્ધારનો શિલાલેખ અને ૧૮૪૦માં પોતાના પુત્ર ભોજરાજજી ઉપરથી પોરબંદરના પાદરમાં ‘ભોજરાજસર’ નામથી મીઠા પાણીનું તળાવ, જેનો શિલાલેખ હાલ જૂનાગઢના સક્કરબાગ સંગ્રહાલયમાં સચવાયેલો છે, વગેરે લેખો છે.

આ રૂપાળીબા સામે જ મહાત્મા ગાંધીજીના દાદા ઓતમચંદ ગાંધીને વાંધો પડ્યાની વાત, ખાસ કરીને ગાંધીજીનું જીવનચરિત્ર લખનાર પ્રભુદાસ ગાંધી વગેરે કરે છે, પરંતુ તે વાતમાં કંઈ તથ્ય જણાતું નથી ! ૧૮૪૧માં રૂપાળીબાનું અવસાન થયું તે પછી ૫૯ વર્ષ રાણા વિક્રમાતજી પોરબંદરની ગાદીએ રહ્યા છે. વિક્રમાતજીના જીવનમાં બનેલી એક મહત્વની ઘટના તે તેમણે કરેલું ધર્મપરિવર્તન છે ! જેઠવાવંશ પોતાને -હનુમાનપુત્ર મકરધ્વજના વંશજ ગણાવે છે, છેવટ સુધી એમની રાજધનમાં હનુમાનજી રહ્યા છે. આ હિસાબે એમનો રાજધર્મ રામભક્તિ સુવિદિત છે, પરંતુ રાજવી કવિ સરતાનજી સિવાય અદ્યાપિ કોઈ જેઠવા રાજવીએ રામમંદિર બનાવ્યાનો ઉલ્લેખ નથી ! જેનાથી સાલવાર ઇતિહાસ મળે છે તે ધૂમલીના સિંહ જેઠવા છે. આ સિંહ ગાદીએ બેઠા ત્યારથી આ પંથકમાં ‘શ્રીસિંહ સંવત’ નામનો એક પ્રાદેશિક સંવત પણ ચાલ્યો હોવાના શિલાલેખો મળે છે. સદ્ભાગ્યે ઘણા શિલાલેખોમાં વિક્રમ સંવત સાથે સિંહ સંવત મળે છે એટલે સિંહ સંવત ક્યારે ચાલુ થયો તે નક્કી કરી શકાય છે. આ હિસાબે વિક્રમ સંવત ૧૧૭૦માં સિંહ સંવત-૧ છે. આ સિંહે ધૂમલીમાં નવલખામંદિર, જે એના શિલ્પસ્થાપત્યથી ગુજરાતભરનું એક અદ્વિતીય મંદિર ગણાય છે તે મહાદેવમંદિર બંધાવેલું છે. બીજાં અનેક રાજવીઓએ શિવમંદિર બંધાવ્યાં છે, જ્યારે રાજમાતા કૂલાંજીબાઈએ પોરબંદરમાં શ્રીનાથજીની હવેલી અને રૂપાળીબાએ પુષ્ટિ સંપ્રદાય મુજબની વૈષ્ણવ હવેલી માધવપુરમાં બંધાવ્યાનો શિલાલેખીય પુરાવો છે. છાયાની ગાદીએ જે પ્રથમ રાજવી

પોરબંદર

૯૯

થયા તેનું રાજતિલક ગોસ્વામીબાલકના હાથે સંપન્ન થયાની નોંધ મળે છે. આમ છાયાથી પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવ રહેલો આ રાજવંશ રાણા વિક્રમાતજીથી પરિવર્તન પામે છે. કહેવાય છે કે વિક્રમાતજીએ ૧૮૩૭માં નર્મદા કિનારે જઈને શૈવધર્મ સ્વીકાર્યો અને નર્મદાજીમાંથી પોતાની સાથે શિવલિંગ પધરાવી આવી પોરબંદરમાં ‘ભોજેશ્વર મહાદેવ’ની સ્થાપના કરી. અકસ્માત એ છે કે કથા અને મંદિર હોવા છતાં એમાં શિલાલેખ નથી ! રૂપાળીબાની હયાતીમાં આ ધર્મપરિવર્તન થયું છે. ગાંધીજીના દાદા ઓતમચંદ ગાંધી સાથેના ઝઘડાનું એક કારણ ધર્મ હોય તો ગાંધીકુટુંબ પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવ છે એટલે રૂપાળીબાએ અને વિક્રમાતજીએ વૈષ્ણવમાંથી શૈવ બનવાનું પસંદ કર્યું હોય ! રમૂજ કથા એવી છે કે નિયમ મુજબ કચેરીએ જતા પહેલાં વિક્રમાતજી શ્રીનાથજીની હવેલીમાં દર્શન કરવા ગયા ત્યારે તેમની ભેટાઈમાં જમૈયો ખોસેલો હતો, આ જોઈને મુખિયાજીએ કહ્યું કે ‘શ્રીઠાકોરજી બાલસ્વરૂપ છે, જમૈયો બહાર કાઢીને આવો પ્રભુ ડરી જાય !’ આ સાંભળતાં વિક્રમાતજી તુરત જ પાછા ફરી ગયા ! ‘જમૈયાથી ડરે એવો ભગવાન મારે ન જોઈએ !’ તે દિવસે જ નર્મદા કિનારે રવાના થયા અને શૈવધર્મ સ્વીકાર્યો ! અત્યાર સુધી રાજફરમાનમાં ‘શ્રીનાથજી સેવક રાણા’ લખાતું હતું ત્યાં આ સમયથી ‘શ્રીબીલનાથ સેવક રાણા’ લખાયું શરૂ થયેલ છે !

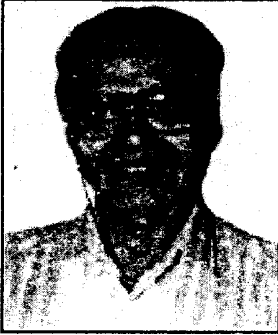
૧૮૩૭ પછી બે વર્ષ બાદ ૧૮૩૯માં પોરબંદરમાં કેદારેશ્વર મહાદેવમંદિર અને ૧૮૦૦માં ભાવેશ્વર મહાદેવનું મંદિર રાજ તરફથી બંધાયાના શિલાલેખો મળે છે.

૧૮૦૦માં વિક્રમાતજીનું અવસાન થયું તે પહેલાં તેમની બન્ને રાણીઓ અને બન્ને કુમારોનાં અવસાન થયેલાં છે એટલે વિક્રમાતજી પછી પોરબંદરની ગાદીએ એમનો પૌત્ર ભાવસિંહજી આવે છે, તે વર્ષ છપ્પનિયા દુકાળનું છે. છપ્પનિયા દુકાળના રાહતકામ નિમિત્તે ભાવેશ્વર મહાદેવમંદિર, ભાવસિંહજી હાઇસ્કૂલ, ભાવસિંહજી હોસ્પિટલ, હંજૂર કોર્ટની ઇમારત, ગામબહાર ખંભાળા તળાવ અને ભાવપરા ગામ વગેરે ૧૮૦૪ સુધીમાં પૂરાં થયાં.

૧૮૦૮માં ભાવસિંહજીનું અવસાન થાય છે ત્યારે રાજકુમાર નટવરસિંહજી આઠ વર્ષના છે, તેથી રાજવહીવટ અંગ્રેજશાસન નીચે મુકાય છે. ૧૮૨૦માં નટવરસિંહજી પોરબંદરની ગાદીએ આવ્યા અને ૨૭ વર્ષનો સુંદર વહીવટ આપી ૧૮૪૭માં આઝાદ ભારતમાં પોરબંદરરાજ્ય વિલીન પામે છે. આમ રાજધાની તરીકે પોરબંદર કુલ ૧૬૨ વર્ષ રહ્યું છે. રાજધાની દરમિયાન ૧૮૯૧-૯૨માં સ્વામી વિવેકાનંદ, ૧૯૨૩માં કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોર અને ‘મહાત્મા’ બન્યા પછી કુલ બે વાર ૧૯૧૫ અને ૧૯૨૮માં ગાંધીજીએ પોરબંદરની મુલાકાત લીધી છે.

નિવાપાંજલિ

મહામહોપાધ્યાય પ્રો. ડૉ. અરુણોદય ન. જાની :

મહામહોપાધ્યાય પ્રો. ડૉ. અરુણોદય નટવરલાલ જાનીનો જન્મ ૨૦ નવેમ્બર ૧૯૨૧ના રોજ વડોદરામાં થયો હતો. બહુમુખી પ્રતિભા ધરાવનાર જાનીસાહેબ આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે પ્રાચ્યવિદ્યાનિષ્ણાત તરીકેની ખ્યાતિ ધરાવતા હતા. ૮૨ વર્ષની જૈફ વયે તા. ૧૬ મે ૨૦૦૩ના રોજ એમનું અવસાન થયું.

શુકલ યજુર્વેદની માધ્યંદિની શાખા ધરાવતા ત્રિવેદી કુટુંબમાં જન્મેલા જાનીસાહેબના કુટુંબિજનો ઘણી પેઢીઓથી અમદાવાદ રહેતા હતા. જાની કુટુંબે તેમના પિતાશ્રીને દત્તક લીધા બાદ તેઓએ વડોદરા ખાતે સ્થળાંતર કર્યું. પ્રો. જાનીએ વૈદિક વિદ્યા અને તાંત્રિક વિદ્યાનો વારસો તેમના મામા પાસેથી સાધ્ય કરેલો. બી.એ., એમ.એ., પીએચ.ડી. અને ડી. લિટ.ની પદવીઓ મુંબઈ યુનિવર્સિટીમાંથી

મેળવ્યા પછી જાનીસાહેબે પરંપરાગત વિદ્યાઓ; જેવી કે વેદ, તન્ત્ર, કર્મકાંડ, વેદાંત, સાહિત્યશાસ્ત્ર અને ધર્મશાસ્ત્રનું અધ્યયન કર્યું હતું. તેમ જ વ્યાકરણશાસ્ત્રનો ઊંડો અભ્યાસ અને જ્ઞાન, વિદ્યાભાસ્કર પંડિત મણિશંકર ઉપાધ્યાય પાસેથી આત્મસાત કર્યા હતાં. તદઉપરાંત તેઓએ કલકત્તા યુનિ.માંથી કાવ્યતીર્થની પદવી અને દરબંગા સંસ્કૃત યુનિ.માંથી મહામહોપાધ્યાયની માનદ પદવી પ્રાપ્ત કરી હતી. મ.સ. વિશ્વવિદ્યાલયમાંથી તેમણે જર્મન ભાષાનો ડિપ્લોમાં કોર્સ તેમજ ફ્રેન્ચ ભાષાનો સર્ટિફિકેટ કોર્સ કર્યો હતો. એમણે જર્મનીની હેમ્બર્ગ યુનિ.(૧૯૫૭-૫૮)માં “જર્મન સંશોધનપદ્ધતિ”નો અભ્યાસ કર્યો હતો. વૈદિક અભ્યાસની તાલીમ તેમણે પ્રો. જી.એચ. ભટ્ટ અને ડૉ. એસ.એસ. ભાવે જેવા મહાન ગુરુવર્યો પાસેથી મેળવી હતી. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો જેવા કે પ્રો. ડૉ. એલ. આલ્સ્ડોર્ફ, ડૉ. જ્યોર્જ કાર્ડોના, ડૉ. ડેનિયલ સ્મિથ, ડૉ. પિટર સાર્થનર અને ડૉ. થોમસ કોબુર્ન તેમની વિદ્વત્તાથી પ્રભાવિત થયા હતા. વિદ્વાનોના “વિદ્વદ્ઘોષ” તરીકે પ્રચ્છલિત નૈષઘીયચરિત વિષય ઉપરનો એમનો મહાનિબંધ મ.સ. વિશ્વવિદ્યાલયની રિસર્ચ સીરિઝ હેઠળ પ્રકાશિત થયો હતો, તો “રસકૌમુદી” ઉપરનો ડી. લિટ. માટે તૈયાર થયેલો મહાનિબંધ ગાયકવાડ ઓરિએન્ટલ સીરિઝ હેઠળ પ્રકાશિત થયો હતો. આ ઉપરાંત “સપ્તશતી”, “કાલિકાપુરાણ” અને “સર્વદર્શનપ્રવેશિકા” નામનાં ગુજરાતી ભાષાંતર સાથેનાં પુસ્તકો ખૂબ જ ઉપયોગી અને મહત્વપૂર્ણ ગણાયાં.

વિસનગરની એમ.એન. કોલેજમાં સંસ્કૃતના લેક્ચરર તરીકે (૧૯૪૭-૫૧) તેમની કારકિર્દીનો પ્રારંભ થયો, ત્યારબાદ મ.સ. વિશ્વવિદ્યાલયના સંસ્કૃત વિભાગમાં સિનિયર લેક્ચરર તરીકે (૧૯૫૧-૬૧) જોડાયા અને તરત જ અહીં રીડર તરીકે (૧૯૬૧-૬૭)નો વિશિષ્ટ હોદ્દો સંભાળ્યો. ત્યારબાદ આ જ વિભાગમાં ૧૯૬૭-૮૦નાં વર્ષો દરમિયાન પ્રોફેસર અને અધ્યક્ષ તરીકેનું પ્રતિષ્ઠાભર્યું પદ પ્રાપ્ત થયું, સાથે સાથે ૧૯૭૫ થી ૮૧ સુધી ઓરિએન્ટલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટના નિયામક તરીકેની નિવૃત્તિકાળપર્યંત ફરજ બજાવી. ૧૯૮૧ થી ૮૪ દરમિયાન યુ.જી.સી.ના સિનિયર સ્કોલર તરીકે શાસ્ત્રચૂડામણિ માટે સંસ્કૃત મહાવિદ્યાલયમાં ફરજ બજાવી. ત્યારબાદ ૧૯૮૫થી ૮૬ દરમિયાન ઉત્તરપ્રદેશના નૈમિષારણ્ય ખાતે ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ વૈદિક એન્ડ પૌરાણિક સ્ટડી એન્ડ રિસર્ચ ઇન્સ્ટિ.માં તેઓએ

‘સ્વાધ્યાય’ - પૃ. ૩૮, અંક ૧-૨, વસંતપંચમી-અક્ષયતુતીયા અંક, જાન્યુઆરી-એપ્રિલ ૨૦૦૧, પૃ. ૧૦૧ થી ૧૦૨

૧૦૨

મુ.લા. વાડેકર

સંશોધક પ્રોફેસર તરીકેનો હોદ્દો સંભાળ્યો. પોતાની સમગ્ર કારકિર્દી દરમિયાન ૧૩થી વધારે પીએચ.ડી.ના વિદ્યાર્થીઓને તેમણે વિવિધ શાસ્ત્રોમાં માર્ગદર્શન આપ્યું. આ ઉપરાંત તેઓ ખૂબ સારા વક્તા હતા, માનીતા ગુરુ હતા અને નિપુણ સૈદ્ધાન્તિક તાંત્રિક હતા.

૧૯૫૭-૫૮ દરમિયાન તેઓને એલેક્ઝાન્ડર ફોન હુમ્બોલ્ડ ફાઉન્ડેશન દ્વારા રિસર્ચ ફેલો તરીકે આમંત્રિત કરાયા હતા. આ જ ફાઉન્ડેશન દ્વારા તેમને જર્મન યુનિ.ના પ્રાચ્યવિદ્યાના પ્રોફેસરોની મુલાકાત માટે ૧૯૭૩માં પુનઃ આમંત્રિત કરાયા. ૧૯૮૪માં તેમણે ધાર્મિક પ્રવચનોના હેતુથી ઝામ્બીઆ(આફ્રિકા)ની મુલાકાત લીધી હતી. ૬ પુસ્તકો અને ૧૦૦થી પણ વધુ સંશોધનલેખો એ એમની કારકિર્દીનું જમાપાસું છે. તેઓ વિવિધ શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ સાથે સામાજિક અને ધાર્મિક રીતે સંકળાયેલા હતા. ૧૯૮૭માં તેઓશ્રીને રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા પુરસ્કૃત કરીને સન્માનપત્ર એનાયત થયું હતું. અનેક સામાજિક સંસ્થાઓમાં એમના નારદભક્તિસૂત્ર, કાલિકાપુરાણ, ગુરુલીલામૃત જેવા ગ્રંથો ઉપર વારંવાર એમની પ્રવચનશ્રેણીઓ/સમાહોનું આયોજન થયું હતું.

પ્રો. જનીસાહેબ વિવિધ શાસ્ત્રોના નિષ્ણાત અને કુશળ અધ્યાપક હતા, તેમ છતાં નિરભિમાની, ઉદાર, મૃદુભાષી, સહૃદયી, ઉમદા વ્યક્તિત્વ અને વર્તણૂક ધરાવનાર, વિદ્યાર્થીઓના માનીતા ગુરુ હતા.

તેમના દુઃખદ અને અચાનક નિધનને લીધે સાક્ષરજગતમાં ન પૂરાય એવી ખોટ પડી છે. પ્રભુ તેમના આત્માને ચિર શાંતિ અને સદ્ગતિ અર્પે.

પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર,
મ.સ. વિશ્વવિદ્યાલય,
વડોદરા.

મુ.લા. વાડેકર

ગ્રંથાવલોકન

ભિન્નરચિ:- લેખક : રશ્મિકાન્ત મહેતા, પ્રકાશક : લેખક સ્વયં, ૭૭૮-૧, શિવાંજલિ, મધુરમ્ ફ્લેટ, સેક્ટર-૨૧, ગાંધીનગર, ૨૦૦૧, પૃષ્ઠ ૪+૧૨૯, મૂલ્ય રૂ. ૮૦.

લેખોના સંગ્રહને પુસ્તકસ્વરૂપે પ્રકાશિત કરવાનો વાયરો ચાલી રહ્યો છે ત્યારે ડૉ. રશ્મિકાન્ત મહેતાએ પણ પ્રસ્તુત પુસ્તક દ્વારા આ દિશામાં પદાર્પણ કર્યું છે. સંસ્કૃત સાહિત્ય અકાદમી, ગુજરાત રાજ્યની આર્થિક સહાયથી પ્રકાશિત થયેલી આ કૃતિ ‘ભિન્નરચિ’માં ૨૪ લેખોનો સમાવેશ થયેલો છે. આ કૃતિના વિષયની પરિસીમા વ્યાપક છે. વેદથી માંડી વિદ્વષકનાં લક્ષણો સુધીની અભ્યાસયાત્રા લેખકે કરી છે. પરિસંવાદોમાં રજૂ થયેલા આ તમામ લેખોમાં લેખકના પરિશ્રમનું પ્રતિબિંબ આપણને જોવા મળે છે.

પરંતુ, ‘પ્રથમગ્રાસે મક્ષિકાપાતઃ’ સ્વરૂપે પ્રથમ લેખની પ્રથમ પંક્તિમાં જ આવતા મુદ્રણદોષો (hymhal, unsual) આકસ્મિક રીતે આપણને નિરાશ કરી દે છે. એની સાથે સાથે અન્ય પુસ્તકોમાંથી ઉદ્ધૃત કરેલાં અવતરણોની વચ્ચે લેખકના મૌલિક વિચારોને શોધવાની મથામણ પણ આપણને અકળાવી મૂકે છે. ‘મહર્ષિ વાલ્મીકિનું જીવનદર્શન’ લેખની સંક્ષિપ્ત રજૂઆત વિષયને ન્યાય આપવામાં અસમર્થ રહે છે. ‘ભગવદ્ગીતામાં શૈક્ષણિક નિર્દેશો’ લેખ થોડો ઉત્સાહજનક છે જ પણ આજની શૈક્ષણિક સમસ્યાઓના સંદર્ભમાં ગીતાના નિર્દેશો કેટલા ઉપયોગી છે એ ચર્ચા આવશ્યક હતી. મૂળ ગ્રંથના સંદર્ભોનું સ્થાન લેખમાં જ રાખ્યું હોત તો રજૂઆત વધારે અસરકારક બનત. એ જ પ્રમાણે ‘માલવિકાગ્નિમિત્રમાં અગ્નિમિત્રસમસ્યા’ લેખ, જે ફક્ત ચાર પૃષ્ઠોમાં સમાયેલો છે, તેમાં દસ જેટલા વિદ્વાનોનાં અવતરણોની કતારમાં મૂળ સ્રોતને અગ્રિમ સ્થાન આપવાની તાર્કિક સૂઝ લેખકે દાખવી નથી. કાલિદાસવિષયક અન્ય લેખ ‘કાલિદાસનાં નાટકોમાં નાયિકાઓની નાયક’તા’માં લેખક એક અવતરણ આપતા નોંધે છે. – “રાયડરે માત્ર નાટક જ નહિ, કાલિદાસની બધી નાટિકાઓને માટે પણ કહ્યું છે” (પૃ. ૪૦). અહીં નાટક અને નાટિકાઓના સ્થાને નાયક અને નાયિકાઓ શબ્દ અભિપ્રેત છે. વાક્યના અર્થઘટનમાં મુદ્રણદોષો કેવી રમૂજ ઉત્પન્ન કરે છે તેનું આ સચોટ દર્શાવ છે. ગ્રંથગૌરવદોષથી ભયભીત થયા વિના મૂળ નાટકોમાંથી પુરાવાઓ રજૂ કરી લેખ તૈયાર થયો હોત તો વધુ ઉપયોગી થાત.

‘કાલિદાસનાટકચક્રમાં કાલિદાસકથા’ લેખમાં પ્રથમ તો નાટકચક્ર એટલે શું તે નક્કી કરવાની આવશ્યકતા હતી. ભાસનાટકચક્ર કે પરીક્ષિત્રાટકચક્ર જેવું આ નાટકચક્ર નથી. આ રીતે નાટકચક્ર સ્વીકારીએ તો અસંખ્ય નાટકચક્રો ઊભાં થાય. ડૉ. સત્યવ્રત શાસ્ત્રીનાં બે પુસ્તકો : (1) Kālidāsa In Modern Sanskrit Literature (Pub : Eastern Book Linkers, Delhi, 1991) (2) New Experiments in Kālidāsa (Pub : Eastern Book Linkers, Delhi 1994) નો લાભ લેવાનું લેખક ચૂકી ગયા છે. ‘કાલિદાસોત્તર કાલિદાસ’ લેખમાં માહિતીની પ્રચુરતા પરથી લેખકની મહેનત અને ખંતની પ્રતીતિ થાય છે. હનુમન્નાટક, પ્રબોધચંદ્રોદય, મુદ્રિતકુમુદચંદ્રપ્રકરણ, નેમિદૂત, હીરસૌભાગ્યમ્ જેવી ઉચ્ચ કક્ષાની સાહિત્યકૃતિઓની માત્ર બે-ત્રણ પૃષ્ઠમાં સમાવાતી તદ્દન નબળી અને અધૂરી સમીક્ષાથી કોઈ પણ પ્રકારનો અપેક્ષિત લાભ મળી શકે એમ નથી.

‘હીરસૌભાગ્યમ્’ લેખમાં સુશીલકુમાર દેના અંગ્રેજી ભાષામાં અવતરણ બાદ તેનો જ ગુજરાતીમાં અનુવાદ આપી કરેલું પુનરાવર્તન હાસ્યાસ્પદ લાગે છે. કૃતિનો વ્યવસ્થિતપણે કથાસાર આપ્યો હોત તો પણ કંઈક પ્રાપ્ત કર્યાનો સંતોષ વાચકપક્ષે થાત. દરેક સામાન્ય ચર્ચામાં સંદર્ભનોંધ (પૃ. ૯૦, નોંધ - ૧૧, ૧૪) આપવી શું જરૂરી છે ? છેવટે

‘સ્વાધ્યાય’ - પુ. ૩૮, અંક ૧-૨, વસંતપંચમી-અક્ષયતૃતીયા અંક, જન્યુઆરી-એપ્રિલ ૨૦૦૧, પૃ. ૧૦૩ થી ૧૧૦

પુસ્તકના અંત તરફ પ્રયાણ કરતા તરસ્યાને બે બુંદ પાણી મળ્યા જેટલો સંતોષ જરૂર અનુભવાય છે. ‘કૃપારસકોશઃ’ અને ‘દ્વિસન્ધાનકાવ્ય’ જેવા લેખોમાં નવા મુદ્દા આપણા ધ્યાનમાં આવે છે. લેખકની રજૂઆત પરથી તે પ્રકારની સાહિત્યકૃતિઓનો આસ્વાદ કરવાની પ્રેરણા મળે છે એ પ્રશંસનીય છે.

‘વક્રોક્તિવિભાવના’ લેખમાં જોઈ શકાય છે કે મૂળ સંસ્કૃત કારિકાઓ અને ઉદાહરણોને સંદર્ભનોંધમાં નાખી દઈ સમસ્ત લેખમાં તેના અનુવાદો જ વ્યાપ્ત થયેલા છે. મૂળ પાઠની અવગણના કર્યા વગર ગુજરાતી ભાષાનો માત્ર માધ્યમ તરીકે ઉપયોગ થવો જોઈએ. ‘નાટ્યશાસ્ત્રીય ગ્રંથોમાં રસસંખ્યાવિવાદ’ લેખમાં ઘણા પાયાના ગ્રંથોનો અભ્યાસ લેખકે રજૂ કર્યો છે પરંતુ માત્ર રસવિષયક એવા રસપ્રદીપ, રસતરંગિણી, રસાર્ણવસુધાકર જેવા ગ્રંથોનું ગભીર અધ્યયન અને તેની સમાલોચના અહીં અપેક્ષિત રહે છે. ‘હાસ્યેન સમાપયેત્’ ન્યાયપ્રમાણે વિદૂષકનાં લક્ષણોવાળા લેખથી પુસ્તક સમાપ્ત થાય છે.

ગ્રંથાવલોકન કરતી વખતે નિમ્નલિખિત મુદ્દાઓ ધ્યાનમાં આવ્યા છે :

(૧) લેખોની વ્યવસ્થિતપણે માંડણી, ગતિ અને સમાપનની ચોક્કસ પદ્ધતિ ધ્યાનમાં રાખવી જરૂરી છે. પરિસંવાદોના શીઘ્ર આમંત્રણને નકારી ન શકાય પરંતુ પ્રકાશન સમયે શીઘ્રતાનો આગ્રહ છોડી વિષયને ન્યાય આપવો આવશ્યક છે.

(૨) સંદર્ભગ્રંથોનો અભ્યાસ કરવો અને પોતાના સિદ્ધાંતના સમર્થન માટે તેમાંથી અવતરણો નોંધવાં એ સંશોધનની પ્રક્રિયાનો ભાગ જરૂર છે, પણ તે જ મુખ્ય ધ્યેય બની ન જાય તેની કાળજી અનિવાર્યપણે રાખવી જોઈએ. (જે કે લેખક તેમના લેખોને સંશોધનલેખો હોવાનો દાવો કરતા નથી. પુસ્તકના મુખપૃષ્ઠ પર અભ્યાસલેખો હોવાની સ્પષ્ટતા કરે છે.) સંદર્ભગ્રંથોની લાંબી સૂચિ આપવા પાછળ વાચકોને અભિભૂત કરવાનો લેખકનો આશય હોય એમ લાગતું નથી.

(૩) સંદર્ભસૂચિ, સંદર્ભગ્રંથો અને પાદટીપની ત્રિપ્તિ વિવિધતાથી દૂર રહી એકરૂપતાનો આગ્રહ લેખકે રાખવો જોઈતો હતો. Ibid કે op.cit. જેવી યુક્તિઓનો પ્રયોગ ન કરી આખીને આખી માહિતીનું પુનરાવર્તન (પૃ. ૮૧, નોંધ-૬, ૭) અને કેટલીક અધૂરી માહિતીની વિસંગતતા નિરાશાજનક છે. કેટલાક સંદર્ભહીન લેખો સમાચારપત્રના વાંચનથી વિશેષ આનંદદાયક નથી બની શક્યા. સંદર્ભનોંધોમાં દરેક સ્થળે ડૉ., શ્રી, શ્રીમતી, પ્રા., પ્રો., સ્વ., આચાર્ય, પં., મ.મ. જેવી ઉપાધિઓ દર્શાવવામાં બિનજરૂરી ચીવટ દાખવી છે.

(૪) નાટકોના નામાભિધાનના ટૂંકા સ્વરૂપના પ્રયોગમાં એકરૂપતા જળવાઈ નથી (પૃ. ૭૯-૮૧). આવા સમયે M. Srimannarayana Murtiની 'Methodology In Indological Research' (Pub : Bharatiya Vidya Prakashan, Delhi, 1991) જેવાં પુસ્તકોની આવશ્યકતા અને યથાર્થતાનો અનુભવ થાય છે.

(૫) નામ કરણનો (પૃ. ૨), સ્પષ્ટતા ની (પૃ. ૫), નિર્ધંક્ર (પૃ. ૬૮), ગવરાવતો (પૃ. ૩૧), બનાવરાવેલા (પૃ. ૯૧), બનાવરાવ્યો (પૃ. ૯૮) (જોડણીકોશમાં ‘ર’ અને ‘ડ’નો વિકલ્પ છે. આ પ્રકારના પ્રયોગ સામાન્ય બોલીમાં ભલે થતા હોય પણ પુસ્તકમાં ઉપહાસને પાત્ર બને છે.) જેવા ગુજરાતીના અને વાલ્મીકે મઘ: (પૃ. ૧૨), જ્ઞાનલદુર્વિદગ્ધં (પૃ. ૨૪), કાઠં માતુઃ સા મમ (પૃ. ૩૨, એક અક્ષર ઓછો), શકુન્તલાવણ્ય પદ્ય (પૃ. ૪૩), રૂંતિ (પૃ. ૫૦), મેઽસ્તુ (પૃ. ૧૦૮, અષ્ટદશપદ્મબંધની આકૃતિ) જેવા સંસ્કૃતના અદળક મુદ્રણદોષો પાને પાને વ્યાપેલા છે. નો, ની, નુ, ના જેવા સંબંધસૂચક પ્રત્યયોનો ખોટો ઉપયોગ, અલ્પવિરામ અને પૂર્ણવિરામ આપવાની બેકાળજી અને એક જ શબ્દની જોડણીની વિવિધતા ખેદ ઉપજાવે છે.

ગ્રંથાવલોકન

૧૦૫

(૬) ભાષા (માતૃભાષા !) પરત્વેની બેદરકારી વિચારોની સ્પષ્ટતામાં બાધારૂપ બને છે.

(૭) અનુક્રમણિકા જેવા તદ્દન સાદા અને સરળ કાર્યમાં ક્ષતિ એટલે હદ જ ગણાય.

આ પુસ્તકના પુનઃ સંસ્કરણનો પ્રસંગ ઊભો થાય ત્યારે હકારાત્મક વલણ અપનાવી ઉપરોક્ત વિગતો ધ્યાનમાં રાખીને સુધારા-વધારા કરવામાં આવે તો પ્રસ્તુત પુસ્તક ‘જિજ્ઞાસુવર્ગ’ને નિઃશંક ઉપયોગી નીવડશે.

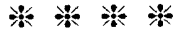
‘જિજ્ઞાસુવર્ગ’ને પરિતોષ થાય; તેમાં આ સર્જનકર્મનું સાર્થક્ય છે’ એમ લેખક પ્રસ્તાવનામાં જણાવે છે. આ ‘જિજ્ઞાસુવર્ગ’ લેખકે સ્વયં જ નક્કી કરવો રહ્યો. પ્રસ્તુત પુસ્તકને પ્રકાશન માટે સંસ્કૃત સાહિત્ય અકાદમી, ગુજરાત રાજ્યની આર્થિક સહાયતાનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું છે એ આશ્ચર્યની ઘટના કહી શકાય.

પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર,

મ.સ. વિશ્વવિદ્યાલય,

વડોદરા.

શ્રેતા પ્રબળપતિ

બાલસંસ્કૃતસોપાનમ્ - ભાગ ૧-૪, લેખક : મુકુન્દરાય સોમેશ્વર પાઠક, પ્રકાશક : વિશ્વ સંસ્કૃત પ્રતિષ્ઠાનમ્, ગુર્જર પ્રદેશ શાખા, શ્રીઅરવિંદ નિવાસ, દાંડિયા બજાર, વડોદરા, ભાગ ૧ : દ્વિતીય આવૃત્તિ, ૨૦૦૧, પૃ. ૨૮; ભાગ ૨ : પ્રથમ આવૃત્તિ, ૨૦૦૦, પૃ. ૨૨; ભાગ ૩ : પ્રથમ આવૃત્તિ ૨૦૦૦, પૃ. ૩૨; ભાગ ૪ : પ્રથમ આવૃત્તિ, ૨૦૦૨, પૃ. ૨૯, મૂલ્ય : રૂ. ૫ (પ્રત્યેક ભાગનું)

શ્રી મુકુન્દરાય પાઠક લિખિત પુસ્તકો બાલસંસ્કૃતસોપાનમ્ મા. ૧-૪ ‘વદતુ સંસ્કૃતમ્, જયતુ સંસ્કૃતમ્’ સૂત્રને ચરિતાર્થ કરે છે. બાળકો અને દરેક માનવીને સંસ્કૃતભાષા પ્રત્યે રુચિ ઉત્પન્ન કરી સંસ્કૃતમાં બોલતા કરવા તે લેખક અને પુસ્તકનો ઉદ્દેશ છે. ‘સંસ્કૃતભાષાનું વ્યાકરણ અઘરું છે’ એવી જનમાનસમાં ઘર કરી ગયેલી ગ્રન્થિને દૂર કરી વગર વ્યાકરણ સંસ્કૃત શિખવાડવાની ક્ષમતા આ પુસ્તક ધરાવે છે એ વાત લેખકે સિદ્ધ કરી બતાવી છે.

ગીર્વાણભાષા જેટલી સહજતા અને સરળતા આ સોપાનમ્માં જોવા મળે છે. બાલ સોપાનમ્ કેવળ બાલ સોપાનમ્ નહીં પરંતુ જન સોપાનમ્ બનવા યોગ્ય છે. આબાલવૃદ્ધ સૌને સંસ્કૃતભાષા પ્રત્યે રુચિ અને રસ જાગ્રત કરતું આ પુસ્તક સ્વયં શિક્ષકની ગરજ સારે છે. સંસ્કૃતને રાષ્ટ્રભાષા બનાવવાનું લેખકનું સ્વપ્ન અહીં સિદ્ધ થતું દેખાય છે.

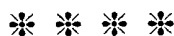
લેખક પોતે એન્જિનિયર હોવા છતાં નિવૃત્ત થયા પછી સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કરી, વ્યવહારમાં લોકભાષા તરીકે સંસ્કૃતનો પ્રયોગ કર્યા પછી સમાજને આ પુસ્તકોની ભેટ ધરે છે. સંસ્કૃતભાષાને સરળ શૈલીમાં લોકભોગ્ય બનાવી લેખકે ખરેખર મૂલ્યવાન સેવા કરી છે. પુસ્તકોનો બહોળો પ્રચાર અને પ્રસાર તેની મહત્તા અને વિશિષ્ટતા દર્શાવે છે. આવાં જનસમાજોપયોગી પુસ્તકોનું લેખન અને પ્રકાશન કરવા બદલ લેખક અને વિશ્વ સંસ્કૃત પ્રતિષ્ઠાનમ્ને ખૂબ ખૂબ અભિનંદન. ભવિષ્યમાં પણ આવાં પુસ્તકોનું પ્રકાશન થતું રહે એ જ અભ્યર્થના.

પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર,

મ.સ. વિશ્વવિદ્યાલય,

વડોદરા.

મીના પાઠક

સંસ્કૃતમળડલગાનાનિ - સંપાદક : ડૉ. જી. કે. ભટ્ટ, પ્રકાશક : વિશ્વ સંસ્કૃત પ્રતિષ્ઠાનમ, ગુર્જર પ્રદેશ શાખા, શ્રીઅરવિંદ નિવાસ, દાંડિયા બજાર, વડોદરા, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૨૦૦૩, પૃષ્ઠ : ૪ + ૮૨, મૂલ્ય : રૂ. ૧૭

સંસ્કૃતભાષા વિશ્વની સમગ્ર ભાષાઓનું મૂળ છે. સંસ્કૃતભાષા સંપૂર્ણ ભાષા છે. વેદો, ઉપનિષદો, પુરાણોથી માંડીને સંસ્કૃત સાહિત્યનું સર્જન અવિરતપણે થતું આવ્યું છે. કોઈ સાહિત્યવિભાગ એવો નથી કે જેમાં સંસ્કૃતનો સ્પર્શ ન હોય.

વીસમી સદીને ‘આધુનિક સંસ્કૃત સાહિત્યના યુગ’ તરીકે ઓળખીએ તો એમાં કશું જ ખોટું નથી. અનેક મૂર્ધન્ય વિદ્વાનોએ ગુજરાતી, ઉર્દૂ સાહિત્યની સમકક્ષ સંસ્કૃતમાં ગઝલો, હાઈકુ, દુહા, કવ્વાલી, ભાંગડા, ગરબા વગેરેની રચના કરી સંસ્કૃત વાઙ્મયને સમૃદ્ધ બનાવ્યું છે.

સંસ્કૃત ગરબાની રચના સૌ પ્રથમ વડોદરાના શ્રી પંડિત પંચાનન બદરીનાથ શાસ્ત્રી દ્વારા થઈ. ‘સંસ્કૃતભાષામાં ગરબા રચાયેલા નથી તેથી સંસ્કૃતભાષા સંપૂર્ણ ન કહેવાય’ એવી એક ભાઈ દ્વારા ટકોર કરાતાં શ્રીશાસ્ત્રીજીએ એ ભાઈને બેસાડીને ૩ થી ૪ મિનિટમાં જ ગરબાની રચના કરી તેમને ગાઈ સંભળાવ્યો. ગરબાના શબ્દો હતા :- ‘તીરં સ્મરામિ ગોવિન્દ વામુનં તીરં સ્મરામિ’. ત્યાર પછી આજ સુધી અનેક ગરબાઓની રચના થઈ. બધા વિદ્વાનોરચિત ગરબાઓનું જે સંકલન કરવામાં આવે તો સંખ્યા લગભગ ૨૦૦ ઉપર પહોંચી જાય. ખરેખર ગરબો ગુજરાતની વિશિષ્ટતા છે તો સંસ્કૃત ગરબો વડોદરાનું નજરાણું છે.

પ્રકાશિત પુસ્તક ‘સંસ્કૃતમળડલગાનાનિ’માં ગરબાઓમાં ઘણું જ વૈવિધ્ય જોવા મળે છે. તેમાં કૃષ્ણલીલા, દત્તોપાસના, શિવોપાસના, માતાજીની સ્તુતિ, દેશપ્રેમ, રાષ્ટ્રભક્તિ તેમ જ રાસ, લોકગીતો વગેરે વિવિધ વિષયોને આવરી લેતા ગરબાઓનું સંકલન કરવામાં આવ્યું છે. સંસ્કૃત ગરબા ફિલ્મીગીતો અને પ્રસિદ્ધ ગુજરાતી ગરબાના રાગ અને તાલમાં રચાયેલાં હોવાથી ગેય અને ગમ્ય છે. સંસ્કૃત ગરબા છેલ્લા ૨૦-૨૫ વર્ષથી ગૂંજતા બંધ થઈ ગયા હતા. જે કે તેનું સર્જન ચાલુ હતું પરંતુ ગલીએ ગલીએ તેનું ગાન બંધ થઈ ગયું હતું, તે હવે નવી ૨૧મી સદીમાં ફરીથી ગૂંજવા લાગ્યો છે. આનો શ્રેય વિશ્વ સંસ્કૃત પ્રતિષ્ઠાન, ગુર્જર પ્રદેશ શાખા, અરવિંદ નિવાસને ફાળે જાય છે. વિશ્વ સંસ્કૃત પ્રતિષ્ઠાને સંસ્કૃત ગરબાનો ભાવાર્થ, ટીપ્પણી સહિત પુસ્તકરૂપે પ્રસિદ્ધ કરી સમાજની ખૂબ મોટી સેવા કરી છે. અરવિંદ આશ્રમના પ્રાણ સમાન શ્રી રમણભાઈ પાઠકે ખૂબ પરિશ્રમ વેઠી ગરબામાં પ્રાણ પૂરી તેને ધૂમતો કર્યો છે.

અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓથી ધમધમી રહેલું વિશ્વસંસ્કૃત પ્રતિષ્ઠાન, અરવિંદ નિવાસ વિશ્વસ્તરે ઉચ્ચ પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરે અને વડોદરાનો ગરબો વિશ્વમાં ધૂમતો રહે એવી અભ્યર્થના.

ગુજરાત ગૌરવદિન નિમિત્તે પ્રકાશિત પુસ્તક ખરા અર્થમાં ગુજરાતનું ગૌરવ બની રહ્યું છે. સર્વ સંસ્કૃત વિદ્વાનો પોતાની લેખનીમાં પ્રાણ પૂરી સંસ્કૃતની યશગાથા ચરમસીમાએ પહોંચાડે એ જ અપેક્ષા.

પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર,
મ.સ. વિશ્વવિદ્યાલય,
વડોદરા.

મીના પાઠક

સંત સમાગમ કીજે ... - લેખક : ભરત પંડ્યા, પ્રકાશક : જય ગુરુદેવ એજ્યુકેશન એન્ડ ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ, 'કર્મયોગ', ડી/૫૮, શાસ્ત્રીનગર, નાના મવા રોડ, રાજકોટ-૫, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૨૦૦૧, પૃ. ૫૮, મૂલ્ય રૂ. ૫૦.૦૦

‘સંત સમાગમ કીજે ...’ એ ડૉ. ભરત પંડ્યાનું પ્રથમ પુસ્તક છે. ગુરુવર્યશ્રી ડૉ. બળવંત જાની અને ડૉ. ઊર્મિલાબેન શુક્લને અપાર્ણ કરાયેલ આ પુસ્તકમાં લેખક સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના અષ્ટકવિઓમાંના એક એવા ભક્તકવિ શ્રીબ્રહ્માનંદ સ્વામીનાં જીવન, કાર્ય, સાહિત્ય અને એમની સાથે જોડાયેલ કેટલીક વાતો/પ્રસંગોનો સમીક્ષાત્મક અભ્યાસ રજૂ કરે છે.

પુસ્તક કુલ ત્રણ પ્રકરણોમાં વહેંચાયેલ છે : (૧) બ્રહ્માનંદ સ્વામીનું જીવનવૃત્તાંત, (૨) બ્રહ્માનંદ સ્વામીનું સર્જનવિશ્વ : એક દષ્ટિપાત અને (૩) બ્રહ્માનંદનાં પદો : ઇચ્છા અને ગુણવત્તાની દષ્ટિએ ઉત્કૃષ્ટ રચનાઓ.

પ્રથમ પ્રકરણ બ્રહ્માનંદ સ્વામીને જન્મ અને બાળપણ, બહુવિધ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ, જીવનપરિવર્તન, દીક્ષા, મંદિરનિર્માણ પ્રવૃત્તિ, સહજાનંદ સ્વામી સાથે સખાભાવ, સહજાનંદ સ્વામીનો વિયોગ, બ્રહ્માનંદ સ્વામીનો દેહવિલય જેવા મુદ્દાઓને આવરી લે છે. નાનપણમાં લાડુદાન એવા લાકડા નામથી ઓળખાતા બ્રહ્માનંદ સ્વામીનો જન્મ વિક્રમ સંવત ૧૮૮૨ના મહાસુદ, પાંચમના શુભ દિવસે ચારણકુળમાં થયો હતો. બાળવયે જ ઈશ્વરભક્તિ, કવિત્વશક્તિ અને અનેક વિષયોનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું, “પારખું લિધા વિના કોઈની પ્રતિભાથી ન અંજતા” બ્રહ્માનંદ સ્વામીની મંદિરનિર્માણ જેવી વિભિન્ન પ્રવૃત્તિઓ અને લાક્ષણિકતાઓને લેખકે વિસ્તારથી તારવી આપી છે.

બીજા પ્રકરણના આરંભે ગુજરાતના મધ્યકાલીન ભક્તિસાહિત્યને સમૃદ્ધ કરનાર આ સંપ્રદાયનું પ્રદાન વિશેષ રહ્યું છે એવો ઉક્લેષ કર્યા પછી લેખક શ્રીબ્રહ્માનંદ સ્વામીનો ઉત્કૃષ્ટ કોટિનો ગ્રંથ “બ્રહ્મવિલાસ”નો પરિચય આપે છે. ત્યારબાદ શ્રીસુમતીપ્રકાશ, નીતિપ્રકાશ, બ્રહ્માનંદ છંદરત્નાવલિ, ધર્મવંશપ્રકાશ, સંપ્રદાયપદ્ધિ, સતીંગીતા, શિક્ષાપત્રી જેવા અદ્વિતીય ગ્રંથોનો કૃતિલક્ષી અભ્યાસ પ્રાપ્ત થાય છે.

ત્રીજા પ્રકરણમાં બ્રહ્માનંદનાં પદોમાંથી ઇચ્છા અને ગુણવત્તાની દષ્ટિએ કેટલીક ઉત્કૃષ્ટ રચનાઓને મૂલવવાનો સફળ પ્રયત્ન થયો છે. બ્રહ્માનંદનાં પદોમાં જેવા મૈળતું છંદ અને ઢાળનું વૈવિધ્ય; ભાષાસૌંદર્ય, ઓજસ, માધુર્ય અને પ્રાસાદિકતા જેવા કાવ્યગુણો તેમજ એમની ભાષામાં જેવા મળતાં એક પ્રકારનાં જોમ અને ખુમારીની લેખકે સદૃષ્ટાંત ચર્ચા કરી છે.

આગળનાં બંને પ્રકરણો માહિતીપ્રચુર છે જ્યારે ત્રીજા પ્રકરણમાં લેખકે બ્રહ્માનંદનાં કેટલાંક પદોમાંથી ઉત્તમ પંક્તિઓ તારવીને સરળ ભાષામાં સમજૂતી આપી છે.

“ઝુલત શ્યામ હિંડોળે, રાધે સંગ ઝુલત શ્યામ હિંડોળે- દશ્ય જોતાં જ બંને સખી મંત્રમુગ્ધ બની ગઈ હશે, ઘવાયેલી ગોપીનો આનંદ ક્યાંય સમાતો નહીં હોય, આનંદવિભોર બનીને પાસે ઊભેલી સખીને (કદાચ ચૂંટી ભરીને) કહ્યું હશે : સખી જોને શોભા ઘનશ્યામની” (પૃ. ૫૦). આ પ્રકારનાં રમ્ય અને જીવંત શબ્દચિત્રો વડે ગોપીઓના મુગ્ધ ભાવોને લેખકે હળવી શૈલીમાં અંકિત કર્યા છે.

પુસ્તકમાં કેટલીક જગ્યાએ જેવા મળતાં પુનરાવર્તનો અને વિગતદોષો વાચકમનમાં દ્વિધા ઊભી કરે છે. દા.ત., “તેમની પાસેથી ૮૦૦૦ જેટલાં છૂટક પદો મળ્યાં છે (પૃ. ૧૧); તેમની કાવ્યરાશિમાં આઠથી દસ હજાર પદો દષ્ટિગોચર

૧૦૮

જયંત ઉમરેઠિયા

થાય છે (પૃ. ૪૫); તેમનું કવિકર્મ માત્ર ગુજરાતી ભાષા પૂરતું સીમિત ન રહેતા હિન્દી, વ્રજ, ચારણી, રાજસ્થાની અને કચ્છી ભાષામાં વિસ્તર્યું છે (પૃ. ૧૧); વ્રજ, કચ્છી, મારવાડી, હિન્દી જેવી અનેક ભાષાના બહુકાર ... (પૃ. ૪૫); આમ અનેક છન્દોમાં વ્રજ, કચ્છી, મારવાડી, હિન્દી અને ગુજરાતીમાં કાવ્ય રચીને ... (પૃ. ૪૬).” આ ઉપરાંત જોડણીવિષયક જોવા મળતી ખામીઓ સંગ્રહક યંત્રનો દોષ હોઈ શકે, પણ એ સુધારવી જરૂરી છે. દા.ત., પંડ્યા (પંડ્યા-ટાઈટલ પેજમાં), ઈયતા (ઈયત્તા-અનુક્રમણિકામાં), ખુબ (ખૂબ-પૃ. ૭), વિસ્તર્યું (ર્યું-પૃ. ૧૧), યાજ્ઞવલ્ક્ય (યાજ્ઞવલ્ક્ય-પૃ. ૨૧), તેના કાર્યો (પૃ. ૨૦), એવા વચનો (પૃ. ૨૧), વર્ગના લક્ષણો (પૃ. ૨૧), એકસરખું (પૃ. ૫૭) વગેરેમાં ‘નાં’, ‘વાં’ અને ‘ખું’ ઉપર અનુસ્વાર અનિવાર્ય. પ્રગટ્યા, રડ્યા, રાજ્ય જેવા શબ્દોમાં અક્ષરોને જોડવા જરૂરી છે.

અલબત્ત, પુસ્તકમાં જોવા મળતી કેટલીક વિગતો સાનંદાશ્ચર્ય ઉપજાવે છે - મધ્યકાળમાં શામળ આદિ કવિઓ રાજ્યાશ્રયે રહીને સાહિત્યસર્જન અને રાજમહારાજનાં સ્તુતિગાન કરતા, જ્યારે બ્રહ્માનંદ સ્વામી જૂનાગઢના નવાબની-પોતાની પ્રશંસા વિશેનું-એકમાત્ર પદ રચવાની વિનંતીના જવાબમાં સ્પષ્ટ શબ્દોમાં સંભળાવી દે છે કે “આ જીભ ઈશ્વરનાં ગુણગાન ગાવાં માટે છે, રાજ મહારાજની સ્તુતિ માટે નહીં.”

ગુણગાન ગાવાં તો માત્ર ઈશ્વરનાં, અન્યનાં નહીં એવી દૃઢ હરિભક્તિ ધરાવનાર સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના ‘સૂર્યમંડળનું તેજસ્વી નક્ષત્ર’ એવા બ્રહ્માનંદ સ્વામી વિશેની વિવિધ વિગતો પીરસતો લેખકનો આ પ્રયત્ન બિરદાવવા યોગ્ય છે. ધર્મલાભ સાથે સાહિત્યને સાંકળી લેતાં, પુસ્તકનું મહત્ત્વ બેવડાય છે. લેખકની સાહિત્યપ્રીતિ અને સૂઝ ભવિષ્યમાં અનેક પરિમાણો સિદ્ધ કરે એવી શુભેચ્છા.

સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના હરિભક્તો તેમજ ભક્તિસાહિત્યમાં રસ ધરાવતા સૌ કોઈ માટે પ્રસ્તુત પુસ્તકનું રસપાન “બ્રહ્માનંદ”ની ગરજ સારશે એવી શ્રદ્ધા છે.

પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર,
મ.સ. વિશ્વવિદ્યાલય,
વડોદરા.

જયંત ઉમરેઠિયા

* * * *

હૃદય-નિર્ઝરણ - લેખક (સ્વ.) શ્રી જયસુખરાય પુરુષોત્તમ જોશીપુરા, સંપા. ડો. કૃષ્ણકાંત કડકિયા, પ્રકા. કૃષ્ણકાંત કડકિયા ટ્રસ્ટ, એમ-૮૨/૩૮૫, “સ્વરૂપ”, સરસ્વતીનગર સોસાયટી, અમદાવાદ-૧૫, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૨૦૦૨, પૃ. ૪૦ + ૧૯૨, મૂલ્ય રૂ. ૧૪૦.૦૦

‘હૃદય-નિર્ઝરણ’એ કવિશ્રી જયસુખરાય પુરુષોત્તમ જોશીપુરાનાં સમગ્ર કાવ્યોનો સંગ્રહ છે. પુસ્તકની શરૂઆતમાં પ્રકાશકીય અને શ્રી જોશીપુરાના હસ્તાક્ષરમાં લખાયેલું “વિશ્વનાથ વિસ્મરણ” નામનું કાવ્ય જોવા મળે છે. “હૃદય-નિર્ઝરણ-ને લગતું” શીર્ષકસ્થ દીર્ઘ અભ્યાસલેખમાં શ્રી જોશીપુરાનાં કાવ્યોની સમીક્ષાત્મક આલોચના તેમજ કેટલીક મહત્ત્વની વિગતોનો આલેખ સાંપડે છે.

કાવ્યકલિકા (૧૯૧૦), નવમાલિકા (૧૯૩૮), વનજ્યોત્સના (૧૯૭૦) અને મધુધારા (૨૦૦૨) નામના કાવ્યસંગ્રહો અને સ્મરણાંજલિ (૧૯૧૯) નામે રચાયેલ દીર્ઘકાવ્ય-એમ સમગ્ર કાવ્યોને એક જ પુસ્તકમાં સમાવી લેવામાં આવ્યાં છે.

ગ્રંથાવલોકન

૧૦૯

પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ “કાવ્યકલિકા”માં કુલ ૧૮ રચનાઓ છે, એમાં પ્રકૃતિકાવ્યો ઝાઝાં છે. અહીં કવિ પ્રકૃતિમાં માનવભાવોનું આરોપણ કરે છે, એ વર્ણવથની યાદ અપાવે છે. દા.ત.-

તું ક્યાં જશે ? શું તે દિશે ? ખોલી હૃદય તું બોલને ?
વરદાયિની નભચારિણી! વ્હાલી કને જૈ બોધને.

વાદળીને કરાયેલ ગગનચર ઉપકારિણી, પ્રિયવાદિની, મૃદુભાષિણી, શ્યામલી વગેરે સંબોધનો “મેઘદૂત”ની યાદ તાજી કરાવે છે. તો વળી-

પ્રિયે તારી વિના રહેવું !
ન જાણું કેમ તે રહેવું
કહે કોની કને ફરેવું
કહીને શું પુનઃ લેવું ?

જેવી પંક્તિઓમાં વ્યક્ત થયેલી વ્યથામાં કલાપીની અસર જોવા મળે છે. અહીં મૈત્રીસ્તોત્ર, પક્ષીયુગ્મ, તરુશાખા અને પંખી, સરિતા, આશાહોડી જેવાં કાવ્યો નોંધપાત્ર છે.

“સ્મરણાંજલિ”-પત્નીના મૃત્યુબાદ લખાયેલ દીર્ઘકાવ્ય છે. દર્દીની અંતિમ ક્ષણોમાં પોતાની આસપાસની સુંદર પ્રકૃતિ, એનાથી દર્દીના દિલ પર થતી વિવિધ અસર અને દર્દીની સાત્ત્વિક ચેષ્ટાઓ આદિનું સ્મરણ કાવ્યનો વિષય છે. “નવમાલિકા” સંગ્રહનાં કાવ્યો છંદોબદ્ધ છે. દરેક કાવ્યારંભે વાગીશ્વરી, ભેરવી, તિલંગ, પીલુ, કાલિંગડો, બિભાસ ઇત્યાદિ રાગો અને ત્રિતાલ, દાદરા, કેહરવા આદિ તાલ નોંધ્યા છે તે કવિનું વિષય પરનું પ્રભુત્વ દર્શાવે છે. કુલ ૬૭ કાવ્યો ધરાવતા આ કાવ્યસંગ્રહમાં કવિની અધ્યાત્મ તરફની ગતિ જોવા મળે છે. અહીં પ્રકૃતિપ્રેમની સાથે સાથે પ્રભુપ્રેમ સમાંતરે વ્યક્ત થયો છે. કેટલાંક કાવ્યોમાં અપાયેલો ઉપદેશ અસરકારક છે. - દા.ત.

જીવનનો આ જંગ, લડી લે જીવનનો આ જંગ,
બહુવિધ તેના રંગ, લડી લે જીવનનો આ જંગ

* * *

કાયાથી, મનથી વળી વચનથી થાવું સદા સંયમી
વિદ્યા ને વિનયે વિભૂષિત કરી ઋતે રહેવું રમી

-જેવી કાવ્યપંક્તિઓ સંસ્કૃત સુભાષિતોની યાદ અપાવે છે.

અંતિમ કાવ્યસંગ્રહ “મધુધારા”માં પણ ગેય રચનાઓ પ્રાપ્ત થાય છે. કુલ ૪૭ કાવ્યો સમાવતો આ કાવ્યસંગ્રહ વિષયવૈવિધ્યની દૃષ્ટિએ અલગ તરી આવે છે.

ઊઠ તું ! ઊંઘને છોડી,
રાત રહી છે થોડી, થોડી ! ...
વીતી જશે વખત નકામો
હે પ્રભુમાં મન જોડી, જોડી ...

* * *

અદ્ભુત રસ લે ચાખી મનવા ! અદ્ભુત રસ લે ચાખી
વ્રજ શી છાતી રાખી, મનવા ! અદ્ભુત રસ લે ચાખી

-જેવી કાવ્યપંક્તિઓમાં કવિ મનુષ્યને ઉપદેશાત્મક વાણીમાં સજગ થવાની સલાહ આપે છે. બદલાયેલ સમયની તાસીરને “વર્તમાનકાળ” કાવ્યમાં કવિ આ રીતે નિરૂપે છે.

આ યુગલક્ષણ એવું કેવું માનસ અવળું થાય !
આદર્શો ભુલાય ! ... આ યુગલક્ષણ
કામી તે પ્રેમી લેખાતા !
શૂર-રૂપ શઠ હા ! પૂજતા
વિકારપોષક વચનો જેનાં
વક્તા શા વખણાય ! --- આ યુગલક્ષણ

“હૃદય-નિર્ઝરણ”નાં “સમગ્ર” કાવ્યોમાં જેવા મળતું કવિનું દર્શન, છંદ, પ્રાસ, સંગીત વગેરે કાવ્યોની જમા બાજુઓ છે. અહીં વૃક્ષ, પક્ષી, નદી, તારા, આકાશથી માંડીને જન્મ, સમય, જગત, મૃત્યુ આદિ કાવ્યોનો વિષય બન્યાં છે અને પ્રકૃતિકાવ્યોમાં તો કવિની પ્રતિભા મહેરી ઉઠે છે, એટલે જ પ્રકૃતિ સાથે તાદાત્મ્ય સાધતું કવિમન વારંવાર દષ્ટિગોચર થાય છે.

હળવે રહી પછી છેડલે આંસુ પ્રિયાના લૂંછજે,
મુજ નામથી હળવે રહી સહુ ખબરઅંતર પૂછજે.

કેટલીક પંક્તિઓ સુવિચારરૂપે સંઘરી રાખવા જેવી છે. દા.ત. -

અર્થ વિના જે જે ઓપતી અર્થ વિનાની આપ
મૈત્રી જો એવી બની હરશે દિલનો તાગ

દડદડ, બડબડ, ટપટપ જેવા રવાનુકારી શબ્દો અને ટમટમ ટપકે, ઠમઠમ ઠમકે જેવી પંક્તિઓમાં વર્ણાનુપ્રાસનો ઉપયોગ એ કાવ્યોને તાજગી બક્ષે છે.

કવિશ્રી જોશીપુરાનાં “સમગ્ર” કાવ્યો એક જ ગ્રંથરૂપે ઉપલબ્ધ થાય છે એ દષ્ટિએ હરકોઈ અભ્યાસી માટે આ પુસ્તકનું મહત્ત્વ વધી જાય છે. “હૃદય-નિર્ઝરણ”નાં કાવ્યોમાંથી પસાર થતાં ભાવકમન હરખાઈ ઉઠશે ! કવિકર્મ અહીં લેખે લાગ્યું છે. સંપાદક ડૉ. કૃષ્ણકાન્ત કડકિયા તેમજ કડકિયા ટ્રસ્ટને આવું મૂલ્યવાન ભાથું ઉપલબ્ધ કરી આપવા બદલ અભિનંદન.

પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર,
મ.સ. વિશ્વવિદ્યાલય,
વડોદરા.

જયંત ઉમરેઠિયા

સાભાર-સ્વીકાર

- (૧) **યુગદષ્ટા સયાજીરાવ :** (ગાયકવાડ તૃતીયનાં ભાષણો) સં. બંસીધર શર્મા, સાર્થક પ્રકાશન, ૧૦૦ એ, ગૌતમનગર, નવી દિલ્હી-૧૧૦૦૪૯, પ્ર.આ. ૨૦૦૧, પૃ. ૨૨૦, કિંમત : રૂા. ૨૦૦=૦૦
- (૨) **સંધ્યારાગ:** લે. અને પ્ર. પ્રિયવદન નૌ. પાઠક, 'તપોવન', ૪૩૨ સ્વીની શિવાનંદ માર્ગ, ભાવનગર-૩૬૪ ૦૦૧, પ્ર.આ. ૨૦૦૦, પૃ. ૮૪ કિંમત : રૂા. ૬૦=૦૦
- (૩) **વડોદરાનગરીનો પ્રાચીન ઇતિહાસ : ઇમારત અને અવશેષો :** લે. રમેશ જોષી, પ્ર. ગુજરાત પુસ્તકાલય સહાયક સ. મંડળ લી., મોતીભાઈ અમીન માર્ગ, સંસ્થા વસાહત, રાવપુરા, વડોદરા-૧, બી.આ. ૨૦૦૩, પૃ. ૨૧૬, કિંમત : રૂા. ૮૦=૦૦
- (૪) **સ્મૃતિવનમાં :** લે. અવિનાશ મણિયાર, પ્ર. ઉપર મુજબ, પ્ર.આ. ૨૦૦૨, પૃ. ૧૧૬ કિંમત : રૂા. ૧૧૬=૦૦
- (૫) **ઓપાટ :** લે. રાજન જયસ્વાલ, પ્ર. ઉપર મુજબ, પ્ર.આ. ૨૦૦૨, પૃ. ૫૮, કિંમત : રૂા. ૬૦=૦૦
- (૬) **રૂબાઈયાતે શામિલ :** લે. મનહર 'શામિલ', પ્રભાત પ્રકાશન, C/2 A, સાટમ ઇન્ડસ્ટ્રીયલ એસ્ટેટ, ચકાલા રોડ, અંધેરી (પૂર્વ), મુંબઈ-૪૦૦૦૯૯, પ્ર.આ. ૨૦૦૨, પૃ. ૧૬૪, કિંમત : રૂા. ૧૦૦=૦૦
- (૭) **શ્રીસુબોધિનીજી :** (તૃતીયસ્કંધ - અધ્યાય ૧ થી ૩૩) પ્ર. વલ્લભ સત્સંગ મંડળ, વલ્લભ મંદિર, સંખેડા, કિંમત : છાપેલ નથી
- (૮) **શ્રીસુબોધિનીજી :** (જન્મ પ્રકરણ, અધ્યાય ૧ થી ૪) પ્ર. ઉપર મુજબ, કિંમત : છાપેલ નથી
- (૯) **શ્રીસુબોધિનીજી :** (ગુર્જરાનુવાદ સહિત દશમસ્કંધ) : (અધ્યાય ૫ થી ૩૨) પ્ર. ઉપર મુજબ, કિંમત : છાપેલ નથી

Statement about the ownership and other particulars about newspapers**SVĀDHYĀYA (स्वाध्याय)****FORM IV****(See Rule 8)**

1. *Place of the Publication :* Oriental Institute,
M. S. University of Baroda,
Vadodara-390 002.
2. *Periodicity of its Publication :* YThree Months
Vasanta- Pañcamī, Akṣayatrītiyā, Janmāṣṭamī,
Dīpotsavī
3. *Printer's Name :* Prof. M.L. Wadekar
Nationality Yes
Address : Shri Ram Complex, Pade Shastri Nivas,
Mangal Bazar, Vadodara - 390 001.
4. *Publisher's Name :* Prof. M.L. Wadekar
Nationality Yes
Address : Shri Ram Complex, Pade Shastri Nivas,
Mangal Bazar, Vadodara - 390 001.
5. *Editor's Name :* Prof. M.L. Wadekar
Nationality Yes
Address : Shri Ram Complex, Pade Shastri Nivas,
Mangal Bazar, Vadodara - 390 001.
6. *Names & Addresses of Individuals
who own the newspaper and partners
or shareholders holding more than
one percent of the total capital* The M. S. University of Baroda
Vadodara - 390 001.
University Road,

I, M.L. Wadekar, hereby declare that the particulars given above are true to the best of my knowledge and belief.

Prof. M.L. Wadekar
Signature of Publisher

Regd. No. 9219/63

[પ્રાચ્યવિદ્યામંદિરની એક જોન હસ્તપ્રત “લોકપ્રકાશ”, ક્રમાંક ૨૯૧૪]

સંપાદક અને પ્રકાશક : ધી મહારાજ સયાજીરાવ યુનિવર્સિટી ઓફ બરોડા વતી પ્રો. ડૉ. મુકુંદ લાલજી વાડેકર, કાર્યકારી નિયામક, પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર, મ. સ. વિશ્વવિદ્યાલય, વડોદરા. **મુદ્રક :** શ્રી પ્રહલાદ નારાયણ શ્રીવાસ્તવ, મેનેજર, ધી મહારાજ સયાજીરાવ યુનિવર્સિટી ઓફ બરોડા પ્રેસ (સાધના પ્રેસ), રાજમહેલ દરવાજા પાસે, રાજમહેલ રોડ, વડોદરા - ૩૯૦ ૦૦૧, ઓક્ટોબર-૨૦૦૩.